

Монголын нууц товчоо

Гарчиг

1. УДИРТГАЛ
2. ТЭМҮЖИНИЙ УГ ГАРАЛ БА БАГА НАСНЫ ҮЕ
3. ЧИНГИСИЙН ИДЭР НАС
4. МЭРГЭДИЙГ СӨНӨСӨН БА ТЭМҮЖИНД ЧИНГИС ХААН ЦОЛ
ӨРГӨМЖИЛСӨН НЬ
5. ЖАМУХА БА ТАЙЧУУДАЙ ТЭМЦСЭН НЬ
6. ТАТААРЫГ СӨНӨСӨН БА ВАН ХАНТАЙ ЭВДЭРСЭН НЬ
7. ХЭРЭЙД УЛСЫН МӨХСӨН НЬ
8. ВАН ХАН СӨНӨСӨН НЬ
9. ХҮЧҮЛҮГИЙН ДУТААСАН БА ЖАМУХЫН ДАРАГДСАН НЬ
10. ШАДАР ХИШИГТЭН ЦЭРГИЙГ БАЙГУУЛСАН НЬ
11. УЙГУР БА ОЙН ИРГЭДИЙГ ЭЗЭЛСЭН НЬ
12. ХЯТАД, ТАНГУД, САРТАУЛ, БАГДАД БА ОРОСЫГ ЭЗЭЛСЭН НЬ
13. АРВАН ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ

Судлаачид номын тухай

- Х.Пэрлээ, Нууц товчоонд гардаг газар усны зарим нэрийг хайж олсон нь :
Улаанбаатар. 1958.;
- Х.Пэрлээ, Монголын тvvхэн нутгийн зарим уул усыг сурвалжилсан нь.
БНМАУ-ын ШУА-ийн мэдээ. № 3, 1962

Д. Майдар, Т. Майдар. Каменная колонна Ид Аваргын балгас. Монголын эртний
тvvх соёлын зарим асуудал . Улаанбаатар. 1972, х.151-156

УДИРТГАЛ

Хүн терелхтний соёл нь бичиг, зохиолтой гvн холбогдолтой. Аливаа vндэстний аж
ахуй ба соёлын хөгжилт нь ургамал мэт өсөж ирэхэд тvvний ишийн хумьсан товч
дэлгэж, уран зохиолын цэцгийг нээнэ. Үндэстэн бүрд ийм уран зохиолын анхны
цэцэг, дурсгалт бичиг байна.

Орост X зууны вед зохиогдсон "Игорын Хорооны vг" гэдэг сайхан зохиол бий.
Гvржид XII зууны вед Шота Руставелийн зохиосон "Барсан хэвнэгт баатар" гэдэг
швлэглэсэн зохиол бий. Францад "Роландын дуулал" гэдэг их Карл хааны
байлдааны тvvхийг авч бичсэн зохиол бий. Грект "Илиада, Одиссей" гэдэг хэдэн
мянган жилийн урьд зохиогдсон сайхан vлгэр бий.

Тэрчлэн манай монгол vндэстний анхны тvvхт дурсгалын зохиол бол Монголын
нууц товчоо гэдэг зохиол мөн. Нууц товчоог олон vндэстний эртний уран зохиолын
нэрт дурсгалын бичгvvдтэй зэрэгцvvлэн тавьж жишээлэн хэлэлцэж болно. Тэр эрт
холын цагт монголын ард түмний дотор уран vгийг холбож, тvvхт их явдлыг
найруулан бичих цэцэн билэгтэй, гэгээн боловсролтой хvмvvс байсан байна. Нууц

товчоог зохиосон хvний нэр байхгvй бегеед нууц товчооны дэвтрийн тоо хуваарь тодорхойгvй. 15 буюу 12 дэвтэр болж хуваарилагдах боловч 1908 онд хятадын нэг эрдэмтэн Ей Дэ-хуй оршил бичиж гаргасан Юань улсын veийн дармал Нууц товчооны эхэд 12 дэвтэр байна. Энэ нь чухам vнэн хуваарь нь мөн болоод тэргvн арван дэвтэр нь урьд зохиогдсон ба дараа нэмсэн нь хоёр дэвтэр болно. Энэ нэмэлт хоёр дэвтэрт Ёгэдэй хааны veийн явдлыг бичсэн ба нөгөө уул зохиол арван дэвтэрт Монголын анхны гарлаас аваад Чингис хааны эцэс хvртэл болсон явдлуудыг тоочжээ. Бvлгvвдийг жагсаавал:

- Тэмvжиний уг гарал ба бага насны ve
- Чингисийн идэр нас
- Мэргэдийг сенеесэн ба Тэмvжиний Чингис хаан цол ергемжлөгдсөн нь
- Жамуха ба тайчуудтай тэмцсэн нь
- Татаарыг сенеесэн ба Ван хантай эвдэрсэн нь
- Хэрэйд улсын мөхсөн нь
- Ван хан сенеесэн нь
- Хvчvлvгийн зугтаасан ба Жамухын дарагдсан нь
- Шадар хишигтэн цэргийг байгуулсан нь
- Уйгур ба ойн иргэдийг эзэлсэн нь
- Хятад, Тангуд, Сартаул, Багдад ба Оросыг эзэлсэн нь
- Чингисийн нас барсан ба Ёгэдэйн хаан болсон нь

Эдгээр тоочсон бvлгээс vзвэл Чингисийн veийн зөвхөн тvvx мэт боловч vнэндээ тийм биш, ардын аман vлгэрийн дээр vндэслэсэн бегеед тэр цагийн ардын дуу, цэцэг vг, шvлэглэлийг ергенеер гаргажээ. Бvлэг бvрд хорь гучин шvлэг байна. Хvний яриа ба хэлvүлсэн vгс их телев шvлэг байна. Энэ зохиолд эртний монголын хэлний аялгуу ба vг холбох найруулах хийгээд шvлэглэсэн ба vргэлжилсэн зохиолын жишээ бvрэн гарчээ.

Нууц товчоо бол XIII зууны вед Монголын их улс мандах цагт Монгол орны дотор болсон явдлуудыг чухам vнэнээр гаргаж бичсэн учраас тvvxийн хосгvй баримт бичиг болжээ. Энэ зохиолд Монголын дотор болсон явдлыг дэлгэрэнгvй гаргах бегеед Монголын цэрэг гадагш довтолж байлдсан тухай тедий л дэлгэрэнгvй гарахгvй. Гэвч Монголын цэрэг баруун зvг довтолж байлдсан явдлыг тэр цагийн Иран улсын их сайд эрдэмтэн Рашид Эддиний зохиосон Монголын тvvx нехөж өгнө. Рашид Эддин, энэ тvvxийг XIV зууны вед, монгол сайд Болод чансан ба бусад хэдэн монгол хvнтэй хамтарч, Ираны монгол хааны номын санд байсан олон монгол номыг хэрэглэж байгаад зохиосон байна. Мөн Монгол, Хятадын холбогдолтой тvvxт явдлууд Нууц товчооны дотор товч гарах боловч энэ тухай Хятадын тvvxч нар их л дэлгэрэнгvйгээр бичсэн тул нехөгдөж ирнэ. Юань улсын мөхсөний дараа Хятадын Мин улсын вед Монголын тvvx, Юань ши гэдэг их судрыг зохиосон ба өөр ч олон зvйлийн Монголын тvvxийн бичиг хятад хэл дээр бий.

Нууц товчоог монгол хvн, монгол нутагт зохиосон тул гадаадын тvvxч нарын зохиолоос онц ялгавартай, чухал холбогдолтой болно. Нууц товчоо гэдэг зохиолын тухай Оросын эрдэмтэн Владимирцов "Монголын нийгмийн байгуулал" гэдэг

номын 6 дугаар нүүрт бичсэн нь: "Дундад зууны вед нэг ч үндэстэн, Монголын адилаар түүхч нарын анхаарлыг татсангүй гэж хэлж болох бол бас Нууц товчооны адилаар жинхэнэ амьдралыг тодорхой дүрслэн үзүүлсэн дурсгалт бичгийг нэг ч нүүдэлчин үндэстэн үлдээсэngүй гэдгийг тэмдэглэвэл зохино" гэжээ.

Энэ зохиол бол Монголын түүхийн хосгүй баримт болохоос гадна монгол ардын оюуны чадварыг гэрчилсэн гайхамшигт уран зохиол мөн. Нууц товчоог XIII зууны вед зохиогдсон ганц яруу зохиол гэж үзэж болохгүй. Жишээлж хэлбэл, халцгай цөлд ганц өндөр нарс ургадаггүй, өндөр нарс их ойн дунд, өндөр нам олон нарсны зэргэлдээ ургадаг биш үү. Тэрчлэн өндөр сайхан нарс мэт сүндэрлэсэн Нууц товчоо гэдэг зохиол бол тэр урьд цагт байсан яруу сайхан олон зохиолын нэг нь мөн гэж бодож болно. Бусад олон зохиол нь яасан бэ гэж асуувал гээгдэж, цагийн урсгалд элэгдэж сүйджээ гэж хариулж болно. Манай нүүдэлчин монголчуудад юм хадгалах тохитой байсан сав байхгүй ба олон удаа дайн байлдааны хөлд орж байсан учраас ном бичгээ хялбархан үрэгдүүлдэг байжээ. Хэдийгээр монголын ард түмний түүхт цагийн дотор бүтээсэн уран бүтээлийн үнэт зүйлийн үлэмж хэсэг нь харамсалтайгаар үрэгдсэн боловч хуучин үеэс Нууц товчоо, Гэсэр, Жангар гэдэг гурван сайхан зохиол соёлын өв болж үлдсэн байна.

Нууц товчоо ба Жангар, Гэсэр гурвыг монголын хуучин зохиолын гурван оргил гэвэл зохино. Эдгээрт монголчуудын аж амьдрал ба сэтгэл хүсэл бүрэн илрэн гарчээ. Баруун Монголд боловсорсон Жангарын тууж гэдэг арван хэдэн бүлэг үлгэрт ардын жаргалант аж амьдралыг хүсэх санал тодорхой гарчээ. Гэсэрийн туужид дарлагч анги ноёд лам нарыг эсэргүүцэх ардын санал илэрхий үзэгдэв. Монголын Нууц товчоонд хоорондоо ямагт тэмцэлдэгч терлийн ба феодалын бутархай жижиг аймгуудыг эсэргүүцэж төвлөн нэгдсэн улс байгуулах хүсэл тодорчээ. Терөл овгийн байгуулалтаас феодалын нийгэмд шилжих ба жижиг бутархай феодалын ёсноос төвлөсөн улс болох явдал нь түүхийн шатын талаар нэг алхам урагш дэвшсэн хэрэг мөн.

Нууц товчоонд Чингисийн төвлөрсөн улсыг байгуулж, монгол үндэстнийг нэгтгэн захирсан явдлыг сайшаан магтахаас гадна, Чингисийн догшин бурангуй талыг бас нуусангүй. Чухам тэр цагийн олны байдлыг нүдний өмнө ил харах мэт тодорхойгоор бичсэн байна. Тэр цагийн Монгол оронд нэгдсэн улс байсангүй, олон жижиг язгууртан ноёд хэсэг хэсэг аймаг, отгийг тэргүүлээд хоорондоо ямагт хямралдан тэмцэлдэнэ. Харилцан алалцах дээрэмдэлцэх явдал ерийн заншил болсон байжээ.

Нууц товчооны дотор тэр цагийн Монголын байдлыг бичсэн нь:

"Одтой тэнгэр орчиж
Олон улс байлдаж
Орондоо унтах завгүй
Олзлон булаалдаж байв.
Хөрст дэлхий хөрвөж
Хөвчин улс хямралдаж

Хенжилдее унтах завгуй
Хенеелден тэмцэж байв" гэжээ.
(Нууц товчооны 254 дүгээр зүйл)

Ийм эв найргуй, шуудайд хийсэн олон эвэр мэт чиг чигээрээ толгойгоо мэдэж тэмцсэн Монголын олон овог аймгийг нэгтгэж нэг улс гэр болгож бүтээсэн боломжтой явдлыг Нууц товчооны дотор магтаж бичнэ. Дараа нь Чингис хаан тэргүүтэй Монголын язгууртан гадагш енгелзеж, зэргэлдээ суугаа тэр цагийн соёлжсон улсуудыг сүйтгэсэн хэрцгий явдлыг өгүүлжээ.

Чингис хаан ба түүний ерлөгүүдийн хэрцгий түрэмгий байдлыг Нууц товчоонд бичсэн нь:

"Ширмэн темер магнайтай
Шивээ хурц хэлтэй
Ган темер зүрхтэй
Гадас цүүцэн хошуутай
Галзуу дөрвөн нохой
Түмэн амьтныг хядахаар
Темер гинжээс мултарч
Шууд барьж идэхээр
Шунахай шүлсээ
Савируулж айсуй,
Шүүдрээр унд хийж
Шүлсээр хоол хийж
Салхиар унаа хийж
Саадгаар нехер хийж явдаг
Зэв, Хубилай тэргүүтэй
Зэлмэ, Сүбэдэй дараатай
Тэр дөрвөн ноход
Тэмүүлэн хүрч ирэв" гэжээ.

Энэ Нууц товчоо гэдэг зохиол бол тэр цагийн Монголын сайн саармаг хоёр талыг хэтэрхий сайшаан магтахгүй, хэтэрхий далдлан нуухгүй чухам үнэнээр нь уран сайхан хэлээр бичсэн эрхэм эв зохиол юм. Шинэ Монголын хувьсгалт соёлыг байгуулахад монгол ардын хэдэн зуун жилд туурвисан эв соёлыг эзэмшихгүй бол бүтэхгүй. Ардын эв соёлын боломжтой талыг ашиглан авч хэрэглэх нь одоогийн бидний чухал үүргийн нэг мөн. Одоо монгол ард олны урьдын бүтээсэн, байгуулсан гавьяа зүтгэлийг бүрэн шинжлэн үзэж, монгол ардын утга зохиолыг хөгжүүлэхийн тулд шилдэг зохиолыг ашиглан хэрэглэх зорилгыг тавих үүнд, юуны өмнө Монгол ардын түүх зохиолын дурсгалт бичиг Нууц товчоог анхааран үзнэ.

Энэ зохиолын хуучин монгол үсгээр бичигдсэн эх одоо хүртэл олдоогүй. Гагцхүү хятад үсгээр монгол хэл дээр бичигдсэн эх, хятад газраас олджээ. Анх хятад үсгээр бичигдсэн буюу уйгар монгол үсгээр бичигдсэн алин болох нь тодорхойгүй. XIII зууны үед монголчууд хятад үсгийг хэрэглэж байсан мэдээ байх тул энэ зохиолыг

шууд хятад үсгээр монгол хэл дээр зохиосон байж болох ба эсвэл анх уйгар монгол үсгээр бичигдээд хожим хятад үсгээр сийрүүлж бичсэн нь олдсон ба харин монгол үсгээр зохиогдсон анхны эх нь алдагдсан байж болно. Юу ч болтугай уул монгол эх мөн гэж лав баримталмаар бичиг байхгүй тул хятад үсгийн эхийг гол болговол зохино.

Нууц товчоотой холбогдол бүхий хоёр ном монгол хэл дээр урьд хэвлэгджээ. Нэг нь Чингисийн Цэдэг гэдэг ном, нөгөө нь Алтан товч гэдэг ном юм. Чингисийн Цэдэгийг тус Хүрээлэнгээс сүйтгэлийг гаргаж Бэйжингийн монгол хэвлэлээр 1925 онд хэвлүүлсэн ба нөгөө Алтан товчийг 1937 онд Улаанбаатар хотноо хоёр дэвтэр болгон хэвлэжээ. Чингисийн Цэдэгт Нууц товчооноос авсан бага сага зүйлүүд бий ба нөгөө Алтан товч нь бараг Нууц товчооны хуулбар билээ. Дунд ба эцсээс баахан орхигдуулжээ. Энэ Алтан товчийг урьд Судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга байсан Жамъян гуай, хуучин Сан бэйсийн хошууны юншиебү овгийн нэг тайжаас олж иржээ. Нууц товчоо 282 зүйл болохоос энэ Алтан товчид 233 зүйл нь байна. Гагцхүү энэ хэвлэгдсэн Алтан товчид үг үсгийг буруугаар ойлгож өөрчилсөн ба хуулахад ташаарсан зүйл нэлээд байна. Бас Шар тууж, Алтан товч, Эрдэнийн эрих зэргийн нэртэй монгол түүхүүдэд Нууц товчооноос авсан бололтой хэсэг хэсэг зүйлүүд байх боловч тэр бүрийг энд тоочихгүй. Гагцхүү үүнийг баримт болгож хянавал, Монголын хуучин түүхч, зохиолч нарын гарт Нууц товчооны уйгур монгол үсгээр бичсэн эх байсан бололтой гэж хэлж болно.

"Их Юань улсын Чингис тайзу хааны улс аймгийг авсан цэргийн товчооны он жил, сар өдрийн бидүүн хураангуйн ойлбор тэмдэглэлийн дэвтэр" гэдэг нэртэй юм 1945 онд Ёвер Монголоос олдов.

Түүний дотор Монголын түүхийн арван гурван тулгар бичгийг тэмдэглэсэн нь:

"1. Түвдээс орчуулж авсан Чадагчийн эрхт цадиг.

2. Чадагчийн цадиг

3. Залуусын хурим

4. Хөх судар

5. Чингисийн шастир

6. Юаны төв их судар

7. Язгуурын түүх

8. Алтан үрстний товч

9. Да Юаны Чин Си бичиг

10. Саган сэцний сэтгэлийн цэнгэл

11. Алтан урагтны дөт түүх

12. Богд Чингисийн сул тууж

13. Ган му судар

Энэ 13 болно" гэжээ.

Үүний дотор дурдсан Хөх судар, Чингисийн шастир, Язгуурын түүх, Алтан үрстний товч, Алтан урагтны дөт түүх, Богд Чингисийн сул тууж зэрэг ном Нууц товчоотой холбогдолтой байж мэднэ.

Нууц товчооны хятад үсгийн эх Европт мэдэгдсээр нэг зуу шахам жил болов. Оросын эрдэмтэн Кафаров, Бэйжинд суух цагт хятад хэл бичигт сайтар суралцаж, хятад олон судраас чухлы нь сонирхон үзэж судалсаар, Монголын нууц тvvх гэдгийг Манжийн Богд хааны номын сангаас нэг танил эрдэмтнээр сэмхэн авахуулан, зөвхөн хятад орчуулгаас орос хэлэн дээр дам орчуулаад 1866 онд нийтэлснээс хойш олон газрын эрдэмтний үзэх судлах замыг нээсэн ба дараа нь монгол үгийг орос үсгээр сийрvvлэн бичиж монгол үг тус бүрийн дор орос орчуулгыг хятадаас авч хадаад шинжилгээний хамт нийтлэхээр завдан байтал далайн аянд үхсэн билээ. Тvvний туурвисан дэвтэр нь Зевлелт Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн харъяа Дорно дахиныг шинжлэх газарт бичмэл зvйлийн санд хадгалагдан байгаа бөгөөд найрамдлын дотор фото татуулж, манай Шинжлэх ухааны Хvрээлэнд ирvvлсэн нь одоогийн бидний орчуулах ажилд тулгуур болж их тус болов.

Энэ Кафаров бол eерee хятадач болохоос биш, монголч биш тул eерийн vvсгэн явуулж байсан орчуулга ба хятад эхийн бодитыг нь eерийн танил залуу монголч Позднеевт eгсөн байжээ. Позднеев нь шvvмжлэлийг 1883 онд тусгаар бяцхан дэвтрээр зарласан ба дараа нь 1897 оны хэрд Монголын утга зохиолын тvvх гэж нэрийдэж нэг дэвтэр гаргахдаа хавсралт болгож, Нууц товчооны эхний 96 зvйлийг чулуун бараар орос монгол үсгээр бичиж нийтэлсэн байна.

Бас энэ зохиолыг судлах явдалд нэг онц амжилт гарсан нь Зевлелт улсын эрдэмтэн Козин, уул зохиолыг арван таван жил шинжлэн судалсаар 1941 онд Нууц товчооны эх ба орос хэл дээр хөрvvлсэн орчуулгыг судлалын хамт нэг дэвтэр болгож хэвлэсэн байна.

Нууц товчооны эхний гурван бүлгийг орчуулсны хойно бид, Козины хэвлvvлсэн Нууц товчооны эх орчуулга нэг дэвтрийг олж аваад уг зохиолыг орчуулахад иш баримт болгож хэрэглэв. Франц улсын нэр ендер болсон хятадач Пелльо 1913 оноос эхлэн энэ тvvхийг шинжлэн, сонирхолтой сэдvvдийг хэсэг хэсгээр нийтэлсээр сvvлийн вест бусад холбогдох бичгvvдтэй чацуулан үзэж гvн боловсруулан, зургаан бүлгийн орчуулгыг бүрэн эхийн хамтаар нэгэнт нийтэлсэн байна.

Германы Хэниш гэдэг хятадач, мөн тvvхийг шинжилгээ vйлдэж, хэдэн зvйлийг 1931 онд нийтэлсэн ба Хятадын эрдэмтэн Ей Дэ-хуйн 1908 онд хэвлvvлсэн ганцхан эхийг баримталж латин үсгээр сийрvvлэн бичиж, мөн тvvхэнд орсон үгний толийн хамтаар хэвлэн нийтэлжээ. Дундуд улсад бол харин ч манай сонирхон бүхий тvvхийг их эрт бөгөөд Юань улсын мөхсөний дараа, Мин улсын Хун v хааны вeд олж, 1382 онд хятад хэлэн дээр Жан Юан-зи, Маш-их хоёр орчуулсан гэж Кафаров, хятад тvvхээс иш татаж мэдээлнэ. Нууц товчоог дэлхий дахины эрдэмтэн ба ялангуяа Зевлелт улсын эрдэмтэн нар их хvчин гаргаж судлан шинжилж, орчуулан хэвлvvлж байгаа vүнд, манай Монгол газар олны уншихад зориулж хэвлэсэн нь одоо хvртэл үгvй. Тэр ч байтугай, монгол үсгээр буулгаж бичсэн олигтой эх байхгvй. Гагцхvv байгаа нь Цэнд гvнгийн орчуулсан эх, Шинжлэх ухааны

Хүрээлэнд хадгалагдаж байна. Автономитын вед гүн Цэнд, Хятадын эрдэмтэн Ей Дэ-хуйн хэвлүүлсэн эхийг баримталж монгол үсгээр сийрүүлэн бичсэн ба монгол хэл дээр орчуулсан ажээ. Цэнд гүнгийн сийрүүлэг орчуулга хоёр алин ч зөвхөн сонирхон үзэгчдийн туурвил төдий боловч одоо хэр ондоо монгол үсгээр бичсэн эх байхгүй тул түүнийг хянаж үзээд хэвлэе гэж шийдвэрлэсэн. Гэтэл уул сийрүүлэг нь Зөвлөлт Улсын Академид бий ба нөгөө орчуулга нь бидний гарт байвч нягт бус бөгөөд маш товч байна. Нууц товчоонд хэдэн зуун шүлэг байх атал энэ орчуулгад нэг ч шүлэг байхгүй, уг шүлгийн заримыг үргэлжилсэн зохиол болгосон ба ихэнхийг зүгээр орхижээ. Одоо цагт эрдэмтэн Кафаров, Хэниш, Козин нарын судлал ба сийрүүлгийг бид гартаа барьж байгаад Цэнд гүнгийн хагас ба нягт биш орчуулгыг хэвлэхэд сэтгэл түвдэхгүй тул бид, монгол үсгээр сийрүүлэг ба орчуулгыг хийхээр шийдсэн билээ.

Нууц товчоог хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол хэлээр орчуулан бичихэд хэрэглэсэн бичгүүдийг тоочвол:

- Козины хэвлүүлсэн Нууц товчооны эх ба орос хэлэнд орчуулсан дэвтэр: С.А.Козин, Сокровенное сказание, том 1, 1941.
- Лувсанданзангийн зохиосон бичмэл Алтан товч.
- Кафаровын хийсэн Нууц товчооны сийрүүлэг ба хадмал орчуулга (фото зураг).
- Мен Кафаровын, хятад хэлнээс орос хэлэнд орчуулсан бичиг: Архимандрит Палладий (Кафаров), Старинное Монгольское сказание о Чингис хане.
- Хэнишийн 1935-1939 онд хэвлүүлсэн Нууц товчооны сийрүүлэг ба толь.
- Рашид Эддиний зохиосон Монголын түүх: Березиний орос хэлэн дээр орчуулсан дэвтэр
- Хятад хэлнээс монгол хэлэн дээр Баргын Цэнд гүнгийн орчуулсан Нууц товчооны эх бичмэл хоёр дэвтэр.
- Чингисийн Цэдэг, Алтан товч, Монголын олон зүйлийн түүх, толь бичиг, Позднеевын Нууц товчооны хагас сийрүүлэг, Алтан-Очирын Нууц товчооны сийрүүлэг, Хэнишийн Нууц товчооны хагас орчуулга, Владимирцовын зохиосон "Монголын нийгмийн байгуулалт" зэрэг олон номыг харшуулан хэрэглэжээ.

Эдгээр номыг гол баримт болгож, Нууц товчооны хялбар ойлгогдохгүй үг бүрд тайлбар зүүж, хуучин монгол хэлээр нь хуучин монгол үсгээр сийрүүлэн бичээд, дараа нь мөн сийрүүлгээ баримталж, одоогийн монгол хүнд ойлгогдохгүй болсон үг өгүүлбэрийг ойлгомжтой үг өгүүлбэрээр сольж найруулан, одоогийн монгол бичгийн хэлбээр орчуулан бичив. Долоон зуун жилийн урьдах монгол хэл бол одоогийн монгол хэлнээс нэлээд өөр тул хуучин хэлээр хэвлэвэл цөөн төдий сэхээтэн хүн үзэхээс биш, олон нийтэд ойлгогдохгүй болно. Ийм тул сэхээтэнд

зориулан Нууц товчооны жинхэнэ эхийг хэвлэхийн урьд монголын олон сонирхон уншигчдад танилцуулах зорилгыг тавьж утгыг алдахгүй, зохиолын хэл найруулгын онцгой шинжийг гээгдүүлэхгүйг гол болгож бичсэн энэ орчуулгыг урьдаар хэвлэв.

Долоон зуун жилийн урьд энэ зохиол анх зохиогдох вэдээ уншигчдад аль зэрэг уран сайхан сонирхолтой байсан бол мөн одоо цагт монголын уншигчдад тэр зэрэг уран сонирхолтой болгож үзэхийг чармайсан билээ. Орчулагч миний бие, монгол ардын аман зохиолоор хүмүүжиж, аман зохиолыг дууриан шүлэг бичиж оролддог тул Нууц товчоог орчуулах ба ялангуяа түүний шүлгийг орчуулахад үнэн зүрхнээс сэтгэл хөдөлж, чухам тохиромжтой сайхан үүрэг гэж оролдож гүйцэтгэв.

Монгол хэлнээс монгол хэлэнд орчуулах гэдэг үг баахан хачин санагдаж мэднэ. Гэвч бидний бүтээсэн ажил нь чухам орчуулгын чанартай байсан. Жишээлбэл, уг зохиолын 156 дугаар зүйлд өгүүлсэн нь: "Мөнхү дайсу сэтхижү оорчаг болжу ябужуу, эдөө яу хүрүрэ ирэжүү. Ину мэтүси чиунтур үлибэ. Яа Яусаарамуй. Нидуну эчинэ хэдхүн гэв. Төдүйхү мохориулба. Үүнийг орчуулбал: "Хорт сэтгэл агуулж ганцаар тэнэсээр энд юунд ирэв? Тэр мэт этгээдийг хэдийнээ тэнхлэгт чацуулж хядсан биш үү. Юунаас буцна. Нүднээс далд болго гэсэнд түүнийг даруй алав".

Гадаадын эрдэмтний судлал тайлбар орчуулгыг гол болгосон боловч зарим зүйлийг нягтлан үзэж нэлээд үг өгүүлбэрийн тайлбар утгыг еерсдийн үзэмжээр бичсэн билээ. Жишээлбэл: Уг эхийн 79 дүгээр зүйлд ийм үгс бий: "Тэдүй атала, тайчуд-ун Таргудай-Хирилтуг тургауд-иян удуритчу, "Хоругад гоожижуу, шилүгэд шибэрижүү!" хээн ирээжүү". Үүний дотроос Хирилтугийн хэлсэн үгийг эрдэмтэн нар янз бүрээр тайлбарлан хэлнэ. Лувсанданзангийн Алтан товчийн дотор энэ үгийг "хулхад, хучичи, шилүгэн шибэрчихү ирэжүхүй" гэж бичжээ. Эдгээр хулхад хучичи, шилүгэн шибэрчихү гэдэг үгсийг Хирилтугийн хамт ирсэн дөрвөн хүний нэр буюу Хирилтугийн ирсэн газрын нэр мэт болгосон нь даруй ташаарсан хэрэг болно. Уг утга нь Тайчууд нар Тэмүжин ба Сэлүн эхийг хаяж нүүснээс хойш хэдэн он өнгөрсөн, Тэмүжин нар нэлээд тэнхэрсэн тул гэдрэг довтолохоор ирэхдээ хэлсэн үг билээ. Иймийн тул Тэмүжин нарыг хэнхрэв гэсэн утгатай үг байх хэрэгтэй. Үүнийг Цэнд гүнгийн орчуулсан нь: "Түүнээс тайчуудын Хирилтуг нар үгүүлэлдрүүн, уул орхисон Тэмүжиний эх хөвүүд эдүгээ нисэх шувууны дэгдээхий мэт жигүүр өд өсжээ. Гересний зулзага мэт шүд, хумс ургажээ хэмээн нөхдөө авч иржээ". Кафаровын орчуулга мөн ийм байх тул хятад орчуулга дээр лав ийм утгатай байсан бизээ.

Бид дээрх орчуулгуудыг алиныг ч зөвшөөрөхгүй орхиж, еерсдийн саналаар орчуулсан нь: "Чингэж байтал, тайчуудын Таргудай-Хирилтуг шадар нөхдөө дагуулж "Хурганы үс гуужив. Төлөгний бие төлжив хэмээн довтолоор ирэв: "Юс", "Бие" гэдэг үгийг нэмэлт тайлбар болгож оруулсан ба хуругад, шилүгэд гэдэг үгийг хургууд, төлгүүд гэсэн үг гэж санана. Шилүгэ гэж одоогийн зарим нутгийн ярианы хэлэнд хоёр настай хонийг хэлнэ.

Бас 105 дугаар зүйл дэх Тэмүжиний Жамухад хэлүүлсэн үгийг уг эх ба Цэнд

гvнгийн орчуулгыг бидний орчуулгын хамт жагсаавал:

Уг эхэд байгаа нь:

"Гурван мэргэд-тэ ирэжv
Єре-бэн нөгтерхv болдагдаа би.
Єнэр нигэн тан бусуд-у бида?
Єсvл-иен хэр єсvхvн?
Эбvр-иен hэндvлдээ би.
hэлигэнv уруг бусуд-у бида?
hачи-иян хэр hачилахун бида?

Цэнд гvнгийн орчуулсан нь:

"Эм хvvxдээ Мэргидэд булаагдсан учрыг хэлж бид уулаас нэг угсааны хvн, энэ зэрэг єшєє хорыг яахин хариулах вэ?

Бидний орчуулсан нь:

"Єст Мэргид ирж
Єрий минь євтгєв
Єврий минь хоослов.
Ємєг тvшиг болох
Єнер терлийн та нар
Єшеєг авч єгнє vв.
Элэг зvрх минь
Эмтэрч байна.
Элгэн садан та нар
Энэ єшеєг авч єг"

Бид Нууц товчооны хятад vсгээс дам латин ба орос vсгээр сийрvвлсэн бичгvvдийг баримталж орчуулахдаа бас Лувсанданзангийн Алтан товч, Рашид Эддиний зохиосон Монголын тvvx зэргээс уг эхэд vгvй боловч баймаар зvйлvvдийг бага сага нєхєж оруулсан зvйл бий. Жишээ болгож Нууц товчооны 86 дугаар зvйлийг Алтан товчтой зэрэгцvвлэн vзэж бичсэнээ vзvвлбэл: "Гуравдугаар єдер, [денгєт хvн хаа холдох билээ? А.то] "Тvvнийг манайхан нуусан биз. Євєр зуураа айлуудыг нэгжье" гэж айл бvрийг нэгжсээр Сорхон-шарынд ирж гэр тэрэг ба исэр (ор)-ийн дор хvртэл нэгжээд хойд унгаст тэргэнд очиж амсар дахь унгасыг таталж, Тэмvжиний хєлд хvрвэл Сорхон-шар єгvvlрvvn: "Ийм халуун цагт унгасан дотор амьд хvн яахан байна? [Сэтгэлээ ханатал эр, А.то] гэвэл нэгжvvлийн хvмvvc бууж одов" гэжээ.

Энэ зvйлийн дотор "денгєт хvн хаа холдох билээ? Сэтгэлээ ханатал эр" гэдэг энэ хоёр єгvvlбэр vнэхээр байвал зохимоор єгvvlбэр тул Лувсанданзангийн Алтан товчоос авч, Нууц товчооны эхэд нєхєж оруулсан билээ. Санавал хятад vсгээр монгол хэл дээр бичигдсэн Нууц товчооны эх бол Нууц товчооны анх зохиогдсон эх биш, дам уламжлан хуулсан эх мєн биз. Лувсанданзангийн Алтан товчид бас

Нууц товчооноос хуулж авсан едий тедий зүйл бийг дээр дурдсан билээ. Рашид Эддинд бас Нууц товчооны нэг эх байсан бололтой.

Нууц товчооны хятад үсгийн эхийг эдгээр тvvх бичгvvдтэй нийлvvлэн vзэж, чухам баймаар зvйлvvдийг нехөж оруулах нь зvйтэй хэрэг гэж бид бодож, тийнхvv нэлээд vг өгvvлбэрийг нехөж бичсэн билээ. Ингэхдээ нэмсэн vг өгvvлбэр бүрийг дөрвөлжин хаалтад хийгээд дараа нь ямар номоос авснаа тэмдэглэв. Номыг тэмдэглэхдээ номын нэрийг товчилж Лувсанданзангийн Алтан товчийг "А.то" гэж хураасан ба Чингисийн Цэдэгийг "Чи.цэ" гэж хурааж тэмдэглэв. Рашид Эддинийг хэвээр тэмдэглэснээс гадна, орчуулагчийн нэмсэн vгийг бас дөрвөлжин хаалтад хийж, тайлбарласан vгээ дvгрэг хаалтад хийв. Иймийн тул дөрвөлжин хаалт доторх vгийг нэмсэн vг гэж, дvгрэг хаалт доторхыг тайлбарласан vг гэж мэдэх хэрэгтэй.

Төгсгөлд нь Нууц товчоог зохиоход Монголын нийслэл байсан Хөдөө арал, Долоон болдог, Ауруг хэмээх гурван газрын тухай цэен vгээр тайлбарлаж өгvvлэхийг хvсэж байна.

Монголын нутаг ой, тал, говь гурван бvсэд хуваагдана. Мал аж ахуйд тал хээрийн бvс vлэмжхэн рольтой байдаг. Ой модоор бvрхэгдсэн уулархаг бvсээс тал хээрийн бvс уруу шургаж орсон уулнууд бол орчин тойрны тал хээрийн ам газраас илvv чийг тунадастай байдаг учраас өвс бэлчээр сайтай байдаг. Ийм хээрийн уулнууд бол тал хээр газрын өвс бэлчээрийн чухал нөөц болдог юм. Хэрлэний Баян-Улаан уул бол чухамхан тийм уулын нэг болно. Энэ уул дэлхийн 109-р уртраг ба 47,5 өргөрөгт оршино. Энэ уул бол өвс усаар маш элбэг, малын бэлчээр гойд сайн учраас хавьойрын олон ардын их өвөлжөө газар болно. Ялангуяа зуд болоход энэ уул айл малаар дvүрэн болдог. 1945 оны зудад хавь ойрын тав арван сумын ардууд энэ ууланд ирж өвөлжихийг бид нvдээр vзсэн бөгөөд энэ ууланд ирсэн ардын мал бараг vхээгvй, харин цас шуурганд саатаж энэ ууланд ирж чадаагvй ардын мал vлэмжхэн турж vхсэн билээ.

Хэрлэн бол Хэнтийгээс гарч баруун урагш урсаад зvvн тийш эргэсний доторх нэг их тохойд энэ уул орших бөгөөд энэ уулын зvvн сугаар Цэнхэрийн гол (урьдын Сэнхvр горхон) урсаж урагш явсаар Хэрлэнд нийлэх тул тэр уулыг нэгэн их арлын хэлбэртэй болгоно. Ийм учраас Нууц товчоог зохиосон эртний Хөдөө арал гэдэг газар бол энэ Баян уул мөн бололтой юм.

Нууц товчооны эцсийн 282-р зvйлд уг зохиолыг хэдийд, хаана бичсэн тухай тодорхой мэдээ байдаг. Энэ зvйлийг энд сийрvvлье: "Их хуралдаа хурж хулгана жил хуран сард Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдог Шилгэнцэг хоёрын завсар ордос бууж бvхvй бичиж дуусав" гэжээ. Энэ дурдсан хулгана жил бол 1240 он мөн болохыг эрдэмтэн мэргэд нэгэнт олж тогтоосон юм. Харин Хэрлэний Хөдөө арал хаана байгааг эрдэмтэд тодорхой олж тогтоож чадаагvй байсан юм. Хэрлэний Хөдөө арал гэдэг бол одоогийн Баян-Улаан уул мөн болов уу гэдэг миний саналыг тvvхч Х.Пэрлээ хэдэн өгvvллийг бичсэн байна.

1951 онд миний бие Хэрлэний Баян-Улаан ууланд очиж хөндлөн гулд явж газар

нутгийн байдалтай танилцсан билээ. Баян-Улаан бол хааш хаашаа 70-80 орчим километр ой модтой өндөр сайхан уул юм. Үүнийг одоо Хар тал гэж нэрлэдэг. Хэрлэн мөрний зүүн салаа Хар ус буюу Ергэн ус гэдэг гол Долоодын өвсөөр зүүн урагш урсаж гучаад километр яваад Хэрлэнд нийлэх бөгөөд энэ хоёр голын хооронд ергэн арал байна. Баян-Улааны Хар талд Тосон, Замагт нуур, Цагаан нуур, Хөдөө нуур зэргийн хэдэн нуур бий.

Баян-Улааны баруун урд үзүүрт Хэрлэн уруу шургаж орсон долоон жижигхэн толгой байна. Энэ долоон толгойг одоо нутгийн ардууд Долоод гэж нэрлэж байна. Долоодыг бид Нууц товчоо бичигдсэн Хэрлэний Хөдөө аралын Долоон болдог мөн гэж бодож байна.

Эдгээр долоон толгойн нэр нь:

1. Дөрвөлжин
2. Сүүл
3. Их улаан толгой
4. Бага улаан толгой
5. Олон овоо
6. Тахилгат
7. Гацаа

Одоо Аварга тосон гэдэг нэрийн тухай өгүүлье. Тосон гэдэг жижиг нуур бол эртнээс одоо хүртэл ард олны рашаан болгон хэрэглэсээр ирсэн минерал давслаг нуур юм. Одоо жил бүр 8-р сарын үед Тосонд олон гэр майхан барьж хүмүүс энэ нуурт орж биеэ сувилдаг байна.

Тосон нуураас зүүн урагш 5 километрийн газарт Аваргын гол гэдэг булаг баруун урагш чиглэн Тооно уулын араар урсана. Аваргын гол хөвсөөн дээр Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын төв байна. Дэлгэрхаан сумын төвөөс баруун урагш Аваргын рашаан гэдэг эсгэлэн устай булаг бий. Энэ рашаан булгийн арын дэнж дээр эртний хотын туурь бий. Эдгээрийг миний бие 1951 онд явж үзээд одоогийн Аварга гэдэг нэр бол XIII зууны үед байсан Монголын орд Аураг мөн гэдэг саналыг дэвшүүлсэн билээ. Аураг гэдэг үг хуучирсан учир Монголын ярианы хэлэнд гуйвуулан агуу их гэсэн утгатай "аварга" гэдэг үг болгож хувиргасан байна. Аваргын рашаан булгийн хойд дэнж дээрх туурийг 1969 онд археологич Х.Пэрлээ малтаж үзээд XIII зууны үеийн хотын үлдэгдэл мөн гэж тогтоосон ба Чингисийн Ауруг ордны үлдэгдэл мөн гэж үзсэн байна. Тус хотод гар урлалын хүмүүс сууж байсан ба том орд, сүм зэрэг байжээ. Гар урлалын гудамжнаас ширэм хайлж байсан баримт олджээ. Мөн тэндээс 10,4 см өргөн нүхтэй тэрэгний цэн, залгацтай чулуун багана зэргийг түвхч Д.Майдар, Т.Майдар нар олж тусгай өгүүлэл бичиж нийтэлсэн байна. Тэд нар залгацтай чулуун баганын арга техникийг онцлон сонирхож тэр цагт барилгын чадвар өндөр шатанд хүрч байсныг тэмдэглэжээ.

Монголын Ауруг гэдэг орд нь анхандаа нүүдэллэж байгаад сүүлдээ суурьшсан бололтой. Нууц товчооны 136-р зүйлд бичсэн нь: "Чингис хааны Ауруг Харилт

нуурт байлаа. Ауруг-тур хоцрогсдоос Жүрхэн тавин хүний хувцсыг тонож, арван хүнийг алжээ. Жүрхэнд тийн хийгдэв гэж бидний Ауруг-тур хоцрогсод Чингич хаанд өгүүлбээс . . . Чингис хаан Жүрхэнд морилов. Жүрхэнийг Хэрлэний Хедее аралын Долоон болдогт байхад довтлов" гэжээ. Үүнээс үзэхэд тэр вед Жүрхэн нар Хэрлэний Хедее аралын Долоон болдогт нутаглаж байсан ба Чингисийн Ауруг орд Харилт нуур гэдэг газарт байжээ. Гэвч Чингисийн Ауруг орд нь Хэрлэний Хедее аралд сүүлдээ суурьшсан бололтой. 1189 оны вед Чингис хаан Жамухаас салаад Сэнхүр горхины (Цэнхэрийн голын) Хар зүрхэний Хөх нуурт нүүж ирсэн тухай Нууц товчооны 122-р зүйлд бичсэн ба мөн Нууц товчооны 123-р зүйлд Чингисийг хаан болгон өргөмжлөв гэж байна. Цэнхэрийн голын эхэнд Хөх нуур ба Хар зүрх гэдэг уул одоо ч мөн нэрээ хадгалсаар байгаа юм. Энд бичсэнээс үзэхэд Чингисийг Цэнхэрийн голын Хар зүрх гэдэг уулны хавьд хаан өргөмжилсөн юм шиг болж байна. Гэвч Нууц товчооноос бусад түүхнүүдэд Чингисийг Хар зүрхэнд биш, түүний урд залгаа болох Хэрлэний Хедее аралд хаан өргөмжилсөн гэж байдаг. Жишээ нь: Саган сэцэний "Эрдэний товчид" өгүүлсэн нь: "Тэмүжин хаан хөвгүүн хорин найман насандаа шарагчин тахиа жил (1189) Хэрлэн мөрний Хедее аралд хаан оронд суусан" гэжээ. Галдан туслагчийн "Эрдэнийн эрх" хэмээх түүхэнд Чингис хааныг Хэрлэн мөрний Хедее аралд хаан суусан гэж бичсэн байна.

XIII зууны вед Хархорумаас гадна Чингис хааны гурван орд байсан бөгөөд түүнийг тусгай ноёд харгалзан захирч байсан байна. Эдгээрийн нэг нь Японы түүхч Янай Ватари-ийн магадласан ёсоор Хэрлэн голд цутгадаг Цэнхэрийн голын ойр Долоон болдог, Шилгинцэг хоёрын хооронд байжээ. Энэ ордыг "Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл" гэдэг зохиолд "Чингис хааны их орд" гэж нэрлэсэн байна. Эдгээр дөрвөн ордыг Хубилай хааны хүү Номгон зэрэг ихэс ноёд захирч байснаас үзэхэд нүүдэллэн явах хэдэн гэр байгаагүй, нэлээд тохитой байран суурин том хот суурин байсан гэж үзэж болно. Чингис хааны Ауруг орд нь Хэрлэн голын хавиар анхандаа нүүж байгаад сүүлд Хэрлэнгийн Хедее аралд суурьшсан бололтой. Тэр Ауруг ордны үлдэгдэл нь одоогийн Баян-Улааны Хар талд Аварга Тосонгоос урагш 10 километрийн газарт байгаа хотын туурь мөн гэж бид бодож байна.

Урьдын Ауруг гэдэг үг сунжраад одоо Аварга болжээ гэж бас таамаглаж байна. Ауруг гэдэг нэр угтаа аварга их, агуу их гэсэн үг биш юм. Ауруг гэдэг үгийн үндэс нь одоо монгол хэлэнд байгаа агуур, уурхай (агуурхай), агуулах, агуулга гэдэг үгстэй нэг гаралтай. Ауруг гэдэг үг угтаа аливаа юмыг агуулах амбаар склад гэсэн утгатай үг бололтой. XIII зууны вед хааны ордны дэргэд аливаа хүнс тэжээл, эд барааг агуулах амбаар байшин байдаг учраас хааны орд төв газраа Ауруг гэж нэрлэсэн бололтой. Баруун Монголд уурх гэж зорхойн нэр байна.

Хэрлэний Хедее арал нь одоогийн Баян-Улаан уул мөн. Хедее аралын Долоон болдог нь одоогийн Долоод мөн. Хэрлэний Ауруг нь одоогийн Аварга мөн гэдэг гурван саналыг бид дэвшүүлж байна.

Ц. Дамдинсүрэн

ТЭМҮЖИНИЙ УГ ГАРАЛ БА БАГА НАСНЫ ҮЕ

1. Чингис хааны язгуур, дээр тэнгэрээс заяат терсен Бертэ-чино, гэргий Гуа-Маралын хамт тэнгис далайг гэтэлж ирээд Онон мөрний эх Бурхан халдун ууланд нутаглаж Батцагаан гэдэг нэгэн хөвүүнийг төрүүлжээ.
2. Батцагааны хөвүүн Тамача, Тамачийн хөвүүн Хоричар мэргэн, Хоричар мэргэний хөвүүн Уужим буурал, Уужим бууралын хөвүүн Саль-хачау, Саль-хачаугийн хөвүүн Ихнүдэн, Ихнүдэний хөвүүн Шинсочи, Шинсочийн хөвүүн Харчу.
3. Харчугийн хөвүүн Боржигидай мэргэн бүлгээ. Боржигидай мэргэний гэргий нь Монголжингуа, түүнээс терсен хөвүүн Торголжин баян. Торголжин баян, Борогчин гуа гэргийтэй, Боролдайсуйлби гэдэг залуу зарцтай, дайр бор хоёр хвлэг морьтой бүлгээ. Торголжин баяны хөвүүн Дува сохор, Добу мэргэн хоёр бүлгээ.
4. Дува сохор, магнай дундаа ганц нүдтэй гурван нүүдлийн газар харах бүлгээ.
5. Нэгэн едер Дува сохор, Добу мэргэн дүүтэйгээ Бурхан халдун уулан дээр гарав. Дува сохор, Бурхан халдун дээрээс харвал Түнхэлэг горхин уруу нэгэн бүлэг иргэн нүүж айсуй.
6. Дува сохор өгүүлрүүн: "Тэр нүүдэл иргэний дотор, тэрэгний мухлагийн өмнө нэг сайхан охин сууж явна. Хүний гэргий болоогүй бол Добу мэргэн дүү чамд гуйж гэргий болгоё" гээд түүнийг үзүүлэхээр Добу мэргэн дүүгээ илгээв.
7. Добу мэргэн, тэр нүүдэлд хүрч охиныг үзвэл үнэхээр алдартай, гоо сайхан охин бөгөөд хүний гэргий болоогүй ажээ. Нэр Алун гуа гэнэ.
8. Энэ охин, хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний гэргий Баргужин гуагаас хорь түмд (хорь буриад)-ийн нутаг Ариг ус гэдэг газар тержээ. Түүний эх Баргужин гуа бол хол газрын Баргужин төхмийн эзэн Баргудай мэргэний охин бүлгээ. Тэр бүлэг иргэн бол Хорилардай мэргэнийх ажээ.
9. Хорилардай мэргэн, хорь түмдийн газарт булга, хэрэм зэрэг ан гөрөөс агнахаа хориглон булаалдаж харилцан муудалцаад салж, хорилар овогтон болоод Бурхан халдун ууланд ан гөрөөс элбэг гэж сонсож, Бурхан халдуны эзэн бурхан босгосон Шинч баян урианхайтай уулзахаар нүүж ирсэн ажээ. Энэхүү хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний охин, Ариг уснаа терсен Алун-гуаг гуйж, Добу мэргэний гэргий болгосон ёс тийм ажээ.
10. Алун-гуа, Добу мэргэнд ирээд Бүгүнүтэй, Бэлгүнүтэй гэдэг нэртэй хоёр хөвүүнийг төрүүлэв.
11. Дува сохор ах нь дөрвөн хөвүүнтэй бүлгээ. Дува сохрыг үхсэний хойно түүний дөрвөн хөвүүн, Добу мэргэнийг авга гэж үзэхгүй доромжилж салж нүүгээд дөрвөд овогтон болов.
12. Түүний хойно нэг едер Добу мэргэн Тогоцог өндөр дээр гөрөөлөхөөр гарвал, ой дотор нэгэн урианхай хүн гунжин буга алаад хавирга цоройг шарж байхад уулзаж,
13. "Нөхөр шоролгодоо" гэж Добу мэргэн хэлбэл, тэр хүн уушги зүлд ба арьсыг өөрөө авч, бусдыг цөм Добу мэргэнд өгөв.
14. Добу мэргэн, тэр бугын махыг ачиж явтал замд хүүхдээ хөтөлсөн нэгэн ядуу хүн учрав.
15. "Чи юун хүн бэ?" гэж Добу мэргэн асуувал, тэр хүн өгүүлрүүн: "Би Малиг баяудын хүн. Одоо би ядарч явна. Тэр гөрөөсний махнаас надад өг. Би энэ хөвүүнээ чамд өгье" гэвэл,
16. Добу мэргэн зөвшөөрч, бугын өрөөсөн гуяыг тэр хүнд өгөөд хөвүүнийг авч ирж гэртээ зарцлах болов.
17. Тэгж байтал Добу мэргэн үгүй болов. Добу мэргэнийг үгүй болсны хойно

түүний гэргий Алун-гуа бэлбэсэн бөгөөд Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэдэг нэртэй гурван хөвүүнийг төрүүлэв.

18. Урьд Добу мэргэнийг амьд бүхий цагт төрсөн Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй хоёр хөвүүн, эх Алун-гуагаас эцнээ хэлэлцсэн нь: "Бидний эх, ойр төрлийн эрэгтэй хүүгүй ба эргүй бөгөөд энэ гурван хөвүүнийг төрүүлэв. Гэр дотор ганц Малиг баяуд овгийн зарц хүү байна. Энэ гурван хөвүүн, түүний хүүхэд биз" гэж эхээс далд хэлэлцэхийг нь Алун-гуа мэдээд,

19. Хаврын нэгэн едер хонины хатсан мах чанаж Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг таван хөвүүндээ идүүлээд тэднийг зэрэгцүүлэн суулгаж, хүү бүрд нэгжээд мөс (сум буюу нарийн мод)-ийг хугал гэж өгвөл амархан хугачиж орхив. Бас таван мөсийг нийлүүлж баглаад хугал гэж өгвөл тавуулаа дараалан оролдож хугалж чадсангүй.

20. Үүнд Алун-гуа эх нь өгүүлрүүн: "Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй та хоёр намайг энэ гурван хөвүүнийг яахин төрүүлэв, хэний хөвүүд бол гэж сэжиглэн хэлэлцэнэ. Сэжиглэх тань зөв.

21. Гэвч, та нар учрыг мэдэхгүй байна. Шөнө бүр цагаан шар хүү, гэрийн ерх тогтоор гийгүүлэн орж ирээд миний хэвлийг илэхэд түүний гэрэл миний хэвэлд шингэх бүлгээ. Тэр хүү, гарах нар сарны хилээр шар нохой мэт шарвалзсаар гарч одно. Дэмий яахин өгүүлнэ та. Түүнээс үзвэл тэнгэрийн хөвүүд биз. Хар тэргүүт хүүтэй адилтгаж яахин болно. Хамгийн хаад болох цагт харц хүү сая учрыг мэднэ" гээд

22. Бас Алун-гуа, таван хөвүүнээ сургаж өгүүлрүүн: "Та таван хөвүүн, миний нэгэн хэвлээс төрсөн биш үү. Та нар ганц ганцаар салбал нэгжээд сум мэт хүүнд хялбархан дийлэгдэнэ. Та нар эв эеэ нэгтгэвэл тэр багласан таван сум мэт бэх болж, хэнд ч хялбар дийлэгдэхгүй болно" гэв. Тэгж байтал Алун-гуа эх нь үгүй болов.

23. Эх Алун-гуаг үгүй болсны хойно ах дүү тавуулаа, адуу малаа хуваах болж, Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи дөрвүүлээ юмаа хувааж аваад дүү Бодончар мунхагийг бядуу гэж урагт үл тооцож хувь эс өгөв.

24. Бодончар урагт эс тоологдох атал, энд юу хийж сууна гээд гол дайрт, годил сүүлт орог шинхул морио унаж үхвэл ухье, амьдарвал амьдарья гэж Онон мөрөн уруу зорьж одов. Тэнд Балжийн арал гэдэг газар хүрч өвсөн эмбүүл гэр барьж суув.

25. Тэгж байтал хар хур шувууг бор харцага барьж идэхийг үзэж, гол дайрт, годил сүүлт орог мориныхялгасаар урхи хийж, тэр бор харцагыг барьж авчрав.

26. Бодончар, идэх юмгүй тул чонын гууд хорьсон гөрөөсийг мярааж харван алж идэх буюу чонын идсэн сэгийг түүж гэдсээ хооллож, харцагаа тэжээсээр тэр он гарав.

27. Хавар болж, нугас ирэх цагт харцагаа сойж тавиад галуу, нугас олныг алж, идэж үл барах тул,

Мечир бүрээс

Меч гуя елгеж

Хожуул бүрээс

Хоёр гурван

шувуу олгосон нь ялзрахад хүрчээ.

28. Битүү модот уулынхяраас нэгэн бүлэг иргэн, Түнхэлэг горхин уруу нүүж ирэв. Бодончар, харцагаа тавин едер бүр тэр иргэнд очиж цэгээ гуйж уугаад, шөнө өвсөн эмбүүл гэртээ ирж хонох бүлгээ.

29. Тэд иргэн Бодончарын харцагыг гуйвал эс егөв. Тэд иргэн, Бодончарыг хэн юун хvн бэ гэж асуухгvй, Бодончар бас тэр иргэнийг юун иргэн гэж асуухгvй явна.
30. Гэтэл Буха хатаги ах нь Бодончар мунхаг дvнгээ энэ Одон мерен уруу одлоо гэж нэхэн ирж, Тvнхэлэг горхинд нутаглах тэд иргэнд хvрээд тийм морьтой, тийм хvн vзэгдэв vv гэж сурвал,
31. Тэд иргэн егvвлрvн: "Єдєр бvр нэгэн хvн манд ирж эсэг (цэгээ) ууж одно. Тэр хvн ба тvнний морь, чиний сурдагтай адил байна. Тvвнд нэг харцага бий. Тэр, шене хаана хонодгийг мэдэхгvй. Баруун хойноос салхи салхилбал тvнний харцагаар бариулсан нугас галууны єд єд нь цас мэт бутарч хийсэж ирнэ. Бодвол тvнний гэр холгvй биз. Одоо тvнний ирэх цаг болов. Хоромхон хvлц" гэв.
32. Удалгvй Тvнхэлэг горхин єд нэгэн хvн айсуу. Хvрч ирвэл Бодончар мєн. Буха хатаги ах нь таньж аваад Онон мерен єд дагуулан давхив.
33. Бодончар, Буха хатаги ахын хойноос даган хатирч егvвлрvн: "Ах аа, ах аа, бие тэргvвтэй, дээл захтай нь сайн" гэвэл, ах нь тэр vгийг хайхарсангvй.
34. Бодончар мєн vгийг хоёрдугаар удаа егvлбэл, ах нь хариу хэлсэнгvй. Мєн vгийг гуравдугаар удаа хэлэхэд ах нь егvвлрvн: "Чи энэ vгийг юунд дахин дахин егvлнэ?".
35. Бодончар егvвлрvн: "Тугаарын (саяын) Тvнхэлэг горхиноо бvхий иргэнд эзэнгvй, их бага, сайн муу, толгой шийр цєм нэгэн адил чацуу байна. Ийм хялбар иргэн тул тэднийг бид эзэлж авъя"
36. Ах нь егvвлрvн: "За тийм бол гэртээ хvрч, ах дvв нартай зєвлєлдєж, тэд иргэнийг эзэлъе" гэж,
37. Гэртээ хvрээд, ах дvв нартай хэлэлцэж мордов. Тэргvвлэн хянагчид мєн Бодончарыг явуулав.
38. Бодончар тэргvвлэн явж нэгэн жирэмсэн эмийг барьж "Чи юун хvн бэ?" гэж асуувал, тэр эм егvвлрvн: "Би жарчиуд аданхан урианхайн хvн" гэв.
39. Тэндээс ах дvв тавуулаа тэд иргэнийг довтолж, адуу малыг авч, хvн ардыг зарц болгов.
40. Тэр жирэмсэн эм Бодончарт ирж хєвvн терєв. Тvннийг харь овгийн хєвvн гэж Жажирадай гэж нэрийдэв. Жадараны євєг тэр болов. Тэр Жажирадайн хєвvн Тугудай нэрт бvлгээ. Тугудайн хєвvн Бури-булчиру, Бури-булчиругийн хєвvн Хар-хадаан бvлгээ. Хар-хадааны хєвvн Жамуха бvлгээ. Жадаран овогтон тэд болов. (Жада гэдэг нь харь буусад гэсэн vг болно).
41. Тэр эм бас Бодончараас нэгэн хєвvн терvвлэв. Тvннийг барьж авсан эмийн хєвvн хэмээн Баарьдай гэж нэрийдэв. Баарины євєг тэр болов. Баарьдайн хєвvн Зvтгэлбєх, Зvтгэлбєх олон эм авсан тул хєвvн нь манан мэт (олон) терєв. Манан баарин овогтон тэд болов.
42. Бэлгvнvтэй, бэлгvнvд овогтон болов. Бvгvнvтэй, бvгvнvд овогтон болов. Буха хатаги, хатагин овогтон болов. Бухату салжи, салжид овогтон болов. Бодончар, боржигин овогтон болов.
43. Бодончарын авааль эмээс терсєн Барим ширату Хабич нэрт бvлгээ. Тэр Хабич баатрын эхийн инжид ирсэн эмийг Бодончар татвар эм болгон нэгэн хєвvн терсєнд Жаурьдай нэр егєв. Бодончар амьд байх цагт Жаурьдайг зvхэл тайлгад орох эртэй болгов.
44. Бодончарыг vгvй болсны хойно тэр Жаурьдайг гэрт ямагт аданхан урианхайдай хvн байсан тул тvнний хєвvн гэж тайлгаас хєєжгаргав. Тэр Жэврэдийн євєг болов.

45. Хабич баатрын хөвүүн Мэнэн тудун бүлгээ. Мэнэн тудуны хөвүүн Хачи хвлүг, Хачин, Хачиу, Хачула, Харалдай, Хачиун, Начин баатар долоо бүлгээ.
46. Хачи хвлүгийн хөвүүн Хайду, Намулун эхээс төрсөн бүлгээ. Хачины хөвүүн Ноёгидай нэртэй бүлгээ. Ноён шиг авиртай тул ноёхон овогтон болов. Хачиугийн хөвүүн Баруладай нэрт бүлгээ. Их биетэй ба идээ барах ховдог тул Барулас овогтон болов. Хачулагийн хөвүүн бас идээ барах ховдог тул их барула, ечүүхэн барула гэдэг хоч нэртэй болж, улмаар эрдэмт барула, тодойн барула тэргүүтэн барулас овогтон болов. Харалдайн хөвүүн будаа мэт эх түрүүгүй хутгалдах тул будаад овогтон болов. Хачиуны хөвүүн Адархидай нэрт бүлгээ. Ах дүүгийн дунд адармаатай (яхир хэрүүлч) тул адархин овогтон болов. Начин баатрын хөвүүн Уруудай Мангудай хоёр бүлгээ. Урууд, мангуд овогтон болов. Начин баатрын авааль эмээс төрсөн хөвүүн Шижуудай Доголдай хоёр бүлгээ.
47. Хайдугийн хөвүүд Байшинхор догшин, Чирхай лянхуа, Чаужин ортагай гурав бүлгээ. Байшинхор догшны хөвүүн Тумбинай сэцэн бүлгээ. Чирхай лянхуагийн хөвүүн Сэнгүн билгэ, амбагайтан тайчууд овогтон болов. Чирхай лянхуа бэргэнээ эм болгон авч, нэгэн хөвүүн төржээ. Нэр нь Бэсүдэй гэнэ. Бэсүд овогтон болов. Чаужин Ортагай зургаан хөвүүнтэй нэр нь: Оронар, Хонхотан, Арулад, Сенид, Хабтурхас, Гэнигэс гэдэг тул ийм овогтон болов.
48. Тумбинай сэцэний хөвүүн Хабул хаан Сэмсэчүлэ хоёр бүлгээ. Сэмсэчүлийн хөвүүн Бүлтэчү баатар бүлгээ. Хабул хаан, долоон хөвүүнтэй, тэдний нэр нь Охинбархаг, Бартан баатар, Хутугту Монхор, Хотала хаан, Хулан, Хадаан, Тодойн отчигин гэнэ.
49. Охинбархагийн хөвүүн Хутугту Жүрхи бүлгээ. Хутагту жүрхийн хөвүүн Сэчэ-бэхи Тайчу хоёр бүлгээ. Тэд жүрхи овогтон болов.
50. Бартан баатрын хөвүүд Мэнгитү хиан, Нэгүүн тайжи, Есүхэй баатар, Даридай отчигин энэ дөрөв бүлгээ. Хутугту Монхорын хөвүүн Бүри бөхө бүлгээ. Онон мерний шугуйд хуримлах цагт [Чингисийн дүү] Бэлгүтэйн мерийг тэр тас цавчсан билээ.
51. Хотала хааны хөвүүд Зочи, Хирмау, Алтан гурав бүлгээ. Хулан Баатрын хөвүүн Их Чэрэн бүлгээ. [Их Чэрэнгийн боол] Бадай Хишлиг хоёр [Чингисийн вед] Дархадын ноёд болов. Хадаан Тодойн хоёр үргүй өнгөрчээ.
52. Хамаг Монголыг Хабул хаан захирч байв. Хабул хаан долоон хөвүүнээ байтал, Сэнгүн билгийн хөвүүн Амбагайг хамаг Монголын хаан болгохоор хэлсэн ажээ.
53. Буйр Хелэн хоёр нуурыг холбож урсах Оршуун меренд айргууд, буйргууд овгийн татаар аймаг нутаглана. Тэдэнд Амбагай хаан охиноо өгч, өөрөө охиныг хүргэж очоод татаарт баригдав. Татаар, Амбагай хааныг барьж, Хятадын Алтан хаанд хүргүүлэв. Бэсүд овгийн Балхачи гэдэг хүнийг элч болгож, Амбагай хааны хэлсэн нь: "Хабул хааны долоон хөвүүний дундахь Хоталад, миний арван хөвүүний дундахь Хадаан тайжид чи очиж хэл. Хамгийн хаан, улсын эзэн байтал охиноо өөрөө үдэж хүргэхийг надаар цээрлэл болгогтун! Би татаар аймагт баригдав. Таван хурууны хумсыг тамтартал, арван хуруугаа барагдтал миний өшөөг авахыг оролдогтун" гэж илгээжээ.
54. Тэр цагт Есүхэй баатар, шувуу агнан явах зуур олхуноуд аймгаас эм аваад буцаж яваа мэргидийн их Чилэдү гэдэг хүнтэй уулзаж, түвний эмийг өнгийж үзвэл гоо үзэсгэлэнтэй хөтөн байна. Есүхэй баатар гэртээ давхиж ирээд ах Нэгүүн тайжи, дүү Даридай отчигин хоёрыг дагуулан мордож, их Чилэдүүг гүйцэж очвол,

55. Тэр айж хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж, уулын бэлээр дутаав. Тvvнийг гурвуулаа цувалдан хеевел тэр улам дутаасаар нэгэн хошууг тойрч эргэж тэргэндээ хүрч ирсэнд эм Сэлvн vжин (фvжин гэж хятадаар хатныг хэлнэ) егvvлрvvн: "Тэр гурван хүний учрыг мэдэв vv чи? Тэдний царай сэжиглэмээр байна. Чиний аминд хор хүргэж болно. Амьд мэнд vлдвэл эхнэрийг олоход бэрхгvй. Мухлаг тутам охид бий. Тэрэг тутам хатад бий. [Миний мэт енгет эхнэр олдоно А.то] Хэрэв намайг санавал дахин авсан гэргийг миний нэрээр нэрлэгтvн. Одоо амиа арчил. Миний vнэрийг vнэсэж яв" гээд емссен цамцаа тайлж егев. Их Чилэдv, тэр цамцыг морин дээрээс тонгойж авмагц, харвал, нөгөө гурав мөн хошууг тойрч нэхэж айсуу. Чилэдv, хурдан ухаа морины гуяыг ташуурдаж яаран Онон мерен еед дутаав.

56. Тvvнийг гурвуулаа хойноос нь нэхэж, долоон даваа давтал хееж орхиод, Сэлvн vжинийг авч, Есvхэй баатар жолоодон хетелж, ах Нэгvн тайжи тэргvүлж, дvү Даридай отчигин хажууд дагаж [тэмээг гилж А.то] явна. Yвнд Сэлvн vжин егvvлрvvн:

"Миний эр Чилэдv,
Сэрvvн салхинд
Сэвлэг vсээ хийсгэж
Хээр хедее
Гэдсээ елсгөж яахин зовох болов?
Одоо би хоёр сэвлэг vсээ хойш урагш унжуулж яахин одно?"

гээд Онон мернийг долгилтол, ой шугуйг ганхтал их дуугаар уйлахад Даридай отчигин хажуунаас егvvлрvvн:

"Тэврэх хайрт эр чинь
Тэртээ давааг давав.
Уйлан санах эр чинь
Ус олныг гэтлэв.
Хайлж уйлавч
Харж чамайг vзэхгvй,
Хайж эрэвч
Хаалга зам нь олдохгvй.
[Гурван гол гэтэлгэв
Гурван гурви давуулав
Хайвал мөргvй
Харвал бараагvй
Хайлбал vл сонстоно. Ч.Ц]
Дуугvй бай гэж ятгав.

Сэлvн vжинийг Есvхэй баатар тэгээд гэртээ авчирч гэргий болгов. Сэлvн vжинийг Есvхэй баатрын авчирсан ёс ийм бvлгээ.

57. Амбагай хаан баригдаад Хадаан Хотала хоёрыг нэр заасан тул хамаг монгол, тайчууд нар Онон мерний Хорхунагийн хендий гэдэг газар цугларч хэлэлцээд, Хоталыг хаан болгов. Монголын жаргалан нь бvжиг, хурим бvлгээ. Хоталыг хаан ергөмжлөөд Хорхунагийн саглагар модны дор хавирга газрыг халцартал, евдег

газрыг елтертел дэвхцэн бvжиглэж хуримлав.

58. Хотала, хаан болоод Хадаан тайжитай хоёулаа татаар иргэнээс ешес авахаар мордов. Татаарын Хотан бараг, Жали буха хоёртай арван гурван удаа байлдавч, Амбагай хааны ешес сайтар авч эс чадав.

59. Тэр цагт Есvхэй баатар, татаарын Тэмvжин-vгэ, Хори-буха зэргийн татаар хvнийг барьж ирэхэд жирэмсэн байсан Сэлvн vжин, Ононы Дэлvн болдог гэдэг газар Чингис хааныг терvвлжээ. Чингис терехдее баруун гарт шагайн чинээ неж атган тержээ. Татаарын Тэмvжин-vгээг барьж ирэх цагт тохиолдож терев гэж Тэмvжин нэрийг егчээ.

60. Есvхэй баатрын Сэлvн vжинээс Тэмvжин, Хасар, Хачиун, Тэмvгэ дөрвөн хөвvн терев. Бас Тэмvлvн нэртэй нэгэн охин терев. [Есvхэй баатрын негес гэргий Сочигэл эхээс терсен Бэгтэр Бэлгvтэй хоёр бvлгээ. А.то] Тэмvжинийг есен настай байхад Зочи-Хасар долоон настай, Хачиун алчи таван настай, Тэмvгэ отчигин (отгон нь галын хаан, голомтын эзэн гэсэн vг болно) гурван настай, Тэмvлvн елгийтэй байсан бvлгээ.

61. Есvхэй баатар, Тэмvжинийг есен настай байхад Сэлvн эхийн терхем олхуноуд иргэнд хөвvнний нагац нараас охин гуйяа гэж Тэмvжинийг аваад одов. Явах замд Цэгцэр Чихургу гэдэг газрын хооронд Хонгирадын Дэй сэцэнтэй уулзав.

62. Дэй сэцэн егvвлрvн: "Есvхэй худ аль хvрэхээр явна?" Есvхэй баатар егvвлрvн: "Миний хөвvнний нагац олхуноуд иргэнээс охин гуйхаар явж байна". Дэй сэцэн егvвлрvн: "Энэ хөвvн чинь нvдэндээ галтай, нvврэндээ гэрэлтэй хөвvн байна.

63. Есvхэй худ, би энэ шене, нэгэн зvуд зvүдлэв. Цагаан шонхор шувуу, нар сар хоёрыг атган нисэж ирээд миний гар дээр буув" гэж зvүдлэв. Нар сарыг бид нvдээр vздэг билээ. Гэтэл, нар сарыг шонхор шувуу атгаж миний гар дээр буух нь гайхалтай, ямар сайн тохиол учрах болов гэж би бусдад хэлсэн бvлгээ. Есvхэй худ чи, хөвvн дагуулж ирсэн нь даруй миний зvүдний тайлбар болов. Юун зvүд байх вэ! Танай хиад аймгийн сүлд ирж, зvүдээр дохиолсон ажээ.

64. Манай хонгирад хэдийнээс бусдын нутаг ба хvнийг булаан тэмцэлддэгтэй.

Харь улсыг vл довтлон

Хацар сайт охидоо

Хасаг тэргэнд суулгаж

Хар буур хеллеж

Хатируулж одож

Хаан болсон та нарын

Хатан сууринд дэвшvүлж

Хамт суулгана.

Сөр иргэнийг vл тэмцэн

Снге сайт охидоо

Слжгэтэй (суудалтай) тэргэнд суулгаж

Сл буур хеллеж

Yvcгэж одож

Сндер суурь эзлэгчдийн

Среел хань болгоно.

Манай хонгирад хэдийнээс хацар гоо хатадтай, енгс сайн охидтой тул зээгийн зүсээр, охидын енгсээр явна.

65. Нуган хvvхэд нутгаа эзэмшинэ. Охин хvvхэд енгс шилэгдэнэ. Есvхэй худ, миний гэрт оч. Надад ечvvхэн охин бий. Тэ vз" гэж, Дэй сэцэн хэлээд Есvхэйг гэртээ дагуулж аваачив.

66. Есvхэй худ, охиныг vзвэл нvvртээ гэрэлтэй, нvдэндээ галтай охин тул санаанд нийлэв. Тvvний нэр Бертэ гэнэ. Тэмvжинээс нэгэн нас ах, аравтай ажээ.

Дэй сэцэний гэрт хоноод маргааш нь охиныг гуйвал, Дэй сэцэн егvvлрvvн: "Олон удаа гуйлгаж егвел эрхэмлэгдэх, цеен удаа гуйлгаж егвел доромжлогдох гэдэг боловч, охин хvний заяа, терсен vдэнд етлехгvй тул охиноо егье. Чи хевvvнээ хvргэн болгож манай гэрт vлдээ" гэвэл, Есvхэй баатар егvvлрvvн: "Би хевvvнээ орхиё. Миний хевvvн нохойноос цочимтгой билээ. Эрхэм худ чи, миний хевvvнийг нохойноос бvv цочуул!" гээд хетелж явсан мориор бэлэг егч, Тэмvжинийг орхиод Есvхэй баатар буцав.

67. Есvхэй баатар, Цэгцэрийн шар талд явж байтал, татаар иргэн хуримлаж байхтай тохиолдоод ам цангах тул хуримд буув. Татаар нар Есvхэйг таньж, "Эрхэм Есvхэй ирэв" гэж хуримд суулгаад, урьдын булаагдсан ешеег санаж, нууцаар хэлэлцэн, хоолонд хор хольж егчээ. Есvхэй тэндээс мордож явах замд бие муужирч, гурван хоног арай гэж яваад гэрт хvрч,

68. Есvхэй егvvлрvvн: "Миний дотор муу байна. Дэргэд минь хэн байна?" гэж асуувал, хонхотаны Чирха евгений хевvvн Мэнлиг (Мэнлиг буюу Мунлиг) ойр байна гэвэл, тvvнийг дуудаж егvvлрvvн: "Хvv минь Мэнлиг чи сонс. Хевvvн минь балчир билээ. Тэмvжин хевvvнийг урагт орхиод ирэх замын зуур татаарт хорлогдов. Дотор минь муу байна. Снчин хоцорсон дvv нараа, бэлбэсэн бэргэнээ асрахыг чи мэд. Тэмvжин хевvvнийг даруй явж авчир! Хайрт Мэнлиг минь!" гээд наснаас нэгчив.

ЧИНГИСИЙН ИДЭР НАС

69. Мэнлиг, Есvхэй баатрын vгийг дагаж, Дэй сэцэнд очоод егvvлрvvн: "Есvхэй ах, Тэмvжинийг маш их мееедеж еревдех тул Тэмvжинийг авахаар ирэв" гэвэл, Дэй сэцэн егvvлрvvн: "Худ хевvvнээ мееедех бегеес явуулья. Харин удалгvй гэдрэг ирvvлэх хэрэгтэй" гэв. Энэ vгийг сонсож Мэнлиг эцэг, Тэмvжинийг авч ирэв. [Есvхэй баатар тэнгэр болсонд Тэмvжин, газарт уруу унан хэвтэж маш гаслахад хонхотаны Чирха, тvvнийг сэргээн ятгаж егvvлсэн нь:

"Тул загас мэт юунд
Тулбарин гасална чи?
Туурга цэрэг (торгон цэрэг)-ээ бэхэлье гэж
Туйлтай vгээ хэлэлцсэн биш билvv?
Усны загас мэт юунд
Уяран гасална, чи?
Улс терее байгуулья гэж
Учиртай vгээ хэлэлцсэн биш билvv?"

гэж өгүүлбэл уйлахаа зогссон ажээ. А.то]

70. Тэр хавар Амбагай хааны хатан Орбай Сохатай хоёр ихсийн газар (сөгөдийн хүүр оршуулах газар) тайлгын идээ өргөхөд Сэлүн үжин хождож очсон тул тайлгын идээний хуваариас хоцрогдов. Орбай Сохатай хоёрт Сэлүн үжин өгүүллрүн:

"Есүхэй баатрыг үхэв гэж, хөвүүнийг минь балчир гэж, ихсийн тайлгын хишгийн архи сархдаас яахин хождуулав, та? Нүд үзсээр үл өгөх, нүүхдээ үл хэлэх болов, та" гэжээ.

71. Тэр үгэнд Орбай Сохатай хоёр хатан хариу өгүүллрүн:

"Урьж чамд өгөх ёсгүй
Учирвал чи идэх ёстой!
Хүргэж, чамд өгөх ёсгүй
Хүртвэл чи идэх ёстой!"

Амбагай хаан үхээд, Сэлүнд ийнхүү хэлэгдэх болов.

72. Аргацаан эдний эх, хөвүүдийг нутагт орхиж нүүе. Бүү авч явъя" гэв. Түүний маргааш тайчуудын Таргудай-Хирилтүг, Тодойн-Гиртэ нар Онон мөрөн уруу хөдлөв. Сэлүн үжин, хөвүүдийн хамт орхигдоход хонхотаны Чирха өвгөн нүүж одогсдыг очиж ятгавал Тодойн Гиртэ,

"Цээлийн ус ширгэв

Цэгээн чулуу хагарав"

гээд Чирха өвгөний үгийг хайхрахгүй, цааш нүүж "Чи ингэж ятгах буюу" гэж тэр өвгөний зоо нурууг жадлан хеэв.

73. Чирха өвгөн шархтай болж гэртээ ирээд зовуурилан хэвтэхэд Тэмүжин үзэхээр одов. Хонхотаны Чирха өвгөн, Тэмүжинд өгүүллрүн: "Сайн эцгийн чинь хураасан улс тарж нүүхэд ятгахаар яваад ийнхүү жадлагдав" гэвэл Тэмүжин уйлж гарав. Сэлүн үжин өөрийн биеэр туг барьж мордоод, орхиж нүүсэн иргэдийн заримыг буцааж авчрав. Гэвч, буцаж ирсэн иргэд бас тогтсонгүй, тайчуудын хойноос нүүжээ.

74. Ийнхүү тайчууд ах дүү нар бэлбэсэн Сэлүн үжинийг бяцхан хөвүүдийн хамт нутагт гэж нүүсэн ажээ.

Оюунтай төрсөн Сэлүн эх
Оёдолт дээлийг огшуулан өмсөж
Оготор хормойг шуун бүсэлж
Онон мөрнийг өгсөж уруудаж
Олирс мойлыг түвж явж
Өчүүхэн хөвүүдээ хайрлан тэжээж
Өдөр шөнийг аргацаан өнгөрүүлэв.
Чадалтай төрсөн үжин эх
Царсан шорыг барин явж
Цавчим газрыг өгсөж уруудаж
Сөдөн хичгэний үндсийг малтаж
Шөнө өдрийг хатамжин өнгөрүүлж
Суут хөвүүдээ тэжээн өсгөв.
[Хатан төрсөн үжин эх

Хайлаасан шор барин явж
Халдун уулыг егсөн уруудаж
Хавийн мангирыг малтан тvvж
Хаад хєvvдээ хайрлан тэжээж
Ханатал цадтал идvvлж есгєв. А.то]

75. Гоо терсен Сэлvн эх
Гох дэгээ барин явж
Гол завьг егсєж уруудаж
Гогод мангирыг тvvн явж
Хутагтан хєvvдээ тэжээж есгєв.
Зарчимтай терсен vжин эхийн
Затгас темсєєр тэжээсэн хєvvд
Засагтан сайд болж есєв.
Гоо терсен vжин эхийн
Гогод мангираар тэжээсэн хєvvд
Хутагтан сайд болж есєв
Эх vжиний тэжээсэн хєvvд
Эрс сайд болон есєж
Эрх омог тегєлдєр болж
Эх Ононы эрэгт сууж
Єлгvvр гох усанд хаяж
Эрэмдэг загасыг шvvн барьж
Эх vжинийг тэжээх болов
Зарчимт vжиний тэжээсэн хєvvд
Засагт эрс болон есєж
Замагтай усыг шvvрдєн байж
Загас жараахайг гехиден барьж
Заяат эхээ тэжээх болов.

76. Нэгэн єдер Тэмvжин, Хасар, Бэгтэр, Бэлгvтэй дєрvvл хамт сууж, загас гехидехєд нэг гэгээн согос загас гехид торжээ. Тэмvжин Хасар хоёроос Бэгтэр Бэлгvтэй хоёр тэр загасыг булааж авав. Тэмvжин Хасар хоёр гэрт ирж vжин эхэд єгvvлрvvн: "Нэгэн цайвар загас гехид орсныг Бэгтэр Бэлгvтэй ах дvv хоёулаа булааж авав" гэвэл, vжин эх єгvvлрvvн: "Та нар нэг эцгийн хєvvд байтал юунд тэгж маргалдана? Одоо сvvдрээс єєр нєхєргvй, сvvлнээс єєр ташуургvй байгаагаа мэдэх биз. Ийм бол бид тайчууд нараас яаж есєєгєє авч чадна. Урьдын Алун эхийн таван хєvvд мэт яагаад эв эєгvй болов? Та нар битгий тэг" гэв.

77. Тэндээс Тэмvжин Хасар хоёр vl ойшоон єгvvлрvvн: "Єчигдєр нэг болжмор харваж алсныг тэд булааж авсан билээ. Энэ єдер бас дахин булаав. Ийм бол эдэнтэй хамт яаж амьдарна" гээд гэрийн vvdийг ширvvн хаяж гарч одов. Бэгтэр, довцог дээр есєн шарга морио хариулж суутал Тэмvжин хойноос, Хасар ємнєєс нууцаар сумаа онилж хvрэхэд Бэгтэр vзээд єгvvлрvvн: "Тайчууд ах дvv нарын хєнєєлийг хvlээгээд, есєєгєє дуусган авч чадаагvй байтал, та нар намайг яаж нvдний сормуус, амны бєєлжис болгоно? Одоо сvvдрээс єєр нєхєргvй, сvvлнээс єєр

ташуургүй байтал юунд ингэж байна, та? Голомтыг минь бvv бүрэлгэгтvн.
Бэлгvтэйг бvv хенеегтvн" гээд завилан сууж хвлцэв. Тэмvжин Хасар хоёр хойно
урдаас харван алж одов.

78. Тэмvжин Хасар хоёр гэрт ирж ороход vжин эх хоёр хєvvннийхээ царайг
хармагц, даруй учрыг мэдэж єгvvлрvvн:

"Хариа барагсад
Ижлээ идэгсэд
Халуун хэвлээс гарахдаа
Хар неж атган терсен билээ
Хавиргаа хазах
Хар нохой мэт,
Хаданд довтлох
Харцага шонхор мэт,
Уураа даран ядах
Омогт арслан мэт,
Амьдыг залгих
Аюулт мангас мэт,
Сvвдрээ довтлох
Сvрхий араатан мэт,
Цугийг залгих
Цурхай загас мэт,
Ботго тормын
Бормийг хазах
Єл буур мэт,
Бороот єдер
Довтлон халдах
Єлєн чоно мэт,
Нялх vрээ
Гилэн (хєєн) ядаж
Нядлан идэх
Нvгэлт ангир мэт
, Хэвтшийг хєдєлгєвєл
Гэдрэг довтлох
Хэрцгий цєєвєр (чоно) мэт,
Барьж идэх
Барс араатан мэт,
Балмад амьтад буюу
Сvвдрээс єєр нєхєргvй
Сvвлнээс єєр ташуургvй байхад

тайчууд нарын хенєєлийг хвлээж, єшєєгєє хэн яаж авах вэ? гэж байхад, та нар юунд
ийм хэрэг хийв?" гэж эртний vгийг иш татаж, євгєдийн vгийг vндэс болгож
хєvvдээ ихэд буруушаан зэмлэв.

79. Тэгж байтал, тайчуудын Таргудай Хирилтуг, шадар нєхдєє дагуулж, "Хурганы
vc гуужив, телегний бие телжив" (Єэлvний хєvvvд тэнхрэв) гэж довтлохоор ирэв.

Тэднээс айж Сэлүн үжин хөвүүдийн хамт ой шугуйд дутаав. Бэлгүтэй мод хугалж шивээ барив. Хасар харван байлдаж, Хачиун, Тэмүгэ, Тэмүлүн гурвыг уулын завд нууж байхад тайчууд бархиран өгүүлрүүн: "Тэмүжин ахаа гаргаж өг. Бусад чинь хэрэггүй" гэхийг сонсоод Тэмүжинийг сэм оргуулан ойд дутаалгав. Үүнийг тайчууд мэдээд нэхэн хөсөд Тэмүжин, Тэргүүн өндрийн шугуйд шургаж орвол тайчууд нэвтрэн орж чадсангүй хүрээлэн сахив.

80. Тэмүжин, шугуй дотор гурав хонож одоо харъя гэж морио хөтөлж явахад мориноос эмээл нь мултран унав. Эргэж үзвэл эмээлийн олом хөмөлдөрг хэвээр байтал мултарсан ажээ. "Олом мултарч болох гэвч, хөмөлдөрг яахин мултарна. Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?" гэж бас гурав хоног хүлээв. Дахин гарахаар явахад шугуйгаас гарах замыг гэрийн чинээ цагаан чулуу бөглөн хэвтэж байна. "Тэнгэр ятгаж байгаа болов уу?" гэж буцаж бас гурав хоног. Бүгд өс хоног хоолгүй байж "Энэ мэт нэргүй үхэхээр гаръя" гээд зам бөглөн унасан гэрийн чинээ цагаан чулууг тойрон гарахад саад болох модыг сумч (сум хийдэг) хутгаараа огтлоод морио хөтөлж гармагц тайчууд угтан барьж авав.

81. Тэмүжинийг Таргудай-Хирилтуг барьж, улсдаа аваачаад засаглан шийтгэж айл бүрд нэжээд хонуулж хэсүүлэн явна. Зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл өдөр тайчууд Ононы эрэг дээр хуримлаж, нар шингэхэд тарав. Тэр хуримын үед Тэмүжинийг нэгэн хялбар дорой хөвүүн авчран сахиулж билээ. Хуримын ардыг тармагц, тэр хялбар хөвүүний толгойг бугуй (дөнгө)-гаар нэгэн удаа дэлдээд (цохиод) гүйж Ононы шугуй дотор хэвтвэл үзэгдэх болов уу гэж усны хариг (урсгалын хажуу дахь тогтмол ус)-т ороод гэдрэг хэвтэж дөнгөөс ус уруу урсган нүүрээ ил гаргаж хэвтэв.

82. "Баригдсан хүнийг алдав" гэж түүнийг сахиж байсан хүн их дуугаар хашхирахад тарсан тайчууд цуглан ирж, өдөр мэт саруул шөнө Ононы шугуйг нэгжин бэдрэв. Усны харигт хэвтэж байгаа Тэмүжинтэй сүлдүсний Сорхон-шар яг тохиолдон үзэж өгүүлрүүн: [усанд чилмий (ором)-гүй, огторгуйд мөргүй тул чиний ингэж хэвтэх зөв байна. А.то] "Чи ийм аргатай бөгөөд нүдэндээ галтай, нүүртээ гэрэлтэй хүн тул тайчууд ийнхүү атаархах ажээ. Чи ингээд хэвтэж бай. Би чамайг зааж өгөхгүй" гээд өнгөрөн одов. Цааш хэрхэн эрэхийг тайчууд нар зөвлөхөд, Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Хүн бүр явсан мөсөөр гэдрэг явж, орчны газрыг дахин шалгаж үзье" гэвэл цөм "За" гэж зөвшөөрч, хүн бүр явсан мөсөөрөө явж эрэв. Бас Сорхон-шар, Тэмүжинийг дайрч "Ах дүү тайчүүд нар, ам шүдээ билүүдэж айсуй явна. Чи хатуужин хэвтэж бай" гээд өнгөрч одов.

83. Тайчууд нар эрж олсонгүй тул дахин явж эрэхийг зөвлөлдөхөд Сорхон-шар өгүүлрүүн: "Тайчууд, [ноёд А.то] хөвүүд бид, гэгээн цагаан өдөр бүхэл хүнийг алдаад, одоо харанхуй шөнө хэрхэн олох билээ. Хүн бүр явсан мөсөөрөө дахин нэгэн удаа эрж тараад маргааш цуглаж эрье. Тэр дөнгөтэй хүн хаана холдох вэ" гэвэл бүгдээр "За" гэлдэж буцаж эрэхээр явав.

Сорхон-шар бас Тэмүжинд ирээд өгүүлрүүн: "Одоо нэгэн удаа эрж тараад маргааш эрэхээр болов. Биднийг тармагц эх ба дүү нарын зүг яв. Хэрэв хүн тохиолдвол намайг үзэв гэж бүү хэл" гээд явчив.

84. Тэднийг тармагц, тэмүжин дотроо сэтгэрүүн: "Саяын хэдэн өдөр айл хэсэж хоноход Сорхон-шарын гэрт хоновол түүний хөвүүн Чимбай Чулуун хоёр намайг

еревден хайрлаж, шене гинж денгий минь суллаж хонуулах бvлгээ. Одоо бас Сорхон-шар намайг vзэж зааж егсeнгvй eнгeрeв. Тэд намайг аврах биз" гэж Сорхон-шарын гэрийг зvглэн Онон мeрeн уруу явав.

85. Сорхон-шарын гэрийн тэмдэг нь шене турш vvp цайтал cvv самарч эсэг (айраг)-ээ бvлэх бvлгээ. Тэр тэмдгийг баримталж, бvлvvpийн чимээг чиглэж очоод гэрт нь орвол Сорхон-шар eгvvlрvvn: "Чамайг эх ба дvv нарын зvг яв гэж эс хэллvv, би. Чи юунд ирэв?" гэв. Тvvний хевvvн Чимбай Чулуун хоёр eгvvlрvvn: "Болжмор шувуу, харцагаас дутааж бутын ёроолд хоргодвол бут тvvнийг хамгаалж аварна. Одоо бидэнд хvн хоргодож ирэхэд тэгж хэлж яаж болно" гэж эцгээ буруушааж, денгийг эвдэж галд тvлээд, Тэмvжинийг хойд унгаст хар (мүхлаг) тэргэнд eгvvlж, "Амьтан хvнд бvv хэл" гэж Хадаан нэртэй охин дvvгээр асруулав.

86. Гуравдугаар едeр [Дeнгeт хvн хаана холдох билээ? А.то] "Тvvнийг манайхан нуусан биз. Сeр зуураа айлуудыг нэгжье" гэж айл бvрийг нэгжсээр Сорхон-шарын ирж, гэр тэрэг ба исэр (ор)-ийн дор хvртэл нэгжээд хойд унгаст тэргэнд очиж амсар дахь унгасыг таталж, Тэмvжиний хeлд хvрвэл, Сорхон-шар eгvvlрvvn: "Ийм халуун цагт унгасан дотор амьд хvн яаж байна? [Сэтгэлээ хантал эр. А.то] " гэвэл нэгжvvлийн хvmvvс бууж одов.

87. Тэр нэгжvvлийг одсон хойно Тэмvжинд Сорхон-шар eгvvlрvvn: "Намайг vнсээр хийсгэн алдав, чи. Одоо даруй эх ба дvv нарын зvг яв" гэж, ам цагаан эрмэг хулагч гvvг унуулж, тэлээ (хоёр эхийг хeхдeг тарган) хургыг чанаж, хeхvvр (ундны тулам) ба нэг нум, хоёр сум eгч, эмээл ба хэтгvйгээр явуулав.

88. Тэмvжин тэндээс явж урьдын шивээлсэн газарт ирээд eвсний налархай (зурвас)-гаар мeшгeн Онон мeрeн eед явж, eрнeс урсах Химурга горхинд хvрэв. Химурга горхины eед eгсeж, Бэдэр хошууны Хорчухуй болдог гэдэг газар хvрч эх, дvv нартай учрав.

89. Тэнд бvгдээр нийлэлдэж, Бурхан халдуны eвeр Хvрэлх дотор урсах Сэнгvр горхины (Цэнхэрийн голын) Хар зvрхний Хeх нуур гэдэг газар очиж нутаглаад тарвага, зурам алж идэн амьдрав.

90. Нэгэн едeр гэрийн дэргэд байгаа найман шарга агтыг дээрэм ирж нvд vзтэл дээрэмдэж одоход Тэмvжин нар явган тул харсаар хоцров. Бэлгvтэй оготор хонгор морийг унаж, тарвага агнахаар явсан билээ. Үдэш нар шингэсний хойно оготор хонгор мориндоо тарвагануудыг дааж ядтал ачиж явган хeтeлж ирэв. "Шарга агтуудыг дээрэм авч одов" гэвэл, Бэлгvтэй, "Би нэхье" гэв. Хасар eгvvlрvvn: "Чи чадахгvй, би нэхье" гэв.

Тэмvжин eгvvlрvvn: "Та нар чадахгvй, би нэхье" гэж оготор хонгорыг унаад шарга агтыг eвсний налархайгаар мeшгeн хeсeж гурав хоног яваад нэгэн eглeс oлон адуунд хvрвэл нэг гавшгай хевvvн гvv сааж байна. Тvvнтэй уулзаж, шарга агтаа сураглавал, тэр хевvvн eгvvlрvvn: "Энэ eглeс нар ургахын урьд найман шарга морийг vvgээр хeсeж гарав. Мeрийг би зааж eгье" гээд оготор хонгорыг тавиулж орог шинхул морийг Тэмvжинд унуулав. Сeрeс хурдан ухаа морийг унаж, гэртээ харилгvй намбух (хeхvvр) суулгаа хээр боож тавив. Тэгээд eгvvlрvvn: "Нeхeр чи их мунгинаж яваа ажээ. Эрийн мун (бэрхшээл) нэгэн адил бий. Би чамд нeхeр больё. Миний эцэг Наху баян гэдэг. Би тvvний ганц хевvvн. Миний нэр Боорчи" гээд хоёулаа мордож шарга морьдыг мeрeсeр нь мeшгeж гурван хоног явав. Нэгэн vдэш нарны гэрэл уул ташиж бvхий цагт нэгэн хvрээ иргэнд хvрвэл, найман шарга морь нь тэр хvрээний захад eвс идэж байна. Тэмvжин eгvvlрvvn: "Нeхeр чи эндээ бай.

Манай шарга морьд тэр байна. Би тvvнийг хееж ирье" гэвэл, Боорчи егvvлрvvн: "Би чамд нехер болж ирээд энд яаж vлдэнэ" гээд хоёулаа хамт довтолж ороод шарга морьдыг хееж гарав.

91. Хойноос нь олон хvн цувалдан хеев. Тэдний дотроос нэгэн цагаан морьтой [улаан дээлтэй. А.то] хvн уурга барьж ганцаар гvйцэж ирэхэд Боорчи егvvлрvvн: "Нехер чи нум сумаа надад ег. Би харвалдъя гэвэл, Тэмvжин егvvлрvvн: "Миний телее чи эрсдvvзэй. Би харвалдъя" гэж эргэж харвалдав. Тэр цагаан морьтойн хvн уургаа дохисоор хоцорвол хойдох нехед нь уван цуван гvйцэж ирсэн боловч нэгэнт нар уул ташин шингэж бvрэнхий болсон тул тэд нэхэж чадахгvй хоцров.

92. Тэмvжин Боорчи хоёр морьдоо авч тэр шене турш яваад гурван едер, гурван шене явж Боорчийн гэрт ойртвол, Тэмvжин егvvлрvvн: "Би чамгvй бол энэ морьдоо яаж авч чадах билээ? [Би хэдийг авах вэ? А.то] Чи хэдийг авах вэ?" гэвэл, Боорчи егvvлрvvн "Би сайн нехер чамайг мунгинаж явна гэж тус болохоор ханилж явсан билээ. Би олз эрсэнгvй. Би Наху баяны ганц хевvvн тул миний эцгийн зеесэн хураасан херенге надад элбэг хvрнэ" гэж эс авав.

93. Хоёулаа Наху баяны гэрт хvрвэл, хевvvнээ алдав гэж нус нулимс болж байсан Наху баян хевvvнээ ирснийг vзээд нэг уйлж, нэг загнаж, "Хевvvн минь юу болсноо хэл" гэвэл Боорчи егvvлрvvн: "Энэ сайн нехер мунгинаж явахыг vзээд хамт одсон билээ. Одоо ирэв" гээд мордож, хээр боож тавьсан намбух суулгаа авч ирэв. Тэмvжинд тэд тэлээ хурга алж хvнс бэлтгээд бас ганзагын тулам егев. Наху баян егvvлрvvн: "Хоёр залуус vнээс хойш сайхан нехерлe, бие биеэ битгий орхи" гэв. Тэндээс Тэмvжин мордож гурван едер гурван шене яваад Сэнгvр горхинд байгаа гэртээ хvрэв. Тэмvжинийг ирэхэд Сэлvн эх, Хасар хийгээд дvv нарын зовнил тайлагдаж сэтгэл баясав.

94. Урьд Бертэ vжинийг Тэмvжин есен настай байхдаа vзэж ирснээс хойш дахин уулзаагvй билээ. Одоо Тэмvжин Бэлгvтэй хоёр Бертэ vжинийг эрэхээр Хэрлэн мерен уруу одов. Цэгцэр Чихургу хоёрын завсар Хонгирадын Дэй сэцэн нутаглан байгаа ажээ. Дэй сэцэн, Тэмvжинийг vзэж маш их баясаж егvvлрvvн: "Ах дvv тайчууд нар чамд атаархан хорсохыг би мэдэх тул чиний тухай сэтгэл зовнисоор цехрехед хvрсэн билээ. Одоо чамтай уулзав" гээд Бертэ vжинийг Тэмvжинд егев. Тэмvжин Бертэ vжинийг авч хамт буцахад Дэй сэцэн vдэж яваад Хэрлэний Ураг цел гэдэг газар хvрч [халуунд ядрах тул А.то] Хэрлэн уруу гэдрэг буцав. Дэй сэцэний гэргий Цотан охин Бертэ vжинийг vзэж Хvрэлх дотор Сэнгvр горхинд бvхvйд хvргэж ирэв.

95. Цотанг хариулаад Боорчийг нехерлее гэж урьж Бэлгvтэйг илгээв. Бэлгvтэйг ирмэгц Боорчи, эцэгтээ vl хэлэн бегтер хонгорыг унаад бор ермег (хэвнэг)-еe бегтреед Бэлгvтэйн хамт явж ирэв. Боорчийн Тэмvжинтэй нехерлесен ёс тийм.

96. Тэмvжин нар Сэнгvр горхиноос нvвж, Хэрлэн мерний эх Бvрги эрэгт бууж нутаглах цагт Цотан эхийн шитгvл (емсгел) гэж авчирсан хар булган дахыг авч Тэмvжин, Хасар, Бэлгvтэй гурвуулаа Есvхэй эцгийн хуучин дотно анд (нехер) Ван хантай уулзахаар очив. Эцгийн анд бол эцэг мэт биз гэж Ван ханыг Туул голын шугуйд нутаглан байхад хvрч очоод Тэмvжин егvvлрvvн: "Эцгийн хуучин анд та, миний эцгийн адил буюу гэж би гэргий аваад емсгел хар булган дахыг чамд авчрав" гэж булган дахаа егев. Ван хан маш их баясаж егvvлрvvн:

"Хар булган дахын чинь хариуд
Хагацсан улсыг чинь
Хамтатгаж егье
Булган дахын чинь хариуд
Бутарсан улсыг чинь
Цуглуулж егье.
Беер нь бегсенд байг
Цэр нь цээжинд байг
(Ах захтай болог)" гэв.

97. Тэндээс бүрги эрэгт нутаглан бүхийд Бурхан халдунаас Урианхайн Жарчиудай өвгөн хеерег (темрийн дархны үлээх тулам)-её үүрч, Зэлмэ нэрт хөвүүнээ дагуулж ирээд өгүүлрүүн: "Тэргүүн Ононы Дэлүүн болдогт Тэмүжин чамайг терехэд Булган өлгий өгсөн ба би энэ хөвүүн Зэлмээг чамд өгсөн боловч, балчир учраас гэрт аваачсан билээ. Одоо чи миний хөвүүн Зэлмээр

Эмээлээ тохуул

Үүдээ сөхүүл" гэж өгөв.

98. Хэрлэн мерний эх Бүрги эрэгт нутаглан байтал нэгэн өглөө эрт үүр цайж байхад Сэлүн эхийн гэрт зарцлагдах Хуагчин эмгэн босож өгүүлрүүн: "Эх, эх үтэр бос. Газар дэлбэрэх мэт чимээ гарч, морины төвөргөөс сонстоно. Аймшигт тайчууд айсуу биз. Эх даруй бос" гэв.

99. Сэлүн эх, "Хөвүүдийг даруй сэргүүлэгтүн" гээд өөрөө даруй босов. Тэмүжин нар даруй босоод морьдоо барьж, Тэмүжин, Сэлүн эх, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ отчигин, Бэлгүтэй, Боорчи, Зэлмэ нар тус бүр нэг морь унаж, Тэмүлүннийг Сэлүн эх өвөртээ дүүрээ. Нэгэн моринд юм ачиж хөтлөв. Бөртэ үжинд морь дутаа.

100. Тэмүжин ах дүү нар мордож, үүрээр бурхан халдуны зүг одов. Хуагчин өмгөн, Бөртэ үжинийг нууя гэж бүхээгтэй тэргэнд оруулж [эд бараагаа хийж тэргэнд сууж А.то] беер алаг үхэр хөллөж, Түнхэлэг горхин өөд хөдөлж [уул өгсөн Түнхэлэг горхиноо хүрэхэд А.то] сая үүр цайж харуй бүрий байтал, өөдөөс цэргийн хүмүүс хатиран ирж, "Чи юун хүн бэ?" гэж асуувал Хуагчин эмгэн өгүүлрүүн: "Би Тэмүжиний харьяат. Их гэрт хонь хяргахаар ирсэн билээ. Одоо [унгас тээж А.то] гэртээ харьж явна" гэв. Тэр цэргүүд өгүүлрүүн: "Тэмүжин гэрт бий юу? Үгүй юу? Гэр нь хаана байна?" гэвэл, Хуагчин эмгэн өгүүлрүүн: "Гэр нь ойр байна. Тэмүжиний бий, үгүйг би мэдэхгүй, би хойд гэрээс гарч ирэв" гэв.

101. Тэд цэргүүд хатиран одов. Хуагчин эмгэн, беер алаг үхрээ гуядаж, яаравчлан явах гэтэл тэрэгний тэнхлэг хугарав. Тэнхлэг хугарсан учир, явганаар ойд дутааж орьё гэж байтал, хойноос мөн цэргүүд Бэлгүтэйн эхийг сундалж, хоёр хөлий нь санжуулан давхиж ирээд, "Энэ тэргэн дотор юу байна?" гэж асуувал, Хуагчин эмгэн өгүүлрүүн: "Унгас бий" гэв. Тэр цэргүүдийн ахмад нь өгүүлрүүн: "Дүү нар бууж үзэгтүн" гэвэл, бусад нь бууж хаалттай тэрэгний хаалгыг нээвэл, дотор нь хатан сууж байна. Түүнийг тэргэнээс чирч гаргаад Хуагчин хоёуланг сундалж Тэмүжиний хойноос өвсний налархайгаар мөшгөж, Бурхан халдун өөд гарав.

102. Тэмүжинийг нэхэж Бурхан халдуныг гурав тойрон нэгживч олсонгүй. Урагш хойш явж эрвэл умбах шавар, битүү ой тулгарч, цатгалан могой шургах завсаргүй бэрх шугуй тул Тэмүжинийг мөрдөж олж чадсангүй. Энэхүү довтолсон цэргүүд бол гурван мэргид байсан ажээ. Удуйд мэргидийн Тогтоа, Увас (ухаа) мэргидийн Дайр-

Үсүн, Хаад мэргидийн Хаатай Дармала гурвуул нийлж урьд Чилэдүгээс Сэлүн
эхийг булааж авсны ешег нэхэхээр ирсэн ажээ. Одоо тэдгээр мэргид өгүүлэлдрүн:
"Сэлүнийг булаагдсаны ешег авахаар ирээд одоо эмсий нь булааж авав. Євг
эцгийн ешег авав бид" гэж гэртээ буцав.

103. [Тэд Бертэ үжинийг аваачаад Чилэдүгийн дүү Чилэгэр бөхөд өгөв. А.то]
Тэмүжин: "Тэр гурван мэргид гэртээ харих нь уу? Ууланд бүгэх нь үү? Гурван
хоног дагаж яваад мэдэж ир" гэж Бэлгүтэй, Боорчи, Зэлмэ гурвыг илгээв. Тэмүжин
өөрөө Бурхан халдун дээр бууж, өвчүүгээ дэлдэж (цохиж) залбиран өгүүлдүн:

"Солонго мэт сонсох
Соргог Хуагчины
Сонор хүчээр
Үен мэт үзэх
Үнэнч Хуагчины
Үзсэний ачаар
[Аюулт дайснаас
Амжин дутааж]
Бүтэн биеэ
Бүгэн нуугдаж
Бүдэг замыг
Мөрдөн дагаж
Бугын мөрийг
Мөшгөн хөөж
Бургасан гэрт
Буруулан нуугдаж
Бурхан халдунд
Амь хоргодов.
Харийн дайсан
Халдан довтлоход
Харцагаас дутаасан
Болжмор мэт
Хандгай бугын
Мөрийг дагаж
Хад хавчлын
Сүвийг эрж
Хулдун ууланд
Дутааж ирээд
Хальс холтсоор гэр барьж
Халуун амиа
Хамгаалав, би.
Бөглүү ойт
Бурхан уул
Бөөсөн чинээ амий минь
Бөөцийлөн аварч
Бөөрийн чинээ биеий минь
Бүтэн мэнд үлдээв.

Єшеет дайснаас
Єршеен аварч
Єнчин бидний
Ємєг болсон
Єндєр дээд
Бурхан халдун чамайг
Єглєє бvр мялааж байя!
Єдєр бvр тахиж байя!
Yрийн vрд
Yvрд тахим
Yє тутам
Yргэлж шvтєє!"

гэж бvсээ хvзvvнд эрх мэт єлгєж, малгайгаа гарт сэгэлдєрч, гараар євчvvгээ дарж, наран єєд хандаж, Бурхан халдунд єсєнтээ сєгдєж єчил єчин, сацал сацав.

МЭРГЭДИЙГ СЄНЄЄЄЄН БА ТЭМYЖИНД ЧИНГИС ХААН ЦОЛ ЄРГЄМЖИЛСЄН НЬ

104. Тэндээс Тэмvжин, Хасар, Бэлгvтэй гурвуул явж, Туул голын Хар шугуйд нутаглаж байгаа ван хан Тоорилд очиж єгvvлрvvн: "Санамсаргvй байтал гурван мэргид довтолж, эхнэр хvvхдийг минь булааж авав. Хан эцэг минь эхнэр хvvхдий минь аварч єгнє vv гэж ирэв" гэвэл, ван хан Тоорил хариу єгvvлрvvн: "Би ноднин жил чамд хэлсэн биш vv. Эцгийн адил эцэг гэж булган дах авчирч єгсєн тухайд би ингэж хэлсэн билээ

"Булган дахын чинь хариуд
Бутарсан улсы чинь
Бєєгнєрvvлж єгье
Хар булган дахын чинь хариуд
Хагацсан улсы чинь хамтатгаж єгье.
Цэрээ цээжинд байлга
Бєєрєє бєгсєнд байлга
(Ах захтай байг)"
гэж хэлсэн билээ.
Одоо тэр vгэндээ хvрч,
Булган дахын чинь хариуд
Бvгд мэргэдийг
Бvрэлгэн довтолж
Бєртэ vжинийг чинь
Буцааж єгье.
Хар булган дахын чинь хариу
Хамаг мэргидийг
Хамх цохиж

Хатан Бертий чинь
Хариулж авчиръя.

Чи Жамуха дүүд хэл ег. Жамуха дүү Хорхунаг Жубур гэдэг газар бий. Би эндээс хоёр түмэн цэрэг авч баруун гар болон мордъё. Жамуха дүү хоёр түмэн цэрэг авч зүүн гар болон морилог. Бидний учрах болзоог Жамуха тогтоотугай" гэв.

105. Тэмүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурвуулаа, Тоорил ханаас салж гэртээ ирээд Тэмүжин, Жамухад Хасар Бэлгүтэй хоёрыг илгээж хэлүүлсэн нь:

"Сст мэргид ирж
Срий минь евтгев
Сврий минь хоослов.
Смег түшиг болох
Снер терлийн та нар
Сшеег авч егнє үү.
Элэг зүрх минь
Эмтэрч байна.
Элгэн садан та нар
Энэ егсєг авч ег" гэв.

Бас Хэрэйдийн Тоорил ханы үгийг Жамухад, уламжлан хэлсэн нь: "Эрт едер эцэг хан Есүхэйтэй эв нэгтэй явснаа санаж, одоо хоёр түмэн цэрэг авч баруун гар болон мордъё. Жамуха дүү хоёр түмэн цэрэг авч зүүн гар болон морилтугай. Хамтрах болзоог Жамуха дүү мэдтүгэй" гэснийг уламжлав. Эдгээр үгийг сонсож гүйцээд Жамуха егүүлрүүн:

"Снєє Тэмүжин анд
Сдий зовлон бэрхэд
Сртегдсенийг сонсоод би
Ср євдєж
Сршеен санана
Элэг эмтэрч
Эмгэнэн гашуудна.
Эл ешеег нэхэж
Эдгээр мэргид аймгийг
Эвдэн мөхєєж
Эхнэр Бертийг
Эргүүлж авчиръя
Хамаг хаад мэргидийг
Хамх цохиж
Хатан Бертийг
Хариулж авъяа
Давирах гелмийн чимээг
Дайны хэнгэргийн дуу гэж
Ташааран дутаагч Тогтоа
Дайд Буур-хээрт

Ташаалдан суугаа биз.
Давхар хоромсгын амсар
Дарвалзан хөдлөхөд
Дайн тулаан болов гэж
Ташааран дутаагч
Дайр-Үсүн одоо
Давлагат Орхон Сэлэнгийн
Талхун аралд
Далдиран суугаа биз.
Хамхуул өвс хийсэхэд
Халдах дайсан ирэв гэж
Хар ойр чиглэж
Хашхиран дутаагч муу
Хаатай Дармала одоо
Харжийн талд
Хааш ч үгүй байгаа биз.
Сайхан Хилго мөрөнд
Сахал өвс их гэнэ
Сахал өвс түвгээр
Сал хийж болдог гэнэ.
Өнөө дөхмийг бодож
Өвсөөр сал хийж
Өргөн Хилго мөрнийг
Өнгөрч хөндлөн гараад
Өөдгүй муусайн мэргидийн
Өнөөх муу Тогтоагийн
Өрх үүдий нь эвдэж
Өм цөм дайрч
Өнгөтэй эдий нь олзолж
Өвөртлөх эмий нь булааж
Өсөх үрий нь тасалж
Өшөө хорсголоо авъя!
Хутагт эрхэм шүтээний нь
Хуга татаж эвдээд
Хувхай болгож хаяя!
Хотол их улсы нь
Хоосон болтол довтолъя" гэв.

106. Жамуха бас Тэмүжин анд, Тоорил хан ах хоёрт хэлүүлсэн нь: "Одоо би

Хараа ихт (холоос харагдах) тугаа тахиж
Хар бухын арьсаар бүрсэн
Харгис дуутай хэнгэргээ дэлдэж
Хатан болд жадаа барьж
Халх хуягт дээлээ өмсөж
Хатгах зэвт сумаа онилж

Хар хул морио унаж
Хамаг олон цэргээ дагуулж
Хаад мэргэдийг халдан довтолж
Хатгалдан байлдахаар мордов би.
Үзэмжит сайхан тугаа тахиж
Үхрийн арьсан хэнгэргээ дэлдэж
Үргэлж хэлхэ хуягаа емсеж
Үзүүр хурц илдээ барьж
Үнэхээр мэргэн сумаа онилж
Үлэмж сайн морио унаж
Үй түмэн цэргээ дагуулж
Үхээнц муусайн мэргид иргэнтэй
Үхтэл тэмцэхээр нэгэнт мордов.

Тоорил хан ах мордож, Бурхан халдуны евреер Тэмүжин андыг дайрч аваад Онон мерний эх Ботохан-бооржи гэдэг газар ирэгтүн. Би эндээс нэгэн түмэн цэрэг авч мордоод замд Онон меренд нутаглаж байгаа Тэмүжин андын харъяат нараас бас нэгэн түмэн цэрэг авч, бүгд хоёр түмэн цэрэг болоод Ботохан-бооржид очиж нийлье" гэж илгээв.

107. Жамуха эдгээр үгийг Хасар Бэлгүтэй хоёроос Тэмүжин сонсоод Тоорил ханд уламжлав. Тоорил хан, Жамухын үгийг сонсмогц хоёр түмэн цэрэг авч мордоод Бурхан халдуны евреер Хэрлэний Бүрги эргийг чиглэн явав. Үүнийг Тэмүжин сонсоод Бүрги эргээс хеделж, Бурхан халдуны евер Түнхэлэг еед нүүж Тана горхинд очиж буув. Тоорил хан, нэгэн түмэн цэрэгтэй, Тоорил ханы дүү Жаха хамбу нэгэн түмэн цэрэгтэй Химурга горхины Айл харгана гэдэг газар бууж бүхийд Тэмүжин, цэргээ авч очиж нийлэн буув.

108. Тэмүжин, Тоорил хан, Жаха хамбу гурвуул нийлэн хеделж, Ононы эх Ботохан-бооржи гэдэг газар хүрч ирвэл энд Жамуха нэгэнт ирээд гурав хоног хвлээжээ. Тэмүжин, Тоорил, Жаха хамбу гурав бас цэргүүдээ засаж хүрэлцэн нийлэлдэж танилцав. Жамуха өгүүлрүүн: "Бороо тохиолдовч болзооноос хождохгүй, хур тохиолдовч хурлаас саатахгүй гэж монгол үгээр хэлэлцэж "За" гэж андгайлсан биш билүү? "За" гэсэн цагаас хожигдсон этгээдийг зэрэг дотроо хасъя гэсэн биш билүү?" гэвэл, Тоорил хан өгүүлрүүн: "Тогтсон болзооноос гурав едер хожимдсоны учир торгож буруушаахыг Жамуха дүү минь мэд" гэв. Болзоо хожидсон тухай ийм үгийг ярилцаж өнгөрөв.

109. Ботохан-бооржиос бүгдээр хеделж, Хилго меренд хүрч сал уяж гэтлээд Буур-хээр гэдэг газар очиж Тогтоа бэхийн ерх дээрээс нөмрөн бууж, эрхэм шүтээний нь эвдэн сүйтгэж, эм хүүхдий нь эзлэн булаав. Хутагт сахиусы нь хуга дайрч, хотол улсы нь хомрон довтолж хоосон болгов. Тогтоа бэхийг унтаж байхад дайран барьж болох байсан. Гэтэл Хилго меренд нутаглах загасчин ба булга агнагчид, гересчид "дайсан айсуу" гэж тэр шенийн дотор Тогтоа бэхид хэл хүргэжээ. Энэ мэдээг сонсоод Тогтоа ба Увас мэргидийн Дайр Үсүн хоёр хамтарч цөөн нөхдийн хамт Сэлэнгийг уруудаж Баргужин оронд дутаан одов.

110. Мэргидийн улс дүрвэж, тэр шене Сэлэнгийг уруудан дутаахад манай цэргүүд дүрвэсэн мэргидийг нэхэж довтлон дээрэмдэн явав. Тэмүжин, дүрвэж яваа хүмүүсийн дундуур "Бертэ Бертэ" гэж дуудан, эрж явтал, дүрвэж яваа иргэний дотор байсан Бертэ үжин Тэмүжиний дууг сонсож таниад тэрэгнээс бууж Хуагчин эмгэн хоёул гүйж ирээд, Тэмүжиний жолоо цулбуурыг барьж авав. Тэмүжин шенийн саруулд үзвэл Бертэ үжин мөн тул тэврэлдэн учрав. Тэмүжин мөн шене Тоорил хан Жамуха анд хоёрт хүн илгээн хэлүүлсэн нь: "Эрсэн хүнээ олсон тул энэ шене довтлохоо зогсож энд бууя" гэв. Дүрвэж явсан мэргидүүд мөн шене хаана хүрсэн, тэр газраа бууж хонов. Бертэ үжин мэргидийн гараас гарч Тэмүжинтэй уулзсан ёс ийм бүлгээ.

111. Урьд Удуйд мэргидийн Тогтоа бэхи, Увас мэргидийн Дайр-Үсүн, Хаад мэргидийн хаатай Дармала гурвуул гурван зуун хүнийг дагуулж Тогтоа бэхийн дүү Их Чилэдүгийн гэргий Сэлүнийг Есүхэй баатарт булаагдсаны ешөөг авна гэж тэр нэг еглөө мордсон билээ. Тэр цагт Тэмүжинийг Бурхан халдунд дутаалгаж гурав дахин тойрч нэгжээд Тэмүжинийг олсонгүй. Харин Бертэ үжинийг барин авч Чилэдүгийн дүү Чилэгэр бөхөд өгч асруулсан ажээ. Түүнээс хойш Бертэ үжин Чилэгэр бөхийн гэрт байсаар билээ. Одоо Чилэгэр бөх дутааж гараад гэмшиж өгүүлдүүн:

"Хар муу хэрээ

Хальс холтос идэх заяатай байтал

Харлаг галууг идэхээр

Халдан тэмцэх мэт.

Хариугүй муу Чилэгэр би

Харин ихийг санаж

Хатан үжинд халдаж

Хамаг мэргид иргэнийг

Хачлагдах аюулд учруулж

Халх нөмөргүй болж

Харанхуй шене зугтан гарч

Хадны хавчилд хоргодон

Хайран амиа гээх

Хар толгойгоо алдах болов

Хулд муу шувуу

Хулгана оготно идэх заяатай байтал

Хун галууг идье гэж

Хошуугаа билүүдэх мэт

Хувхай муу Чилэгэр би

Хутагт үжин хатныг

Хувилан авч ирээд

Хотол олон мэргидэд

Хор хөсөөл болгов.

Хохир муу Чилэгэр би

Хохимой муу толгойгоо

Хоргодох газаргүй болов

Хорголын төдий амиа

Арчлах газаргвй болов
Харанхуй хавчилд шургах уу
Хадны завсраар орох уу
Хаана очих билээ?"

гээд дутаасан ажээ.

112. Хаатай Дармалааг барин авчирч, хавтсан денгө өмсгөж Халдун ууланд явуулав. Бэлгүтэйн эх тэр айлд бий гэхийг сонсоод Бэлгүтэй, эхээ авъя гэж очоод гэрийн баруун үүдээр орвол түүний эх навтархай нэхий дээлтэй бөгөөд гэрийн зүүн үүдээр гарч гадна хүнд өгүүлрүүн:

"Хайрт хөвүүд минь
Хаадын зэрэгт хүрч байтал
Харин би энд
Харц муу хүнд
Харъяалагдаж явна
Хан хөвүүдийн нүүрийг
Харж яахин үзэх билээ?"

гээд гүн шугуйд гүйж орсонд хойноос нь нэхэж эрээд олсонгвй. Үүнд Бэлгүтэй ноён, мэргид овгийн хүнийг үзвэл "Эхийг минь авчир" гэж харвах билээ. Бурхан халдунд Тэмүжин нарыг довтолсон гурван зуун мэргидийг

Үрийн үрийг хүртэл
Үнсийг хийстэл хядаж
Үлдсэн эм хүүхдийг
Үүдний зарц болгож
Үзэсгэлэн сайтай заримыг
Үүрд дотнолж авав.

113. Тоорил хаан, Жамуха хоёрыг Тэмүжин бишрэн өгүүлрүүн:

"Эцэг хан Тоорил
Эрхэм анд Жамуха нар
Эв хүчийг нэгтгэж
Эрхт тэнгэрийн ершөөлөөр
Эх дэлхийн ивээлээр
Эртний ешөөт мэргидийн
Элэг зүрхийг эмтэлж
Эрхэм төрлийг сөнөөж
Эзэмших гэрийг хоосолж
Элдэв зүйлийг олзлов" гэв.

Мэргид иргэнийг тийнхvv дайлж буцав.

114. Удуйд мэргидийн дүрвэж дутаасны хойно тэдний нутаг дээр булган малгайтай, бугын арьсан гуталтай, булган хеemий дээлтэй, нүдэндээ аглтай, нvvртээ цогтой Хvчv гэдэг нэртэй, таван настай хевvvн хоцорсныг манай цэргvvд олж авчраад Ёэлvн эхэд бэлэг болгон егев.

115. Тэмvжин, Тоорил хан, Жамуха гурвуул нийлж

Олон мэргидийн оцгор гэрийг эвдэж

Олигтой эмсийг олзолж

Орхон Сэлэнгэ хоёрын

Ой талаас буцав.

Талхун арлаас хеделж, Тэмvжин, Жамуха хоёр Хорхунаг Жубурыг чиглэн явав.

Тоорил хан, Бурхан халдуны хяраар Ёхерт шугуйг дайран Гацуурт (Гацууртай) сvвчид, Улиат (Улиастай) сvвчид гэдэг газрыг дайрч, ан герее хийсээр Туулголын Хар шугуйд буцаж харив.

116. Тэмvжин Жамуха хоёр, Хорхунагийн хендийд нийлэн бууж, эртний анд бололцооноо дурдаж улам дотно болж найралдъя гэлцэв. Анх урьд анд бололцоход Тэмvжин арван нэгэн настай байсан билээ. Тэр цагт Жамуха нэгэн гурын шагайг Тэмvжинд егч, Тэмvжин нэгэн цутгамал шагайг Жамухад егч, Ононы мөсөн дээр шагалцан наадаж анд бололцсон билээ. Тvвний хойд хавар алангир нумаар харваж байхад Жамуха, бярууны хоёр эврийг нааж нvхэлж хийсэн дуут сумаа Тэмvжинд егч, Тэмvжин, арц модон годил (болцуу)-оо Жамухад егч анд бололцов. Хоёр удаа анд бололцсон ёс ийм билээ.

117. Ахас дээдсийн vгийг сонсвол

Аливаа хvн харилцан

Анд нөхөр бололцвол

Амь биедээ

Арч болж

Аль алиндаа

Тvшиг болж

Амраглан ханилах ёстой

Одоо бид амраглан ялья

гэж Тэмvжин, мэргидийн Тогтоагаас олзолж авсан алтан бvсээ Жамуха андад бvслvvлж, Тогтоагийн эсгэл (эрмэг буюу агсам) халиуныг Жамуха андад унуулав. Жамуха хариуд нь Увас мэргидийн Дайр-Үсvнээс олзолж авсан алтан бvсээ Тэмvжинд бvслvvлж, мөн Дайр-Үсvний эвэрт ишгэн цагаан морийг Тэмvжинд унуулав. Ийнхvv анд бололцож

Хорхунаг Жубурын хендийд

Хулдгар хуны евэрт

Саглагар модны дор

Сайхан хурим вйлдэж
Сайтар бvжиглэн жаргаж
Санаа сэтгэл нэгдэж
Сайхан нехэд болоод
Шене нэгэн хенжилд орж хонох бvлгээ.

118. Тэмvжин Жамуха хоёр янаг найртай байж, нэгэн жил хагас хамт сууж, нэгэн едер тэр нутгаас нvвe гэлцэж, зуны тэргvн сарын арван зургааны улаан тэргэл (дvгрэг сартай) едер нvв. Тэмvжин Жамуха хоёр, тэрэгнvдийн урд явж байтал Жамуха егvвлрvн

"Тэмvжин анд аа!
Ууланд шахан бууя.
Адуучинд гэр болтугай!
[Ай зєв vв? А.то]
Голд шахан бууя
Хоньчин хургачин нарт
Хоол болтугай!
[Хориггvй биш vв? А.то] гэв.

(Хагас нь адууны бэлчээрийг таатж ууланд бууя, хагас нь хонины бэлчээрийг татаж голд бууя гэсэн vг бололтой). Тэмvжин, Жамухын энэ vгийг ухан ядаж хариу юу ч хэлсэнгvй хоцроод нvдлийн тэргийг хvлээж Сэлvн эхэд егvвлрvн:

"Жамуха анд надад хэлэв:
Ууланд шахан бууя,
Адуучинд гэр болтугай!
Ай зєв vв?
Голд шахан бууя,
Хоньчин хургачин нарт
Хоол болтугай!
Хориггvй биш vв?

гэж егvвлэв. Би энэ vгийг ухаж ядаж хариу юу ч эс хэлэв. Эхээс асууя гэж ирэв би" гэв. Сэлvн эхийг vг хэлж амжаагvй байтал, Бертэ vжин егvвлрvн: "Жамуха анд амархан уйддаг гэдэг билээ. Одоо биднээс уйдаx цаг нь болсон биз. Тугаар (сая)-ын Жамуха андын хэлсэн нь биднийг жишээлсэн vг буюу. Бид бvв бууя. Энэ хеделсээр шулуухан Жамухаас хагацаж шене турш явъя" гэв.

119. Бертэ vжиний vгийг зєвшєєж vл буун шене турш явж зуур мерт тайчуудыг дайрав. Тайчууд айж мєн шене хеделж Жамухын зvг одов. Тайчуудын бэсvдийн нутаг дээр Хєхєчv нэртэй нэгэн єчvvxэн хєвvн хоцорсныг манайхан олж аваад Сэлvн эхэд єгч тэжээлгєв.

120. Тэмvжин нар тэр шене дvлэн явж єдер гийхэд vзвэл, жалайр аймгийн Хачиун-Тохураун, Хархай-Тохураун, Харалдай-Тохураун ах дvв гурвуул шене дvлэн нvвж

дагалдан ирэв. Дархад аймгийн Хадаан, Далдурхан ах дvv тавуул, бас Мэнгиту хианы хевvvн Үнгүр нар, чаншиут, баяуд харьяат нараа дагуулж ирэв. Барулас аймгаас Хубилай, Худус ах дvv нар ирэв. Мангуд аймгаас Жатай, Доголху чэрби ах дvv хоёул ирэв. Боорчийн дvv Үгэлэн чэрби, Арулад аймгаас хагацаж ах Боорчидоо нийлж ирэв. Зэлмийн дvv Чаурхан, Сvbээдэй баатар, Урианхай аймгаас салж Зэлмэд нийлэн ирэв. Бэсүд аймгаас Дэгэй, Хвчvгүр ах дvv хоёр ирэв. Сүлдүс аймгаас Чилэгүтэй-Тахи, Тайчиудай ах дvv нар ирэв. Жалайр аймгийн Сэцэ-Домог, Архай-Хасар Бала хоёр хевvvнээ дагуулж ирэв. Хонхотанаас Свйхэту чэрби ирэв. Сүхэгэнээс Жэгэй хондгарын хевvvн Сүхэхэй-Жаун ирэв. Нэвдэйн Цагаан гоо ирэв. Олхуноуд аймгаас Хингиадай, Горлос аймгийн Сэчивүр, Дүрвэд аймгийн Мечи бүдvvн нар ирэв. Ихирэс аймгийн Буту, энд хүргэн болж байсан тул хамт ирэв. Ноёхон аймгийн Жунсо ирэв. Оронар аймгаас Зургаан ирэв. Тэгээд барулас аймгаас Сохо сэцэн, Харачар хевvvнтэйгээ ирэв. Бас Баарин аймгийн Хорчи, Үсүн евгэн, Хөхөчөс, Мэнэн баарингаа дагуулж нэгэн хүрээ болж ирэв.

121. Хорчи ирж өгvvлрvvн: "Бид Бодончар богдын барьж авсан эмээс терсен тул Жамухатай хэвэл нэгтэй, хэлхээ бэхтэй хvmvvс билээ. Иймийн тул Жамухаас хагацаж болохгvй. Гэвч заарин тэнгэр ирж нүдэнд минь зааж vзvvлсэн нь, ухаагчин vнээ ирж Жамухыг тойрон явж, Жамухыг ба гэр тэргий нь мергесеер ереесэн эврээ хугалж солжир эвэртэй болоод "Эврий минь өг" гэж Жамухын зvг меерч шороо сацлан байна. Бас нэгэн мухар ухаа vxрийг их гэрт тэргэнд хеллөжээ. Тэр vxэр их тэргvvр (зам)-ээр Тэмvжиний хойноос зvтгэн явж меерен хэлэх нь:

"Тэнгэр газар эелдэж (зөвлөж)

Тэмvжинг улсын эзэн болтугай" гэж

Тээж хүргэж явна" гэж меернө.

Ийнхvv миний нүдэнд заарин тэнгэр ирж зааж vзvvлэв.

"Тэмvжин чи, улсын эзэн болбол намайг урьдаас зааж хэлсэн тул хэрхэн жаргуулах вэ?" гэж асуувал, Тэмvжин өгvvлрvvн: "Үнэхээр би улсын эзэн болбол чамайг түмний ноён болгоё" гэв. Хорчи өгvvлрvvн: "Сдий их терийн вйлийг урьдаас заасан намайг түмний ноён болгох нь ямар жаргалан бэ? Намайг түмний ноён болгоод бүх улсаас гоо сайхан охид гучийг шил эм болгох эрхийг олго. Бас миний юу хэлсэн бүхнийг анхаарч сонс!" гэв.

122. Хунан тэргvvтэн Гэнигэс нэгэн хүрээ болж, бас Даридай отчигин нэгэн хүрээ болж ирэв. Жадаран аймгийн Мулхалху ирэв. Унжин сахайт нэгэн хүрээ болж ирэв. Жамухаас ийнхvv салж хөдлөөд Химурга горхины Айл-харгана гэдэг газар хүрч буув. Тэр цагт бас Жамухаас салж Жүрхиный Сорхату-Жүрхийн хевvvн Сача бэхи, Тайчу хоёр нэгэн хүрээ болж, Нэгvvн тайжийн хевvvн Хучар бэхи нэгэн хүрээ болж, Хотала хааны хевvvн Алтан отчигин нэгэн хүрээ болж, Жамухаас салж хөдлөөд Тэмvжинийг Химурга горхины Айл-харганад бууж байхад нийлэн ирэв. Тэмvжин нар тэндээс нvvж Хүрэлх доторх Сэнгүр горхины Хар зүрхний Хөх нуурт очиж буув.

123. Алтан, Хучар, Сача бэхи бүгдээр зөвлөлдөж Тэмvжинд өгvvлрvvн: "Чамайг хаан болгоё. Тэмvжин чамайг хаан болгож бид

Олон дайнд

Оройлон явж

Онц гуа

Охидыг олзолж
Ордон сайхан
Гэрийг авч
Олны хаан
Тэмүжинд егье.
Харийн иргэнийг
Халдан довтолж
Хацар гуа
Хатдыг олзолж
Хатир сайт
Агтыг хеєж
Авчирч егье.
Ороо гереєсийг
Авлах цагт
Отож ойртуулж
Егье бид.
Хээрийн гереєсийг
Хэтэж авлахад
Хэвлий нь нийлтэл
Шахаж егье.
Гууны гереєсийг
Агнах цагт
Гуяы нь нийлтэл
Шахаж егье.
Хатгалдах дайн
Болох цагт
Хан тэмүжин чиний
Хатуу зарлигийг
Хайхрахгүй явбал
Хатан эмээс
Хагацуулан салгаж
Хамаг юмыг
Хамран авч
Хар толгойгий минь
Хаяж одогтун.
Энх цагт
Эзэн Тэмүжин чиний
Эе зарлигийг
Эс дагах бол
Эзэлсэн ардыг авч
Эм хөвүүдийг булааж
Энэ биеийг минь
Эзгүй газар
Хеєж орхи" гэв.

Ийм үгийг хэлж, ийнхүү ам алдаж, Тэмүжинийг Чингис хаан гэж нэрийдэж хаан болгов (Чингис хаан гэх нь Тэнгис хаан, Далай хаан гэсэн үг бололтой.)

124. Чингис хаан болоод Боорчийн хүү Үгэлэн чэрби, Хачиун-Тохураун ба ах дүү Жэтэй, Доголху дөрөвт хоромсго агсуулав. Сүнгүр, Сүйхэтү чэрби, Хадаан-Далдуурхан гурав өгүүлрүүн:

"Сүлэсний зоогийг
Сүнд осолдохгүй
Үдийн ундыг
Үүрд тасалдахгүй

гүйцэтгэж байя" гэсэн тул буурч (тогооч) болгов.
Дэгэй өгүүлрүүн:

"Алаг сайхан хоньдыг
Ар дүүрэн бэлчээж
Хонин олон сүргийг
Хот дүүрэн өсгөж
Ховдог төрсөн би чинь
Хос цувдай хүртэл
Хошгиног мах идэж
Сүдэр тутам өнжихгүй
Хоног тутам хожимдохгүй
Шилдэг иргийг алж
Шимтэй шөлийг бэлтгэж явъя"

гэсэн тул Дэгэйгээр хонь адуулгав. Түүний дүү Хүчүгүр өгүүлрүүн:

"Цуургатай тэрэгний
Цуурга цүүг
Цуцран эвдрэхгүй болгож
Тэнхлэгтэй тэргийг
Тэргүүр замд
Тээглэн саатахгүй болгож
Тэрэг гэрийн ажлыг
Тэгшлэн засаж явъя"

гэсэн тул Хүчүгүрийг тэрэгчийн тушаалд томилов. Гэр доторх гэргий хүүхэд ба зарц нарыг Додай чирбиэр захируулав. Хасарын захиргаанд илд агсаж явахаар Хубилай, Чилгутай, Хархай-Тохураун гурвыг томилж:

"Хүч түрэмгийлэгчдийн
Хүзүүг хянгардаж

Омог ихтний
Омрууг огтолж яв" гэв.

Бэлгүтэй, Харалдай-Тохураун хоёрыг: "Агт хариултугай. Агтчин болтугай" гэв.
Тайчуудын Хуту, Моричи, Мулхалху гурвыг "Адуу адуултугай" гэв. Архай Хасар,
Тахар, Сүхэхай, Чаурхан дөрвийг "Холын холбогч, ойрын оточ (хол ойрыг
сурвалжлах газарч) болтугай гэв. Сүбээдэй баатар өгүүлрүүн:

"Хулгана оготно мэт
Хураасан хөрөнгийг хадгалж
Хар хэрээ мэт
Хамаг юмыг харамлаж
Немрех эсгий мэт
Нехеес бамбай болж
Гэр орныг хамгаалж
Хэрсгээ бүрээс больё" гэв.

125. Тэндээс Чингис хаан, хан болж Боорчи Зэлмэ хоёрт өгүүлрүүн:

"Сүүдрээс еер
Нехергүи байхад
Сүүдэр минь болж
Сүүлнээс еер
Ташуургүй байхад
Сүүл минь болж
Сэтгэлий минь сэргээж
Санаагий минь амруулсан
Зүрхний дотно нехед минь

Та хоёр хамгаас урьд ирж нехерлөсөн тул хамгийг ахална" гэв. Бас Чингис хаан
өгүүлрүүн: "Тэнгэрт ершөөгдөж, газарт ивээгдэж, Жамухаас салж намайг сэтгэж
нехерлөө гэж ирсэн анхны елзийт нехед минь алинаас ч илүү хүндтэй байх учиртай
тул ийнхүү та нарыг зохих зохих тушаалд томилов" гэв.

126. Чингис хааныг хаан болгов гэж Хэрэйдийн Тоорил ханд Тахай Сүхэхэй хоёрыг
илгээвэл, Тоорил хаан өгүүлрүүн: "Тэмүжин хөвүүний минь, хан болгосон нь маш
зөв. Монголчууд, хангүй байж яаж болно.

Энэ шийдвэрээ эвдэхгүй
Эв зангаага таслахгүй
Эх захаа алдахгүй
Эгнэгт журамтай бай" гэв.

ЖАМУХА БА ТАЙЧУУДАЙ ТЭМЦСЭН НЬ

127. Архай Хасар, Чаурхан хоёрыг Жамухад элч болгож очуулбал, Жамуха

егүүлрвн: "Алтан Хучар хоёрт очиж хэл: Алтан, Хучар та нар Тэмүжин анд (найз) бид хоёрын завсарт сүвээг сүлбэж, хавиргыг хатгаж юунд салгав? Тэмүжин бид хоёрыг хамт байхад түвнийг хан эс болгосон байтал, одоо ямар санаагаар түвнийг хан болгов? Алтан, Хучар та хоёр хэлсэн үгэндээ хүрч Тэмүжин андын сэтгэлийг амруулж, андад сайн нөхөр болж яв" гэж хэлүүлжээ.

128. Түвний хойно, Жалама (уул)-ын өвөр Слгий булаг гэдэг газар нутаглан суугаа, Жамухын дүв Тайчар, Саарь-хээр гэдэг газар байгаа манай Жечи-Дармалагийн адууг дээрэмдэхээр явж Жечи-Дармалагийн адууг Тайчар дээрэмдэн одов. Үүнд Жечи-Дармала, адуугаа дээрэмдэгдээд нөхөд нь зүрх шантарч явахгүй болмогц Жечи-Дармала өөрөө ганцаар нэхэж, шөнө адууны захад хүрээд мориныхоо дэл дээр элгээрээ хэвтэж очоод Тайчарын нурууг хуга харван алж адуугаа буцааж аваад иржээ.

129. "Дүвгээ Тайчарыг алагдав гэж Жамуха, Жадараны арван гурван отгийг нэгтгэн тэргүүлж, гурван түмэн цэргийг авч Алагууд, Тургагууд уулыг давж, Чингис хаанд халдахаар айсуу" гэж Ихирэс овгийн Мүлхэ-тотаг, Боролдай хоёр Чингис хааныг Хүрэлхэд байхад хэлж ирэв. Энэ мэдээг аваад Чингис хаан, арван гурван хүрээнээсээ гурван түмэн цэргийг авч, Жамухыг угтаж мордоод Даланбалжуд гэдэг газар байлдав. Чингис хаан, Жамухад шахагдаж Онон мөрний Зээрэн гэдэг хавчилд шургаж оров. Үүнд Жамуха өгүүлрвн: "Ононы Зээрэг хавчилд тэднийг бид шургуулав" гэж буцахдаа чинос овгийн залуусыг далан тогоонд буцалгаж, Нэвдэй цагаан гуагийн толгойг огтолж морины сүүлд чирч оджээ.

130. Жамухыг харьсны хойно тэндээс Уруд аймгийн Жүрчидэй, Мангуд аймгийн Хуйлдар нар харъяат аймгаа дагуулж Жамухаас салаад Чингис хааныг түшиж ирэв. Хонхотаны Мэнлиг эцэг, Жамухыг дагаж байсан бөгөөд одоо долоон хөвүүнээ дагуулан, Жамухаас хагацаж, Чингис хаанд нийлэн ирэв. Жамухаас едий улс иргэн салж, Чингис өөртөө ирэв гэж баясаж Чингис хаан, Сэлүн үжин, Хасар, Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нар Ононы шугуйд нийлж хуримлав. Чингис хаан, Сэлүн үжин, Хасар, Сача бэхи нарт тэргүүлэн нэжээд хундага барив. Дараа нь Сача бэхийн бага эхнэр Эбэхэйд тэргүүлэн хундаглахад Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр уурлаж, "бидэнд тэргүүлэн барихгүй, яагаад Эбэхэйд эхлэн хундаглав" гэж тогооч Шихүрийг занчив. Тогооч Шихүр занчигдаад "Есүхэй баатар, Нэгүүн тайж хоёр үгүйн тул ингэж занчигдав" гэж их дуугаар уйлжээ.

131. Тэр хуримыг манай талаас Бэлгүтэй засаад, Чингис хааны морийг барьж байв. Жүрхинээс Бүри-бөх тэр хуримыг засаж байв. Гэтэл хатагин овгийн нэгэн хүн, бидний морины уяанаас цулбуур хулгайлж аваад баригдав. Бүри-бөх тэр хүнийг өмсөрч, Бэлгүтэйтэй хэрэлдэв. Бэлгүтэй үргэлж барилдах тул баруун ханцуйгаа мулталж, гараа нүцгэн гаргаж явах бүлгээ. Бэлгүтэйн нүцгэн мөрийг Бүри-бөх илдээр хага цавчив. Бэлгүтэй ингэж цавчигдсан боловч, огт ажиггүй цусаа цувриулж явахыг, сүүдэрт суугаад хуримлаж байсан Чингис хаан үзэж гарч ирээд өгүүлрвн: "Хэнд ингэж цавчигдав" гэхэд Бэлгүтэй өгүүлрвн: "Өглөө ийм болсон билээ. Миний төлөө ах дүв нар муудалцах болуузай! Би алзахгүй. Миний бие ялаарь байна. Ах дүв нар сая ижилдэн найрамдаж байгаа тул миний төлөө ах битгий муудалц, хоромхон байзна" гэв.

132. Чингис хаан, Бэлгүтэйн ятгасан үгийг үл хайхарч, хоёр этгээд (хоёр тал)-ээс модны гишүүдийг хуга татаж, айргийн бүлүүрийг сугачиж аваад зодолдож, Жүрхин нарыг ялж Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрыг булааж авав. [Хасар

харвах тутам нэг хүнийг унагаж байв. Бэлгүтэй хөхүүртэй айргаар цохилцож явав. Тайчууд нар Бэлгүтэйг барьж аваад хасаг тэрэгнээс хвлж тавив. Унтсан хойно Бэлгүтэй, хасгийг үүрсээр хүрч ирэв. А.то] Жүрхин нар найрамдан зохилдъя гэснийг бид зевшеерч, Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж өгөв. Тэр цагт Хятадын Алтан хаан, Татаарын Мэгүжин сүүлтийг эедээ үл орох тул Вангин чансанд цэрэг өгч, тэдэнтэй даруй байлд гэж явуулжээ. Вангин чансан, Мэгүжин-сүүлт тэргүүтэн Татаартай байлдаж, Улз гэдэг газар еед адуу малын хамт түрэн хөөж айсуу гэх мэдээг авав. Тэр мэдээг аваад,

133. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Хэдийнээс Татаар бол бидний эцэг өвгөдийг алсан естен иргэн билээ. Одоо энэ алалдаанд хавсралцъя" гээд Тоорил ханд элч зарж "Алтан хааны Вангин чансан, Мэгүжин-сүүлт тэргүүтэй Татаарыг Улз еед түрж айсуу гэнэ. Эцэг өвгөдийг хорлосон өшөөт Татаартай байлдъя. Тоорил хан эцэг даруй иртүгэй" гэж явуулав. Энэ хэлийг аваад Тоорил хан өгүүлрүүн: "Хөвүүн (Чингис) минь зөв үг хэлж ирүүлжээ. Бид хавсран байлдъя" гээд гуравдугаар өдөр цэргээ цуглуулж мордоод Тоорил даруй Чингисийг угтан хүрч ирэв. Чингис хаан, Тоорил хан хоёр Сача бэхи тэргүүтэй Жүрхин нарт хэлүүлсэн нь: "Энэ байлдаанд хавсарч, эртний эцэг өвгөдийг минь хорлосон Татаартай байлдахаар хамт мордъя" гэж элч явуулаад зургаан өдөр хвлээвч тэд ирсэнгүй. Хүлээж ядаад Чингис хаан, Тоорил хан хоёр, цэргээ авч Вангин чансантай хавсрахаар Улз еед явж очвол, Улзын Хусуту шитвэн, Нарату шитвэн гэдэг газар Татаарын Мэгүжин-сүүлт тэргүүтэн татаар нар хороо бэхлэлтийг барьжээ. Чингис хаан, Тоорил хан хоёр тэрхүү Мэгүжин-сүүлт нарыг бэхлэлтээс нь барьж, Мэгүжин-сүүлтийг тэнд нь алаад мөнгөн өлгий ба тана эрдэнийн чимэгт хөнгөлий нь Чингис хаан олзлон авав. 134. Мэгүжин-сүүлтийг алав гэж Чингис хаан, Тоорил хан хоёр мэдэгдвэл, Вангин чансан сонсоод маш баясаж чаутхури (чаутхурийг, хятадаар хүчит ноён гэсэн үг гэж Рашид Эддин тайлбарлажээ) гэдэг цол шагнав.

Хэрэйдийн Тоорилд ван цол шагнав. Вангин чансан, ван цол өгсөн түүнээс хойш Тоорицыг ван гэж нэрийдэх болов. Вангин чансан өгүүлрүүн: "Мэгүжин-сүүлтийг хавсран алж, та нар Алтан хаанд их тус хийв. Энэ тусыг чинь Алтан хаанд хэлье би. Чингис хаанд үүнээс илүү цол шагнахыг Алтан хаан мэдтүгэй" гэв. Вангин чансан тийнхүү баясаж буцав. Чингис хаан Ван хаан хоёр Татаарыг хувааж аваад гэртээ харьж буув.

135. Татаарын хоргодож байсан Нарату шитвэний нутаг дээр нэгэн өчүүхэн хүүхэд орхигдсоныг бидний цэргүүд олжээ. Үзвэл, дертэй алтан ээмэг зүүсэн ба булгаар доторлосон даж торгон элгэвч (хантааз) өмссөн ажээ. Тэр хүүхдийг Чингис хаан авчирч, Сэлүн эхэд бэлэг гэж өгөв. Сэлүн эх өгүүлрүүн: "Сайн хүний хөвүүн биз. Язгуур сайт хүний ураг биз. Таван хөвүүний дараах зургадугаар хөвүүн болгоё гээд Шигихутаг гэдэг нэр өгч асрав.

136. Чингис хааны аураг гэр (ар гэр) Харилт нуурт байсан билээ. Жүрхин нар, Чингисийн ар гэрт хоцорсон хүмүүсийг довтолж, тавин хүний хувцсыг тоноод арван хүнийг алжээ. Жүрхин нар ингэж сүйтгэв гэж бидний ар гэрт хоцрогсод, Чингис хаанд мэдэгдвэл, Чингис хаан маш хилэгнэж өгүүлрүүн: "Жүрхин нар биднийг яагаад ингэж байгаа билээ? Ононы шугуйд хуримлаж байхад тогооч Шихүрийг тэд занчив. Бэлгүтэйн мөрийг цавчив. Найрамдъя гэхэд бид Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж өгсөн билээ. Түүний хойно эцэг өвгөдий минь хорлосон эртний өшөөт Татаарыг хавсран байлдъя гээд Жүрхин нарыг зургаан өдөр

хүлээсэн боловч, тэд ирсэнгүй. Одоо бас дайсны хажуугаар дайсан болов" гээд Чингис хаан, Жүрхинтэй байлдахаар морилов. Жүрхин нарыг Хэрлэний Хедее аралын Долоон болдог гэдэг газар байхад дайран орвол Сача бэхи Тайчу хоёр, цөөн хүмүүсийг авч дутаав. Хойноос нь нэхэж Тэлэту ам гэдэг газар гүйцэж, Сача бэхи Тайчу хоёрыг барив. Бариад Чингис хаан, Сача Тайчу хоёрт өгүүлрвүн: "Урьд бид юу гэж хэлэлцсэн билээ?" гэвэл, Сача Тайчу хоёр өгүүлрвүн: "Бид хэлсэн үгэндээ хүрээгүй бол үгэнд минь хүргэ" гэвэл, тэдний урьд хэлсэн үгийг сануулж, хэлсэн үгэнд нь хүргэж тэднийг бүтээж алав.

137. Сача Тайчу хоёрыг дуусгаад Жүрхиний иргэнийг хеделгөж ирэхэд тэдний дотор Жалайрын Тэлэгэту баяны хөвүүн Гүн гуа, Чулуун хайч, Зэвгээ гурав байв. Гүн гуа, Мухулай (Мухули) Буха хоёр хөвүүнээ Чингист

уулзуулан өгч өгүүлрвүн:

"Босгын чинь
Боол болтугай!
Босгоноос чинь
Бултаж зайлбал
Борвий нь огтол!
Үүдний чинь
Өмч болтугай!
Үүднээс чинь
Дутааж зайлбал
Элгий нь эмтэл!"

гэв. Чулуун хайч Түнгэ Хаши хоёр хөвүүнээ уулзуулан өгч өгүүлрвүн:

"Алтан босгы чинь
Ашид сахиж байг.
Алтан босгоноос чинь
Ангид одох бол
Амий нь тасалж ал
Өргөн үүдийг чинь
Өргөж өгч байг
Өргөн үүднээс чинь
Өөр зүг явбал
Өрий нь эмтэлж ал"

гэв. Зэвгээг Хасарт өгөв. Зэвгээ Жүрхиний нутгаас Борохул нэрт хөвүүнийг олж авснаа Өэлүн эхэд уулзаж өгөв.

138. Өэлүн эх, мэргидийн олж авсан Хүчү нэрт хөвүүн ба тайчуудын бэсүдийн нутгаас олж авсан Хөхөчү, Татаарын нутгаас олж авсан Шигихутуг, Жүрхиний нутгаас олж авсан Борохул энэ дөрвөн хөвүүнийг гэр дотроо асарч байв. Өэлүн эх хөвүүдээ өгүүлрвүн: "Эднийг өдөр үзэх нүд, шөнө сонсох чих болгоё" гэв.

139. Жүрхин овгийн уг гарал нь Хабул ханы долоон хөвүүний ах нь Охинбархаг бүлгээ. Түүний хөвүүн Сорхату Жүрхи, Жүрхиний эцэг, Хабул ханы хөвүүдийн ахмад тул харъяат иргэдийн дотроос

Эрхийдээ эрчимтэй
Элгэндээ шүүстэй
Уушгиндаа ууртай
Урулдаа хилэнтэй
Хвчит бөх ба
Эрдэмт эрсийг

ялгаж хөвүүндээ өгөв. Ийнхүү уур омогтой, чанга зүрхтэй хүмүүс нийлсэн тул Жүрхин гэж нэрлэжээ. [Эрийн эр төрсөн А.то] Чингис хаан, ийм омогт жүрхин нарыг доройтуулан дарж, олон арды нь өөрийн иргэн болгов.

140. Чингис хаан, нэгэн өдөр Бүри-бөх, Бэлгүтэй хоёрыг барилдуулья гэв. Бүри-бөх Жүрхинд байсан билээ. Бүри-бөх, урьд Бэлгүтэйг өрөөсөн гараар барьж, өрөөсөн хөлөөр ташиж унагаад хөдөлгөлгүй дарж чадах бүлгээ. Бүри-бөх, улсын нэртэй бөх байсан. Энэ удаа Бүри-бөх Бэлгүтэй хоёрыг барилдуулахад Бүри-бөх үл ялагдах хүн байтал унаж өгөв. Бэлгүтэй, Бүри-бөхийг арай гэж мөрлөн дарж саарь бус дээр гараад Чингис хааныг нүдээр хяламхийж харвал Чингис хаан хөмхийгөө зуув. Бэлгүтэй ухаан олж Бүри-бөхийг агдлан барьж, цээж бөгсөөс угзран татаж нуруугий нь хугалав. Бүри-бөх, нуруугаа хугалуулаад өгүүлрүүн: "Бэлгүтэйд би үл ялагдах билээ. Хаанаас айж аргадаж зориуд унаад амиа алдав, би" гээд үхэв. Түүний нурууг Бэлгүтэй хугалж чирч аваачаад хаяв. Хабул ханы долоон хөвүүний ахмад нь Охинбархаг, хоёрдугаар нь Бартан баатар бүлгээ. Түүний хөвүүн Есүхэй баатар. Гуравдугаар нь Хутугт Монхор, түүний хөвүүн Бүри-бөх, Бүри-бөх барилдахдаа Бартан баатрын хөвүүдээс илүү бөгөөд Бархагийн зоригт хөвүүдтэй нөхөрлөж явдаг бүлгээ. Улсын бөх Бүри ийнхүү Бэлгүтэйд нуруугаа хугалуулж үхэв.

141. Түүний хойно, тахиа жил (1201 дүгээр онд) хатагин салжиуд хамтаар, Багу чорхи тэргүүтэй хатагин нар, Чирхитэй баатар тэргүүтэй салжиуд нар, Дөрвөний татаартай найрамдсан Хачиун бэхи тэргүүтэй дөрвөн нар, Алчи, татаарын Жали Буха тэргүүтэй татаар нар, Түгэ маха тэргүүтэй ихирэсүүд, хонгирадын Тэрхэг Эмэл Алхуй нар, Чоёг цагаан тэргүүтэй горлосууд, найманаас Хүчүгүд, Найманы Буйруг хан, мэргэдийн Тогтоа бэхийн хөвүүд Хуту, ойрдын Худуга бэхи, тайчуудын Таргудай Хирилтүг, Ходун орчан [Монголын А.то] Аучу баатар нар, бусад тайчууд нар, Алхуй булаг гэдэг газар чуулаад жажирдай овгийн Жамухыг хан өргөмжлөхөөр хэлэлцэж, азарга гүүг алж андгайлан тангараглаад тэндээс Эргүнэ мөрөн уруу нууж, Эргүнэд цутгах Хан мөрний шанаагийн Агуу нугад Жамухыг гүр хан болгож өргөмжлөв. Жамухыг гүр хан (бүгдийн хан) өргөмжлөөд, Чингис хаан Ван хан хоёртой байлдахаар мордъё гэлцэв. Ийнхүү байлдах гэснийг горлосын Хоридай гэдэг хүн, Чингис хааныг Хүрэлх гэдэг газар байхад хүрч ирж хэлэв. Энэ хэлийг Чингис хаан аваад Ван ханд мэдэгдвэл, Ван хан сонсоод цэргээ авч даруй Чингис хаанд хүрч ирэв.

142. Ван ханыг ирмэгц, Чингис хаан Ванхан хоёр хамтарч, Жамухын эсрэг байлдахаар морильё гэж Хэрлэн мөрөн уруу мордож, Чингис хаан, Алтан, Хучар, Даридай гурвыг манлайд явуулав. Ван хан Сэнгүн, Жаха хамбу, Билгэ бэх гурвыг манлайд явуулав. Энэ манлай явагчдын түрвүнд бас харуул гаргаж Энэгэн Гүйлэту гэдэг газар нэгэн суурин харуул тавив. Түвний цаана Чихурху гэдэг газар нэгэн суурин харуул тавив. Бидний манлай болж тэргүүлэн явсан Алтан, Хучар, Сэнгүн нар Утхия гэдэг газар хүрч бууя гэж байтал, Чихурхууд тавьсан харуулаас хүн давхиж ирж "Дайсан айсуй" гэж мэдээлэв. Тэр мэдээг аваад, дайснаас тодорхой хэл мэдээ авъя гэж буулгуй угтан явж, дайсны тэргүүтэй уулзаж, "Хэн бэ?" гэж асуувал Жамухын манлай болгож явуулсан Монголын Аучу баатар, найамны Буйруг хан, мэргидийн Тогтоа бэхийн хөвүүн Хуту, ойрдын Худуга бэхи энэ дерев явж байна. Бидний манлай, тэдэнтэй хашхиралдан хэлэлцэж, маргааш байлдахаар тогтоод үдэш болоход буцаж голд нийлэн бууж хонов.

143. Түвний маргааш хоёр этгээд Хүйтэн гэдэг газар учирч бие биеэ шахалцан давших, ухрах зэргээр байлдаж байв. Мөн Буйруг хан, Худуга хоёр зад (хур оруулах, шуурга шууруулах)-ын аргыг мэдэх ажээ. Тэр хоёр зад барьтал мөн үүсгэсэн арга нь тэдэн дээр бууж балчигт гулгаж явах аргагүй болоход "Бидэнд тэнгэрийн хилэн болов" гээд бутран дутаажээ.

144. Найманы Буйруг хан, Алтайн өвөр Улугтаг гэдэг газрыг зорин салж хөдөлжээ. Мэргидийн Тогтоагийн хөвүүн Хуту, Сэлэнгийг зорин хөдөлжээ. Ойрдын Худуга бэхи, ой модыг хүсэж Шисгисийг зорин хөдөлжээ. Жамуха өөрөө хан ергөмжилсөн иргэдийг дээрэмдээд Эргүнэ уруу буцаж хөдөлжээ. Тэднийг тэгж бутрахад Ван хан, Эргүнэ уруу Жамухыг нэхэв. Чингис хаан, Ононы зүг тайчуудын Аучу баатрыг нэхэв. Аучу баатар, улсаа хүрээд, улсаа дүрвүүлж хөдөлгөөд Аучу баатар, Ходун орчан нар үлдсэн шилдэг цэргээ засаж, Ононы цаана байлдахаар хүлээж байжээ. Чингис хаан хүрээд тайчуудтай байлдав. Зууралдан ихэд байлдсаар үдэш болоход мөн байлдсан газар хонов. Дүрэвсэн айлууд байлдсан цэргүүдтэй хамт хүрээлж хонов.

145. Чингис хаан, тэр байлдаанд хүзүүний судсыг шархтаж цус тогтохгүй ядран зовж, нар шингэхэд мөн байлдааны газар буув. Чингисийн беглерсен цусыг Зэлмэ амаар шимж, уруулаа цусдаж, бус (өөр) хүнийг итгэхгүй, өөрөө сахиж суусаар шенэ дүл болов. Цусыг ам дүүрэн балгаж асгасаар шенэ дүл өнгөрвөл Чингис хааны ухаан сэргэж өгүүлрүүн: "Цус хатаж гүйцэв. Би ундаасаж байна" гэв. Тэндээс Зэлмэ, малгай гутал, дээл хувцсаа бүгдийг тайлж, гагцхүү дотууж (дотуур өмд)-тай чармаа нүцгэнээр эсрэг дайсны дунд гүйн орж, цаана хүрээлж буусан иргэний тэргэн дээр авирч гараад эсэг (цэгээ) эрж олсонгүй. Учир нь, дүрвэж яваа айлууд гүүгээ саалгүй тавьсан ажээ. Эсэг олдохгүй тул нэгэн их хөхүүртэй таргийг авчраад Зэлмэ өөрөө бас ус олж авчирч таргийг зуурч Чингис хаанд уулгав.

Чингис хаан, гурвантаа амран ууж өгүүлрүүн: "Дотор минь саруул болов" гээд өндийж суутал, үүр цайж гэгээн болсон ажээ. Зэлмийн шимж асгасан цус, тэдний суусан орчны газрыг намаг болгожээ. Үүнийг Чингис хаан үзэж өгүүлрүүн: "Энэ юу вэ? Хол асгахгүй яасан юм бэ?" гэв. Үүнд Зэлмэ өгүүлрүүн: "Чамайг зовуурь байхад хол явахаас эргэлзэн айж сандран, залгихыг залгиад, асгахыг асгаад байсан билээ. Хэвэлд минь бас үлэмж оров" гэв. Чингис хаан бас өгүүлрүүн: "Намайг ийм болж хэвтэн байтал чи яагаад нүцгэн гүйж одов? Чи баригдвал намайг энд ингэж хэвтэнэ гэж хэлэх байсан биш үү?" гэвэл, Зэлмэ өгүүлрүүн: "Би ингэж бодсон

билээ. Нvцгэн яваад хэрэв баригдвал, би тэдэнд ингэж хэлнэ: Би танд орох дуртай билээ. Гэтэл манайхан vvнийг мэдэж, намайг барьж алья гэж хувцсыг минь цөм тайлж, гагцхvv емдийг тайлаагvй байтал, би мултарч танд дутааж ирэв гэж хэлнэ. Миний vгийг тэд vнэмшиж надад хувцас егч асарна. Би тэгэхэд нэг морь олж унаад хvрч ирж чадах биш vv? Би ингэж бодоод хааны зовсон биеийг амруулъя гэж нvд цавчих зуур шийдэж одсон билээ" гэв. Чингис хаан егvvлрvvн: "Би одоо юу гэх вэ? Намайг урьд гурван мэргидэд хенеегдеж, Бурхан халдунд хоргодож, гурвантаа нэгжvvлэхэд чи миний амийг нэг авч гарлаа. Одоо чи бас хальж бvхий цусыг амаар шимж аминд минь нэг оров. Бас цангаж ядран байхад амиа ерж нvд vзсээр дайсны дотор орж ундаан авчирч аминд минь оров. Энэ гурван ачийг чинь vврд мартахгvй" гэж зарлиг болов.

146. Ёдер болоход vзвэл, байлдахад бэлэн хоносон дайсны цэргvvд шенедее бутран дутаажээ. Харин хvрээлж буусад иргэд, цэргийн хамт хурдан нvвж vl чадах учраас хөдөлсөнгvй хоцорчээ. Дvрэвсэн улсыг хурааж авчиръя гэж Чингис хаан, хоносон газраас мордож, дvрэвсэн улсыг хураан явахад нэгэн улаан дээлтэй эм хvн "Тэмvжин, Тэмvжин" гэж их дуугаар уйлан хайлан бархирахыг Чингис хаан еерее сонсож: "Ямар хvний эм ийнхvv уйлж байна?" гэж асуулгахаар хvн илгээв. Тэр хvн очиж асуувал тэр эм егvvлрvvн: "Би Сорхон-шарын охин. Хадаан нэртэй. Эрийг минь энд цэргvvд барьж алах гэж байна. Эрийг минь аварч аль гэж Тэмvжинийг дуудаж уйлав" гэв. Тэр хvн буцаж ирээд Чингис хаанд тvvний vгийг егvvлбэл, Чингис хаан сонсоод давхин очиж мориноос буугаад Хадаантай тэврэлдэв. Гэтэл эрий нь манай цэргvvд тэр завсар нэгэнт алжээ. Тэр улсыг хувааж аваад, Чингис хаан, их цэргийн хамт мөн тэнд бууж хонов. Хадааныг урин ирvvлж дэргэдээ суулгав. Маргаашийн ёдер тайчуудын Тедегэгийн харъяат байсан Сорхон-шар, Зэв хоёр хvрч ирэв. Чингис хаан, Сорхон-шард егvvлрvvн:

"Хvзvvнд минь угласан
Хvнд модыг
Хесер хаясан
Заханд минь угласан
Заадас дэнгийг
Зайлуулж егсөн
Эцэг мэт ачит
Эрхэм ах та
Ингэж юунд их хождож ирэв?"

гэв. Сорхон-шар егvvлрvvн: "Би чамд дотроо гvн итгэсээр билээ. Яараад яах вэ? Хэрэв яарч урьд ирвэл тайчуудын ноёд миний хоцорсон эм, хөвvvд ба адуу малыг vнсээр хийсгэх нь магад тул би яарсангvй. Одоо хаандаа нийлж ирэв" гэв. Энэ vгийг сонсож, Чингис хаан: "Зөв" гэв.

147. Бас Чингис хаан егvvлрvvн: "Хvйтэн гэдэг газар урагшлах, ухрах зэргээр байлдаж байхад уулан дээрээс харваж, миний байлдааны ам цагаан хул морины аман хvзvvг хэн шартуулсан бэ?" гэвэл тэр vгийг сонсож, Зэв егvvлрvvн: "Уулан дээрээс харвасан хvн би билээ. Одоо хаан намайг

Алъя гэвэл ал
Алганы төдий газрыг
Алаг болгож үмхийрэх
Алд бие байна.
Аваръя гэж санаад
Амий минь соёрхвол
Халд гэсэн газарт чинь
Харайж очоод би
Хар усыг цалгитал
Хад чулууг хэмхэртэл
Харь дайсныг довтолж
Хаан чамд тусалъя.
Цээлийн усыг цалгитал
Цэгээн чулууг хагартал
Чин зоригийг гаргаж,
Чингис чамд тусалъя.
Хүр гэсэн газарт чинь
Хүрч очоод би
Хүр чулууг хэмхэлье
Хүний зүрхийг шанталъя!"

гэв. Чингис хаан өгүүлрүүн: "Дайсны хүн дайсагнаж хорлож явснаа нууж худал хэлэх бүлгээ. Гэтэл чи дайсагнаж хорлосноо нуухгүй шударга хэлж байна. Ийм хүнтэй нөхөрлөж болно. Чиний Зургаадай нэрийг халж, байлдааны ам цагаан хул морины минь аман хүзвүг зэвээр харвасан тул Зэв гэж нэр өгье. Миний дэргэд зэв мэт хамгаалж яв" гэж зарлиг болов. Тайчуудаас Зэвийн ирж нөхөрлөсөн ёс ийм билээ. (Чингис еерийн шархатсанаа далдалж, морио шархатсан мэтээр хэлж байгаа бололтой.)

ТАТААРЫГ СӨНӨСӨН БА ВАН ХАНТАЙ ЭВДЭРСЭН НЬ

148. Чингис хаан, тэнд тайчуудыг довтолж Аучу баатар, Ходун орчан, Худуудар зэргийн тайчуудын язгууртныг ургийн ураг хүртэл үнсэн товрог болгож хядав. Улс иргэний нь нүүлгэж, Чингис хаан, Хубхаяа (Ухаа хаяа) гэдэг газар ирж өвөлжив. 149. [Суут богд Чингис хаан, зах нутаг нутаглаж явахын цагт нэгэн өдөр дотоод есөн сайдаа авч мөр хайж, бараа харж яваад зарлиг болруун: "Аль ч зүгээс ямар ч дайсан ирэх магадгүй, есөн сайд минь гурван хэсэг болж яв" гэж зарлиг болов. Эдний зарлигийг дагаж Зэлмэ, Чуу мэргэн, Шигихутуг гурвуул нэг хэсэг болов. Боорчи, Борохул, Мухулай гурвуул нэг хэсэг болов. Сүлдүсний Сорхон-шар, бэсүдийн Зэв, ойрдын Хар хирүгэ гурав нэг хэсэг болж гэрт үлдэв. Эзэн бусад зургаан сайдаа авч мөр хайж, бараа харж, Чахарай хааныг арлаж, Жалман ханыг өлгийлж явтал эзний дороос

Халтар тэх
Харайн гүйхэд эзэн

Толбот бор мориороо
Довтлон гүйцэж
Агссан нумаа
Ангайлган татаж
Алтан сумаа
Алдлан тэлж
Алаг тэхийг
Атиртал харваж
Алсан даруйд
Ар дахь сайд нь
Амдан бууж
Авч ганзагалахыг завдтал

Эзэн зарлиг болов: "Үүнийг та нар үтэр өвчиж шар. Би тэр Шар дэвсэг дээр гарч бараа харъя" гээд одов. Тэнд эзний нойр хүрч, толбот бор морины дэл дээр ташуураа тулж унтаад нэг зүүд зүүдлэв. Чингис хаан сэрээд зургаан сайддаа ирж зарлиг болруун:

"Би нэг зүүд зүүдлэв
Бор зүрх минь
Бол бол хийв
Богино хавирга минь
Шир шир хийв.
Болшгүй дайсан
Ирэх нь бололтой.
Өндөр уулын цаадах
Өргөн шар талд
Гурван хар тугтай
Гурван зуун дайсан байна.
Гурван зуун дайсны
Хошууч баатар нь
Зээрд морио унаж
Зэвт сумаа дэлж
Бат хуягаа өмсөж
Бараан сахлаа илж
Баруун тийш ширвэж
Зүүн тийш ажиглаж
Зүү мэт жирвэлзэж
Утас мэт улалзаж явна.

Энэ зүүд минь хэрэв үнэн бол зургаан сайд минь та нар яах вэ? гэж асуув.
Шигихутуг хэлэв:

"Хол ойрыг харагч
Хоёр хурц нүдээрээ
Монгол аймгийг

Мохтол
Мэргэд аймгийг
Мэгдэртэл
Тайчууд аймгийг
Далдиртал
Сарын газрыг
Саравчлан харж
Жилийн газрыг
Жилэвчлэн үзэж
Хар нүдний цэцгийгээр
Хаан чамдаа тусалъя
Эргэх нүдний харцаар
Эзэн чамдаа тусалъя" гэв.

Зэлмэ хэлэв:

"Үхэх амиа
Хайрлахгүй
Үгвйрэх малаа
Харамлахгүй
Үзэгдэх дайсныг
Халтиртал дайрч
Замдаа тохиолдсоныг
Зад цохиж
Мертее тохиолдсоныг
Мелт цохиж
Хар тугий нь
Хамран авч
Барьсан хvний нь
Байлдан алж
Хийсэх тvгий нь
Гишгэн дэвсэж
Уранхай тугий нь
Уландаа гишгэж
Дайсны сvрийг
Даран сөнөсөж
Дахин босох
Чадлы нь мөхөсө" гэв.

Чуу мэргэн хэлэв:

"Довтлон орох чадалгүй боловч
Тогтсоныг бататгах чадалтай би
Эрчлэн дайрах чадалгүй боловч
Эвдэрснийг сэлбэх чадалтай би.
Уульхай зантай Чуу мэргэн би,

Уулгалан орох цаг болоход
Ухрах зугтах магадгүйг
Урьдаас хаандаа хэлье.
Улс орноо тогтоосон хойно
Учиртай үгээрээ тусалж чадна.
Харь дайсныг довтлох цагт
Хаан эзэн Чингис чамд
Хашир миний боломжит үг
Хааяа боловч тус болно" гэв.

Боорчи хэлэв:

"Ёрселден ирэх дайсны
Ёмнөх замыг бөглөж
Халдан ирэх дайсны
Харайх замыг хааж
Ачит эзэн чиний
Амь биеийг хамгаалж
Алтан жолоогий чинь
Алдаггүй дагаж
Хандсан зүгт чинь
Хагацалгүй явъя" гэв.

Борохул хэлэв:

"Харвах сумны
Халхавч болж
Хангинах зэвийн
Бамбай болж
Итгэлт эзэн чиний
Идэх биед
Ирт мэс
Бүү хүргэе" гэв.

Мухулай хэлэв:

"Дайсныг дарж
Олзыг оруулж
Ирэх дайсны
Ирийг мохоож
Буцах дайсныг
Бултыг хядаж
Хүлэг мориныхоо
Сүүл дээгүүр
Хүдэн манан татуулж
Унасан мориныхоо

Дэл дээгүүр
Ургах сайхан нарны
Улаан гэрлийг цацруулж
Байлдаан бүхэнд ялсан
Баяртай сайхан мэдээг
Баатар чамдаа хүргэе" гэв.

Чингис:

Шилдэг зургаан сайдын
Шийдвэртэй үгийг сонсож
Шарсан тэхийн махнаас
Шаламгайлан идэж дуусаад
Шаргал морины цулбуурыг Шигихутугт өгч
"Үзсэн зүүдний минь
Үнэн худлыг мэд"

гэж явуулав.

Шигихутуг, шунхан шаргал морий нь унаад

Тал газар тавиулж
Тайга газар алхуулж
Хөндий газар хатируулж
Хөвч газар сажлуулж
Шар дэвсэгт хүрээд
Шалгаж сайтар харвал
Бараан тугийг хийсгэсэн
Балмад дайсны цэрэг
Бачмаг тулгарахад
Баатар Шигихутуг
Байсан газрын зүг
Бачимдан давхиж ирээд:
"Шар дэвсэг дээр
Цочмог гарч очвол
Гурван зуун дайсантай
Бачмаг тулгарч уулзав
Тайчуудыг
Таньсангүй
Мэргидийг
Мэдсэнгүй
Монголыг
Мохтол харж чадсангүй

Хойшоо ганцхан хяламхийж үзэхэд эзний зүүдэнд үзсэн дайсантай адил мэт байна" гэв. Тэгэхэд зургаан сайд хуягаа өмсөж, бамбайгаа зүүж, байлдаанд бэлдэж байтал дайсны цэрэг хүрч ирэв.

Сайд баатар Боорчи
Саарал мориндоо мордож
Самуун дайсны өмнөөс
Самбааг олж очоод
Санаа зоригийн асууруун:

"Та, юун хvн бэ? Ёст хvн бол ёсоо хэл! Нэрт хvн болнэрээ хэл" гэвэл тэд өгvүлрvүн:

"Нэрээ асуулцахаар
Ирээгvй бид,
Нэвширтэл байлдахаар
Ирлээ бид"

Боорчи хэлэв:

"Надад учраа хэлбэл
Найрамдлаар өршөөж болно
Наадах тулах санаатай бол
Нарны галтайд эхэлье" гэв.

Тэгэхэд цаадах хvн хэлрvүн:

"Танд хэлэх сайн нэр
Бидэнд vгvй
Тарвагачин загасчин хvн бид" гэв.

Тэгэхэд Шигихутуг өгvүлрvүн: "Тэднээс vг асуух хэрэгvй. Таньсан тайчууд байна.
Татгалзалгvй байлдъя" гэв. Борохул буун гvйж, бор бамбайгаа авч, Богд эзнээ
хамгаалан зогсов. Зэлмэ, хөндлөн этгээдээс илд барьж ороод

Мөртөө тохиолдсоныг
Зам гартал цавчиж
Гурван хар тугий нь
Гулд татаж аваад
Уулан дээр аваачиж
Уруу харуулан хатгав.

Чуу мэргэн хэдийнээ дутаажээ. Боорчи урагшаа алалдаж явах зуур хойшоо Чуу
мэргэнийг харж өгvүлрvүн: "Үй Чуу мэргэн, байз! Эзэн хаан төлөө ингэж зvтгэдэг
билvv! Нvхнээс гарсан алагдаага мэт годхийн зугтах чинь юу вэ?" гэвэл, Чуу
мэргэн эргэж ирээд инээж өгvүлрvүн: "Зэргэлдэн байлдъя гэхэд, зэв дутаад байна"
гэвэл, эзэн алтан саадгаасаа шунхт зэвээ сугалж өгөв. Чуу мэргэн, шунхан зэвийг
сумлан татаж, сунналган дэлж, эрхийдэн сойж, эргvүлэн татаж, сунналган дэлж,
эрхийдэн сойж, эргvүлэн чиглvүлж, дайсны тэргvүнийг тас харваж, зээрд халзан
морийг барьж ирээд эзэнд унуулав. Эзэн тэр морийг унаж vзвэл нисэх шувуу,
хийсэх салхи мэт байв. Тэгээд зерчих дайсныг цехрvүлэн дарж, хатгалдах дайсныг

загас болгож байтал, Борохулын толгойд сум тусвал, тэр доош унаж, нумаа тэмтэрч аваад салдархилан түшиж бамбайгаа алдалгүй барьж зогсоно. Боорчи урагшаа алалдаж байх зуур, хойшоо харж түвнд өгүүлрүн: "Эр хүн ганц суманд унадаг билүү? Эврээ цохиолсан ишиг мэт, эргэлзэн салганах чинь юу вэ?" гэвэл, Борохул, мориныхоо буруу талаас харайж мордоод халхавчаа барьж хайхралгүй байлдаж явав. Тэгээд халдаж ирсэн дайсан алагдсан хүнийхээ хүүрийг авч дутаав. Эзэн зарлиг болруун:

"Буруу хандсан дайсныг яах билээ?" гэвэл Боорчи өгүүлрүн:

"Бурхан болсон хүнийг
Буянаар үддэг
Буруу хандсан дайсныг
Зэр зэвээр үддэг.

Нэхье" гэвэл, тэр үгийг эзэн зөвшөөрч нэхэв. Цайтын цагаан талд дайсныг гүйцээд, олон хонинд орсон чоно мэт цавчиж нэг зуун хүнийг алав. Хоёр зуун хүн дутаав. Энэ байлдаанд зуун морь, тавин хуяг олзолж авав. Тэр цагт Чингис хаан, тэнгэр эцэгтээ мөргөө гэж довцог ендер дээр гарч, тохмоо дэлгэж тавиад бүсээ хүзвүндээ өлгөж залбиран ечив:

"Эрэмгий сайнаар
Эзэн эс боллоо, би.
Эрхт тэнгэр
Эцгийн хайраар
Эзэн боллоо, би.
Эцэг тэнгэрийн ачаар
Эсрэг дайснаа дарлаа, би.
Хамрагч сайнаар
Хаан эс боллоо, би.
Хан тэнгэр эцгийн
Хайраар эзэн боллоо, би.
Хан тэнгэр эцгийн өршөөлөөр
Харь дайсныг дарлаа, би"

гэж мөргөв. Тэндээс мордож явахад эзэн, зургаан сайдаа магтан дуулав. Эхлээд Шигихутугийг магтсан нь:

"Мэргидийг мэгдүүлж
Монголыг мохоож
Тайчуудыг таньж
Дайсныг даралцсан
Татаарын Шигихутуг минь" гэж магтав.

Зэлмийг магтсан нь

"Ороо гегеесний
Отлого болсон
(Ан гегеесийг
Анаж мэддэг)
Омогт дайсны
Зүрхийг чичрүүлсэн
Унах морьгүй болоход
Унаа авчирч өгсөн
Ундаасан цангах цагт
Уух дарс өгсөн
Сэргэг бага нойртой
Сэцэн мэргэн ухаантай
Улс төрийн төлөө
Урьд цагаас зүтгэсэн
Урианханы сайн Зэлмэ минь" гэж магтав.

Чуу мэргэнийг магтсан нь:

"Зарлигийг минь алдалгүй дагаж
Заасныг минь эндэлгүй гүйцэтгэж
Дайсны тэргүүнийг
Тас харваж
Унасан зээрд морий нь
Уулгалан булааж
Хатгалдах дайсныг
Хага цохиж
Зерчилдэх дайсныг
Цөм цохисон
Зүрчидийн Чуу мэргэн минь" гэж магтав.

Борохулыг магтсан нь:

"Харвах суманд
Халхавч болсон
Сурхирах суманд
Саравч болсон
Толгойгоо шархтахад
Тохмоо эс алдсан
Хушиний сайн Борохул минь" гэж магтав.

Мухулайг магтсан нь:

"Дайсныг даралцаж
Олзыг оруулалцаж
Ирэх дайсны
Ирийг мохож

Буцах дайсны
Бовийг хянгардаж
Хүлэг мориныхоо сүүл дээгүүр
Хүдэн манан татуулж
Унасан мориныхоо дэл дээгүүр
Ургах нарыг гийгүүлж
Дайсны хөрөнгөнөөс
Тасархай утас орхилгүй
Хугархай зүү гээлгүй
Хураан авч ирсэн
Жалайрын сайн Мухулай минь" гэж магтав.

Боорчийг магтсан нь:

"Намайг залуу байх цагт
Найман шаргыг эрэх үед
Наран ургах хирд
Надтай уулзсанаас хойш
Насад үнэнээр зүтгэсэн
Наху баяны хөвүүн
Найрт хүлэг Боорчи минь!
Айл зуур явахад
Алаг бяруу мэт номхон байвч
Алалцах дайсантай уулзахад
Арслан барс мэт догширч
Аюулт дайсныг дарахын төлөө
Амь биеэ үл хайрлагч
Ачит хүлэг Боорчи минь!
Ханилж явах цагт
Хар бяруу мэт номхон байвч
Хатгалдах дайсантай тулах цагт
Харцага шонхор мэт догширч
Харийн дайсныг дарахын төлөө
Халуун амиа үл бодогч
Хайрт хүлэг Боорчи минь!
Инээлдэн явах цагт
Ижил бяруу мэт номхон байвч
Ирэх дайсан учрахад
Идэт араатан мэт догширч
Идэмхий дайсныг дарахын төлөө
Итгэлт биеэ үл хайрлагч
Ивээлт нөхөр Боорчи минь!
Наадан явах цагт
Намрын унага мэт эелдэг боловч
Нанчилдах дайсантай учрахад
Начин шонхор мэт довтолж

Насан ямагт зүтэгсэн
Найз хvlэг Боорчи минь!
Харил буцалгvй явагч
Хаан эзнээ дагагч
Хайрт хvlэг Боорчи минь" гэж магтан дуулав.

Эзэн зургаан сайдаа магтан дуусахад Боорчи, эзнээ магтаж дуулсан нь:

"Есvхэй баатар эцэгтэй
Есөн ерлөг түшмэлтэй
Ер бvгдийг эрхэндээ оруулсан
Ертенцийн эзэн Чингис хаан минь!
Еэлvн хатан эхтэй
Ерлөг есөн түшмэлтэй
Егэдэй, Толуй хевvvнтэй
Ершеел хайр ихтэй
Енгө бvрийн улсыг
Емнөө сөгдvвлсэн
Ешеестен дайсан бvгдийг
Елмий дороо гишгэсэн
Ендер дээд эзэн хаан минь!
Хан эзэн чамайг байхад
Харийн дайснаас
Халшрах явдалгvй.
Эзэн баатар чамайг байхад
Эзэрхэг дайснаас
Эмээх явдалгvй.
Хамаг бvгд хамтарч
Хамаатан садан мэт эвлэлдэж
Харийн дайсныг хамх цохъё
Халуун зуураа цэнгэлдэн сууж,
Хун галуу мэт
Хуралдан цэнгэе
Худалч хvний vгэнд
Бvvp оръё
Харцага шонхор мэт
Харайлан дvвлэн явъя
Хатгалдах дайнд
Халуун амиа
Бvв хайрлая.
Ангир шувуу мэт
Амраг vрээ бvв хенсее. . .
Алалцах дайсанд
Амиа бvв хайрлая.
Элэг садан дотроо
Эв найрамдлыг бvв алдъя

Эээрхэх дайсантай тулахад
Энэ биеэ бvv хайрлая"

Хvлэг Боорчийн дуулсан vг энэ билээ.

Суут богд Чингис хаан, vд зуур явж гурван зуун тайчуудыг дарж эсэн мэнд гэртээ ирж энх амгалан суув. А.то] Нvцгэн баарины Ширээт евген, хевvvн Алаг Наяа хоёртой элбэж тайчуудын ноён Таргудай Хирилтугийг ойд хоргодож байхад олж бариад, тэр, морь унаж vл чадах тарган тул тэргэнд суулгаж [Тэмvжинд хvргэхээр] авч явахад Таргудай-Хирилтугийн хевvvд, дvv нар нэхэж булаан авахаар ирэв. Тэднийг ирмэгц Ширээт евген, хедлэн ядах Таргудайг хелберvvлэн унагаж, гэдрэг харуулан хэвтvvлж, гэдсэн дээр нь сандайлж суугаад, хутгаа сугалж егvvлрvvн: "Хевvvд дvv нар чинь, чамайг булааж авахаар ирэв. Хан чамайг одоо би эс алавч, чамд нэгэнт халдсан тул намайг алах болно. Чамайг алавч, нэгэн адил алагдах болно. Иймийн тул чамаар дэр хийж vxьe" гэж хутгын ирийг Таргудайн хоолойд тулгавал, Таргудай-Хирилтуг, дvv нар хевvvддээ их дуугаар уйлан егvvлрvvн: "Ширээт, намайг алах гэж байна. Намайг нэгэнт албал миний хvvрээр та нар юу хийх вэ? Намайг алаагvй байхад даруй буцагтун. Тэмvжин, намайг алахгvй. Тэмvжинийг эзэнгvй нутагт орхигдоод байхад нvдэндээ галтай, нvvртээ гэрэлтэй, сэргэлэн авьяастай хевvvн гэж би олж авчраад, эмнэг vрээ даага сургах мэт сургаж хvmvvжvvлж явсан билээ. Тэр цагт тvvнийг хялбар vxvvлж чадах боловч ершeеж есгeсeн юм. Одоо Тэмvжин, тvvнийг ухаандаа ойлгож, сэтгэлдээ сэнхэрч байгаа биз. Тэмvжин, намайг алахгvй. Та хевvvд, дvv нар минь vxэт (тvргэн) харигтун. Ширээт, намайг алуузай" гэж их дуугаар уйлан бархирвал хевvvд, дvv нар нь сонсож хэлэлцэв: "Эцгийнхээ амийг аварья гэж ирсэн билээ. Гэтэл, эцгий минь энэ Ширээт евген албал хоосон амьгvй биеэр бид юу хийх вэ? Одоо алаагvйд буцья" гэж харив. Тэднийг далд ормогц тайчуудаас зугтаж одсон, Ширээт евгений хевvvн Алаг Наяа хоёр, эцэгтээ буцаж ирэв. Ширээт евген, хевvvдтэй хамт нийлээд, Таргудайг аван хеделж, Хутухул-Нуга гэдэг газар хvрэв. Тэнд Наяа егvvлрvvн: "Бид энэ Таргудайг барьж очвол, Чингис хаан, биднийг хан эзнээ барьж ирсэн итгэмжгvй ард гэж биднийг итгэж нехерлeхгvй, харин хан эзэндээ халдсан харц ард гэж барьж алах биз. Одоо Таргудайг эндээс тавьж буцаагаад бид Чингис хаанд биеэр очиж ингэж хэлье: "Бид Чингис хаан чамд хvчээ егeхeер ирэв. Бид, Таргудайг барьж ирж явтал, хан эзнээ харсаар байж, х арийн хvнд яаж барьж егeх вэ гэж халшран ерeвдeж замдаа тавьж буцаагаад, eерсeдeе таныг бишрэн дагахаар ирэв" гэж хэлье гэвэл Наяагийн vгийг эцэг, хевvvд зeвшeерч, Таргудай-Хирилтугийг Хутухул-нугаас тавьж явуулаад, Ширээт евген, Алаг Наяа хоёр хевvvний хамт, Чингис хаанд хvрч ирэв. Тэдний ирсэн учрыг асуувал, Ширээт евген, Чингис хаанд егvvлрvvн: "Бид, Таргудай-Хирилтугийг авчирч явсан боловч замд эзнээ харсаар байж, харийн хvнд яаж барьж егeх вэ гэж тавьж буцаагаад, бид eерeе Чингис хаанд хvчээ егeхeер ирэв" гэв. Чингис хаан егvvлрvvн:

"Хан эзэн Таргудайг
Халдаж авчирсан бегеес
Хандаа халдсан
Харц ардад
Итгэж үл болох тул
Харин та нарыг
Хамаатан садны
Хамт алах бүлгээ.
Хан эзнээ хайрласан
Халуун сэтгэл чинь
Харин зөв" гээд Наяаг дотночлон ершээв.

150. Түвний хойно, Чингис хааныг Дэрсүд гэдэг газар байхад Хэрэйдийн Жаха хамбу нехерлехеер ирэв. Тэр цагт мэргид хатгалдахаар ирвэл, Чингис хаан, Жаха хамбу хоёр хатгалдан байлдаж няцаав. Тэнд түмэн түбэгэн, олан Дунгайд Хэрэйдийн бутарсан иргэн Чингис хаанд дагаар ирэв. Хэрэйдийн Ван хан, урьд Есүхэй баатартай сайхан ханилж анд бололцсон билээ. Анд бололцсон учрыг хэлбэл, Ван хан, Хурчахус буйруг хан эцгийн дүү нарыг алаад авга Гүр хантай эвдрэн тэмцэлдэж, Хараун хавцал гэдэг газар шурган хоргодож, тэндээс зуун хүнтэй арайхан зугтаж, Есүхэй ханд ирвэл, Есүхэй хан, түвнийг асран тэтгэж, еерийн биеэр цэрэг авч мордоод, Гүр ханыг Хашин оронд дутаалгаж, албат иргэд ба эд малыг Ван ханд өвч өгсний тул анд амраг бололцсон билээ.

151. Түвний хойно Ван ханы дүү Эрх хар, ах Ван ханд алагдахаас айж дутаан, Найманы Инанча ханд очив. Инанча хан, цэрэг мордуулж ирэхэд Ван хан зайлж, гурван хот дамжин тэнэж, хар Хятадын Гүр ханд очив. Тэр хантай бас эв тасраад Уйгурын хот, Тангудын балгасаар хэсвүүлэн явж, таван ямаа шереглен сааж, тэмээний цус ханаж идсээр арай гэж Гүсэвр нуурт хүрч ирвэл, урьд Есүхэй баатартай анд барилдсаныг Чингис хаан сэтгэж, Дахай баатар, Сүхэхэй жэвн хоёрыг элч болгон угтуулж, бас дараа нь Хэрлэний эхнээс, Чингис хаан еерее тосож аваад өлсөж турж ирэв гэж Ван ханд (харъяат ардаас) гувчуур татаж өгөөд еерийн хүрээнд агуулж тэжээв. Тэр өвөл хамт нүүж Чингис хаан Хубахаяад өвөлжив.

152. Тэр цагт Ван ханы дүү ноёдын хэлэлцсэн нь:

"Энэ хан ах мань
Үр садан биднийг
Үнсээр хийсгэж болох
Үмхий санаа өвөртөлсөн
Үл бүтэх хүн байна
Хайран ах дүүгээ
Хамран алж барав
Хар Хятадад бас
Хамгаалал гуйж шургав
Хамаг улсаа хайрлахгүй
Харгислаж зовоов.

Үүнийг яах билээ? Урьд долоон настай байхдаа мэргид иргэнд баригдаж, харлаг ишгэн дах өмсөж, Сэлэнгийн Буур хээрт очоод Мэргидийн газар будаа нүдэж амьдарч явсан билээ. Хурчахус буйруг хан эцэг нь мэргид иргэнийг байлдан дайлж, хөвчүнээ аварч ирсэн. Гэтэл энэ Тоорил бас Татаарын Ажай ханд арван гурван настай байхдаа эхийн хамт баригдаж очоод түүний тэмээг хариулж явжээ. Тэндээс Ажай ханы хоньчийн хамт оргож гэртээ ирэв. Түүний хойно найманаас айн дутааж, Сартаул газрын Чуй мөрнөө хар Хятадын Гүр ханд очив. Тэнд нэг жил болоод бас зайлж, Уйгур нутгаар тэнэж, Тангуд газраар зайлж, таван ямаа шереглен (ямааг дэлэвчлэх буюу ишигний хошууг шереглен) сааж, тэмээний цус ханаж идсээр ганц сохор халиун морьтой, Тэмүжинд ядаж ирвэл, Тэмүжин хөвчүн, гувчуур татаж түүнийг тэжээв. Гэтэл, одоо тэр ингэж явснаа мартаад өмхий элэг өвөртөлж явна" гэж хэлэлцэв. Энэ хэлэлцсэн үгийг Ван ханд Алтан ашуг уламжлан айлтгав. Алтан ашугийн хэлсэн нь: "Би энэ хуувь ярианд оролцсон билээ. Гэтэл, хан чамайг тэвчиж чадахгүй тул хамаг сонссоноо айлтгав" гэжээ. Тэр үгийг хэлэлцсэн Элхудар, Хулбари, Арин тайж зэргийн дүү ноёдыг Ван хан бариулав. Ван ханы дүү Жаха хамбу амжин дутааж, Найманд очив. Баривчлан авсан дүү нараа Ван хан нэгэн гэрт оруулж өгүүлрүүн: "Уйгар нутгаар тангуд газраар яаж явсан гэж та нар хэлсэн бэ? Та нар муусайн юу гэж бодов?" гээд нүүрт нь нулимж, гэрт байсан ард цөмийг босгон нулимуулж, тэдний хүлгийг тавиулав.

153. Тэр өвөл өвөлжиж, нохой жилийн (1202 оны) намар, Чингис хаан, цагаан татаар, алчи татаар, тутгауд татаар, алухай татаар нартай Далан нэмүргэ гэдэг газар байлдахын урьд Чингис хаан, цааз тогтоож зарласан нь: "Дайсныг дарах цагт олзонд бүү саатагтун. Дайсан нэгэнд дарагдвал тэдний юм хэзээ ч бидний олз болох тул хуваалдаж амжина. Хэрэв бид ухрахад хүрвэл анх довтолсон байрандаа даруй эгж ирвэл зохино. Уг байрандаа эгж ирээгүй хүнийг алтугай" гэж ийм засаг тогтоож зарлав. Далан нэмүргэ гэдэг газар татаартай байлдаж тэднийг дутаалгав. Тэднийг нэхэн байлдаж, Улхуй шилүгэлжид гэдэг газар эзлэн дагуулав. Цагаан татаар, алчи татаар, тутгауд татаар, алухай татаар нарын эрхтэн (дээд язгууртан)-ийг дарж харъяат нарыг эзлэх цагт тогтоосон цаазыг Алтан Хучар Даридай гурвуул зерчиж, олзонд шунан байлдаанаас саатжээ. Хэлсэн үгэндээ хүрсэнгүй, тогтоосон цаазыгдагасангүй гэж Зэв Хубилай хоёрыг явуулж, тэдний олзолсон адуу ба юмыг бүрнээ хураан авахуулав.

154. Татаарыг сөнөөж, бүгдийг эзэлсэн хойно, улс иргэний нь яах тухай Чингис хаан, алтан ургаа цуглуулж нэг гэрт ороод их зөвлөлдөөнийг хийв. Тэдний зөвлөсөн нь:

"Эрт цагаас нааш
Эцэг өвгөдийг минь хорлосон
Энэ муусайн татааруудыг
Эгнэгт дуусгахын тул
Тэрэгний булд хэмжиж
Үгвй хийж устгая.
Үлдсэн эхнэр хүүхдийг

Үнд бүрд хувааж
Үүрдийн боол болгоё"

гэж зөвлөлдөж тогтоод, гэрээс гарвал татаарын Их-Чэрэн, Бэлгүтэйгээс асууруун: "Та нар ямар үг зөвлөлдөв?" гэвэл Бэлгүтэй өгүүлрүүн: "Та бүгдийг тэнхлэгийн цүүд хэмжиж, түүнээс өндөр нуруутныг цөмийг хядахаар тогтов" гэв. Бэлгүтэйн энэ үгийг сонсоод Их-Чэрэн, олон татаарт тунхаг зарлаж, хороо бэхлэлтэд цуглуулав. Тэдний бэхлэлтийг эвдэхийн тул манай цэргүүд маш хохиров. Бэхлэлтэд цугласан татааруудыг арай гэж эзлэн авч тэнхлэгт чацуулан хядахад татаар нар хүн тутам "Дэр авч үхье" гэж хутга ханцуйлж байсан тул түүнээс бас манай цэргүүд их хохирчээ. Тэдгээр татаар нарыг тэнхлэгт чацуулан хядаж дуусаад Чингис хаан зарлиг болруун: "Бид ургаараа их зөвлөлдсөн хийснийг Бэлгүтэй гаргаж хэлээд бидний цэргүүдэд маш их хохирлыг учруулав. Үүнээс хойш их эе зөвлөлдсөнд Бэлгүтэйг бүү оруул. Зөвлөлдсөн хийж байхад, Бэлгүтэй, гаднах үйлийг захирч, хэрүүл ба хулгай худлын заргыг шүүж байтугай. Зөвлөлдсөн төгсөж, сархад уусны хойно Бэлгүтэй Даридай хоёр сая орж болно" гэж зарлиг болов.

155. Тэр цагт татаарын Их-Чэрэнгийн охин Есүгэнийг Чингис хаан өөрийн хатан болгож авав. Есүгэн хатан Чингис хааны өршөөлд орж өгүүлрүүн: "Хаан соёрхвол, намайг хүнд бодож асрах биз. Миний эгч Есүй надаас дээр, хан хүнд зохиолдох гоо бүлгээ. Гагцхүү саяын будлианд хааш одсоныг мэдэхгүй" гэвэл Чингис хаан өгүүлрүүн: "Эгч чинь үнэхээр чамаас гоо бол түүнийг эрүүлбэ. Эгчээ ирвэл чи зайлж сууриа өгөх үү?" гэв. Есүгэн хатан өгүүлрүүн: "Хаан соёрхож, эгчийг минь авчирч уулзуулбал, би эгчдээ даруй зайлъя" гэв. Энэ үгэнд Чингис хаан тунхаг зарлаж эрүүлбэл Есүй хатан, өөрийн хүргэнтэй хат ойд дутааж явахыг бидний цэргүүд үзэж Есүй хатныг барьж авчирсан ба эр нь дутаажээ. Есүгэн хатан, эгчээ үзээд хэлсэн үгэндээ хүрч босоод суусан сууриндаа суулгаж, өөрөө доод этгээд (доод тал)-д суув. Есүгэн хатны хэлсэнтэй адил, Есүй хатан үнэхээр гоо тул Чингис хаан анхааран өршөөж, хатдын зэрэгт суулгав.

156. Татаар нарыг довтлон дуусгаж, нэгэн өдөр Чингис хаан, гэрийн гадна Есүй хатан, Есүгэн хатан хоёрын дунд сууж унд ууж байтал, Есүй хатан ихэд санаа алдав. Үүнд Чингис хаан дотроо сэжиг авч, Боорчи Мухулай хоёр ноёныг урьж ирүүлээд өгүүлрүүн: "Та хоёр энд чуулсан бүх ардыг аймаг аймгаар нь болго. Бус аймгийн хүнийг өөрийн аймагт бүү үлдээгтүн" гэж зарлиг болов. Тэгээд бүх ардыг аймаг аймгаар ялгавал нэгэн залуу сайн эр аймаггүй үлджээ. "Чи юун хүн бэ?" гэж асуувал, тэр хүн өгүүлрүүн: "Татаарын Их-Чэрэнгийн охин Есүйг авсан хүргэн билээ. Дайсанд талагдахад айж дутаан явсан бүлгээ. Одоо дайн амарлив гэж сэтгэж ирээд олон ардын дотор танигдахгүй биз гэж санаж явлаа" гэв. Энэ үгийг Чингис хаанд мэдүүлбэл, хаан зарлиг болруун: "Тэр хүн хорт сэтгэл өөрчлөж ганцаар тэнэсээр одоо энд ирсэн ажээ. Тэр мэт этгээдийг хэдийний тэнхлэгт чацуулж хядсан биш үү. Юунаас буцна. Нүднээс далд болго" гэсэнд түүнийг даруй алав.

157. Мөн нохой жил (1202) Чингис хааныг татаартай байлдаж бай цагт Ван хан, мэргидийг довтлохоор мордож, Тогтоа бэхийг Баргуужин төхмийн зүг үлдэн хөөж, Тогтоагийн их хөвүүн Төгс бэхийг алж, Тогтоагийн Хутугтай Чаалун хоёр охиныг ба хатдыг олзлон авч, Хуту Чулуун хоёр хөвүүний нь харъяат иргэдийн хамт эзлэн авсан боловч, энэ олзноос Чингис хаанд юухныг ч эс өгөв.

158. Түүний хойно Чингис хаан, Ван хан хоёр найманы хүчүгүдийн Буйруг хантай

байлдахаар морилж, Улуг тагийн Сохог ус гэдэг газарт хүрвэл, Буйруг хан байлдан ядаж, Алтай даван хөдлөв. Чингис хаан Ван хан хоёр Сохог уснаас Буйруг ханыг нэхэж Алтай давуулан Хумшингирийн Үрүнгү гол уруу хөөж явав. Гэтэл, тэдний Еди-Тоблуг нэрт ноён, харуул харж яваад бидний харуулын цэрэгт хөөгдөж уул еед дутаахад олом нь тасарч баригдав. Буйруг ханыг Үрүнгү гол уруу хөөн оруулж, Хишилбаши нуурт гүйцэж түүнийг тэнд сөнөөв.

159. Тэндээс Чингис хаан Ван хан хоёр буцаж ирэхэд найманы Хүгсэв сабраг баатар, Байдраг голын билчирт цэрэг засаж байлдахаар тосож байсан ажээ. Чингис хаан Ван хан хоёр мөн байлдахаар цэргээ засаж иртэл, нэгэнт үдэш болсон тул маргааш байлдъя гэж засацгааж хонов. Гэтэл, шөнийн цаг Ван хаан, буусан газартаа гал түлж орхиод, Хар сүүл голыг өгсөн хөдөлжээ.

160. Тэр шөнө Жамуха, Ван хантай хамт хөдөлж яваад Ван ханд өгүүлрүүн:
"Тэмүжинд хэдийнээс наймантай харилцаатай байсан билээ. Одоо бидэнтэй хамт эс хөдлөв.

Хан! Хан! Би бол
Хамаагүй хол нисэхгүй
Хайргуна шувуу мэт
Хамт нэг газар байна.
Харин миний анд Тэмүжин бол
Харьж нисэх шувуу мэт
Хааш яаш урван өднө.
Хан чамаас одоо салж
Харь найманд очих гэж
Харсаар зориуд хоцров"

гэвэл, Жамухын үгийг сонсож, Убчигдайн Хүрэн баатар өгүүлрүүн: "Чи юун дэмий зусардаж, шударга ах дүүгээ ховлон хачилж байна вэ?" гэв.

161. Чингис хаан, тэр шөнө тэнд хоноод маргааш өглөө байлдах гэж босвол Ван ханы буусан газар хов хоосон болсон тул "Харин чи биднийг мэхэлж бууцанд хаясан байна" гээд Чингис хаан хөдөлж, Эдэр Алтайн бэлчрээр гэтэлж сааталгүй явсаар Саарь хээрт очиж буув. Тэндээс Чингис хаан Хасар хоёр, найманууд ямар төвөг учруулсныг мэдсэн боловч, үүнийг нэг ч хүнд хэлсэнгүй.

162. Найманы Хүгсэв Сабраг баатар, Ван ханы хойноос нэхэж, Сэнгүмийн эм, хөвүүд ба эд хөрөнгө, албат ардыг цөм булаан авч, бас Ван ханыг Тэлэгэту амсар гэдэг газар байхад нэхэн байлдаж, зарим албат иргэн ба адуу малыг булаан аваад буцжээ. Ван ханыг дагаж явсан мэргидийн Тогтоагийн Хуту Чулуун хоёр хөвүүн, тэр завшааныг тохиолдуулж, албат иргэнээ авч Сэлэнгийг чиглэн хөдлөсөд эцэгтээ нийлэн очив.

163. Ван хан, найманы Хүгсэв сабраг баатарт дийлэгдээд Чингис хаанд элч явуулж хэлүүлсэн нь: "Найманд эд хөрөнгө ба эм, хөвүүдээ булаагдав, би. Хөвүүн чамаас дөрвөн хүлэг баатраа ирүүлэхийг гуйя. Миний албат иргэн ба эд хөрөнгийг аварч өгнө үү" гэжээ. Чингис хаан цэрэг засаж, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хүлэг баатраа цэргийн хамт илгээв. Энэ дөрвөн хүлэг баатрыг ирэхийн урьд Улаан

хус гэдэг газар Сэнгүм байлдаан хийж байгаад мориныхоо гуяыг шархдуулж баригдахад хүрч байтал, Чингисийн дөрвөн хүлэг очиж түүнийг авраад албат хөрөнгө ба эм, хөвүүд бүгдийг аварч өгөв. Тэр цагт Ван хан өгүүлрүүн: "Урьд Тэмүжиний сайн эцэг Есүхэй баатар миний бутарсан улсыг аварч цуглуулж өгсөн билээ. Одоо хөвүүн Тэмүжин бас дөрвөн хүлэг баатраа явуулж, миний алдагдсан улсыг аварч олж өгөв. Ач хариулахыг тэнгэр газрын ивээл мэдтүгэй" гэв.

164. Бас Ван хан өгүүлрүүн:

"Анд Есүхэй баатар минь
Алдагдан барсан улсы минь
Аварч цуглуулж өгсөн билээ.
Түүний ууган хөвүүн
Тэмүжин Чингис хаан
Тэнэж бутарсан улсы минь
Тэтгэж хурааж өгөв.
Энэ эцэг хөвүүн хоёр эл улсы минь тэтгэж
Хэний төлөө зүтгэж
Юуны төлөө зовж байгаа билээ?
Столсон өвгөн би
Өндөр уулыг түшиж
Өвс хагдыг дэрлэж
Өсд болж одвол
Өнөр олон улсы минь
Өвлөн хэн эзлэх вэ?
Хан Тоорил би
Ханат гэрээс салж
Хадат гэрт очвол
Хамаг хураасан улсы минь
Харж хамгаалж байх хүн
Хаана хэн байх билээ?
Эзэн Тоорил би
Эсгий гэрээс холдож
Энгэр гэрт очвол
Энхрийлж хураасан улсы минь
Эзэлж хэн захирах билээ?
Төрсөн дүү нар байвч
Төр барьж чадахгүй
Төв сайн авиргүй
Түвэг ихтэй хүн бий.

Ганц хөвүүн Сэнгүм байвч, түүнд хань болох хүнгүй тул Тэмүжинийг Сэнгүмийн ах болгож, хоёр хөвүүнтэй болоод сэтгэл амар сууя" гэв. Тэгээд Чингис хаан Ван хоёр хоёр, Туул голын хар шугуйд нийлж эцэг хөвүүн болж ёслов. Эрт өдөр Есүхэй баатартай Ван хан анд бололцсон тул Ван ханыг эцэг мэт үзэж, ийнхүү эцэг хөвүүн бололцсон билээ, Энэ тухай хэлэлцсэн үг нь:

"Харь дайсантай тулахад
Хамт нийлж байлдъя
Хадны гереесийг авлахад
Хавсарч нийлж явъя" гэв.
Бас, Чингис Ван хан хоёр хэлэв:
"Хорт могойн хэл
Хооронд минь хутгаж
Хов жив оруулбал
Холдож салалгвй, харин
Хоёр нvvрээр учирч
Хор хенеелийг тасалж байя.
Араат могойн шvд
Амрагийн хооронд орж
Ая эвийг эвдвэл
Атаат сэтгэл терелгвй
Ам хэлээрээ уулзан ярьж
Аливаа учрыг олж байя"

гэж бат vгээ барилдаж, амраглан явав.

165. Тvvний хойно, амраг дээр давхар амраг больё гэж Чингис хаан сэтгэж, Зvчид Сэнгvмийн дvv Чаур бэхийг гуйж, бас Сэнгvмийн хевvvн Тусахад eepийн Хожин бэхийг арилжин eгье гэж гуйвал, Сэнгvм биеэ ихэмсэглэн сэтгэж eгvvлрvvн:

"Миний ураг тэднийд очвол, ямагт хатавчинд хоймор харж суух болно. Тэдний ураг бидэнд ирвэл, хоймор сууж хатавч харах болно" гэж ихэмсэглэн, биднийг доромжлон хэлж, Чаур бэх дvvгээ eгeхийг зевшeерсeнгvй. Yвнд Чингис хаан дотроо Ван хан, Нялха-Сэнгvм хоёрт дургvй болжээ.

166. Тэгж дургvй бололцсоныг Жамуха мэдэж, гахай жилийн (1203) хавар Жамуха, Алтан, Хучар, Хар хятадын eвeгжин ноёхон, Cvбээдэй-Тоорил, Хачиун бэхи нар эелдэн нийлэлдэж нvvгээд Жэжээр eндрийн хярын Бэрхэ Элэтэд очиж Нялха-Сэнгvмтэй уулзаад, Жамуха ховлон eгvvлрvvн: "Миний анд Тэмvжин, найманы Даян ханд элч илгээж vргэлж харилцаатай байдаг билээ.

Тэр,
Ам хэлэндээ
Аав хевvvн гэдэг боловч
Авир санаа нь
Адвиш eер бишvv

Тvvнд итгэж байна уу? Хожидвол та нар юу болохоо мэдэж байна уу? Та нар Тэмvжинтэй байлдахаар мордвол би хажуунаас оролцъё" гэжээ. Алтан Хучар хоёр eгvvлрvvн: Бид:

Єэлvн эхийн eнчин хевvvдийн
Ахы нь алж
Дvvгий нь дvvжилж

егье" гэжээ. Хар хятадын Свөгжин ноёхон егүүлрвүн:

"Гары нь барьж

Хелий нь хвлж

егье" гэжээ. Тоорил егүүлрвүн: "Арга сүвэгчилж Тэмүжиний улсыг булааж авъя. Улсаа автал тэр яах ч аргагүй болно" гэжээ. Хачиун бэхи егүүлрвүн: "Нялха-Сэнгүм хөвүүн чамайг сэтгэж, чиний телее уртын үзвүрт, гүний ёроолд хүрэхээс буцахгүй" гэжээ.

167. Эдгээр үгийг Нялха-Сэнгүм, эцэг Ван хандаа Сайхан-Тодэ гэгч хүнээр хэлж илгээв. Энэ үгийг Ван хан сонсоод егүүлрвүн: "Тэмүжин хөвгүүнд тийм муу сэтгэж яаж болно? Бид, Тэмүжин хөвүүнээр тулгуур болгож байгаа атал, түүнд муу санавал тэнгэр биднийг таалахгүй. Жамуха хэзээнээс тэнэмэл чалчаа хүн билээ. Тэр дэмий зөв бурууг хэлж байна" гэж эс таалан буцаажээ. Бас Сэнгүмийн хэлүүлсэн нь: "Амьд хүн, ам хэлээрээ хэлж байхад аав та яагаад итгэдэггүй билээ?" гэж дахин хүн явуулж хэлүүлж ядаад эцэст нь есрийн биеэр ирж эцэгтээ егүүлрвүн: "Одоо чамайг амьд байхад биднийг тэр тоомсорлохгүй байна. Хэрэв хан эцэг чамайг цагаан идээнд цацаж, хар маханд хахвал, Харчакхус-Буйруг хан эцгийн зовж хураасан улс, зүдэж байгуулсан төрий чинь бидэнд мэдүүлэхгүй болуузай" гэжээ. Ван хан егүүлрвүн: "Үр хөвүүнээ яаж хенеех вэ? Үнэхээр тулгуур болж байгаа түүнд муу сэтгэвэл, тэнгэр биднийг үл таалах болно" гэвэл, хөвүүн Нялха-Сэнгүм уурлаж үүд хаян гарав. Жич, Ван хан, хөвүүн Сэнгүмийг хайрлаж урьж ирүүлээд егүүлрвүн: "Тэнгэрт үл таалагдахаас айж хөвүүнээ яаж хенеех вэ? гэсэн билээ. Та нар чадах бол юу үйлдэхээ еерсдее мэдтүгэй" гэжээ.

168. Тэндээс Сэнгүм егүүлрвүн: "Менеехен тэд, манай Чаур бэхийг гуйж байсан билээ. Одоо "Багалзуур ид" гэж едер болзож ирүүлээд түүнийг барьж авъя" гэв. ("Багалзуур идэх" гэх нь хонины багалзуур махыг ид гэсэн үг биз. Залуу эр эм гэрлэсэн едреес эхлэн гурван хоног хонины хвзүү багалзуурыг хувааж идэх заншил Монгол газар одоо ч хүртэл байна. Хвзүү багалзуурын яс маш бат хэлхээтэй байдаг тул үүгээр эр эмийн бат холбоог бэлэгджээ. Иймийн тул "Багалзуур ид" гэх нь эр эм болох хурим хийе гэсэн үг биз). Тэгж хэлэлцэж тогтоод "Чаур бэхийг егье. Багалзуур идэхээр ирэгтүн" гэж Чингист хүн илгээв. Тэр ёсоор Чингис хаан, арван хүн дагуулж, Ван ханд очих замын зуур Мэнлиг эцгийн гэрт хоновол, Мэнлиг эцэг егүүлрвүн: "Менеехен бид Чаур бэхийг гуйвал, биднийг доромжилж егсөнгүй билээ. Одоо багалзуур ид гэж гэнэт урих нь жигтэй. Саяхан ихэмсэглэн биднийг тоохгүй байсан хүмүүс, гэнэт яагаад Чаур бэхийг егөх болов? Үүнд сэжигтэй явдал байна. Хөвүүн чи болгоомжлох хэрэгтэй. Одоо хавар болов. Бидний адуу туранхай байна. Адуугаа таргалмагц очъё гэж шалтаглаж, энэ хэргийг хойш тавивал ямар?" гэсэнд Чингис хаан, түүний үгийг авч еерее очсонгүй, Бухатай, Хиратай хоёрыг "Багалзуур ид" гэж явуулаад Чингис хаан, Мэнлиг эцгийн гэрээс буцав. Бухатай Хиратай хоёрыг очмогц, Сэнгүм нар "Бидний хэрэг мэдэгдэв. Маргааш эрт хамарч баръя" гэв.

169. Тийнхүү барих гэж хэлэлцэж тогтсоныг Алтаны дүү Их-Чэрэн гэртээ ирж егүүлрвүн: "Маргааш еглее Тэмүжинийг барихаар шийдэв. Энэ үгийг хүргэсэн хүнд Тэмүжин юугаа ч хайрлахгүй егөх биз" гэвэл, түүний эм Алахчит егүүлрвүн: "Чиний энэ дэлэм үг, алд хэл чинь юун болно? Хүн сонсож үнэмшүүзэй" гэв. Энэ үгийг сүү хүргэхээр ирсэн тэдний адууч Бадай сонсож буцав. Бадай харьц ирээд

нехер адууч Хишилигт Чэрэнгийн үгийг хэлбэл, Хишилиг өгүүлрвүн: "Би бас очиж учрыг мэдье" гэж Чэрэнгийн гэрт очвол Чэрэгийн хөвүүн Нарийн-гэгээн, гадна сууж сумаа зүлгэж байна. Нарийн-гэгээн өгүүлрвүн: "Манайхан сая юу гэж ярьсан бэ? Хэлээ татаж, амаа барьж яваасай" гэжээ. Тэгээд Нарийн-гэгээн, бас адууч Хишилигт өгүүлрвүн: "Мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж авчир. Уяж хоноод өглөө эрт мордоно" гэжээ. Хишилиг ирж Бадайд өгүүлрвүн: "Тугаар (сая)-ын чинь хэлсэн үнэн болов. Одоо бид хоёр, Тэмүжинд хэл хүргэе" гэж үг барилдаж, мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж, их гэрийн гадна уяад мөн үдэш хонинд орж нэгэн хурга алаад исэр (ор)-ээ түлж чанаад мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр бэлэн уясан морийг унаж тэр шенедее Чингис хаанд давхиж ирэв. Бадай Хишилиг хоёр, Чингисийн гэрийн араас Их-Чэрэнгийн өгүүлсэн үг ба түвний хөвүүн Нарийн-гэгээний сумаа зүлгэж бэлдэж байсан хийгээд мэргидийн цагаан, ам цагаан хээр хоёр морийг барьж уя гэсэн бүх үгийг Чингис хаанд хэлж өгөв. Бас Бадай Хишилиг хоёр өгүүлрвүн: "Чингис хаан соёрхвол, бидний үгэнд эргэлзэх явдалгүй. Хамран ирж таныг барья гэж хэлэлцэж тогтсон нь магадтай үнэн" гэв.

ХЭРЭЙД УЛСЫН МӨХСӨН НЬ

170. Түвнийг сонсоод Чингис хаан Бадай Хишилиг хоёрын үгийг итгэж, мөн шене шадар байсан итгэлт нехдэд мэдэгдээд, юм хүмээ орхиж, хөнгөвчлөн мордов. Мау өндрийн хярд гарч явахад хойноо урианханы Зэлмээг цагдах харуул болгон тавив. Тэгж явсаар маргаашийн өдөр наран хэлбийхэд Хархалзан элээт хүрч үдлэн буув. Тэнд үдэлж байтал, Алдчидайн агтагч Чихитай Ядир хоёр сайхан бэлчээрт агтаа адуулж яваад Мау өндрийн евреер Улаан бургадыг дайран ирж яваа дайсны тоосыг үзэж, агтаа яаравчлан хөсж ирсэнд ажиглан харвал, үнээр Мау өндрийн евреер Улаан Бургад гэдэг газарт тоос гарч байна. чингис хаан, тэр тоосыг үзэж, Ван хан нэхэж айсуй гэж агт морьдыг бариулж ачаалан хөдлөв. Хэрэв тэр тоосыг урьдаас үзээгүй бол гэнэдэж болох билээ. Тэр цагт Ван хантай Жамуха ирж явсан ажээ. Ван хан, Жамухаас асууруун: "Тэмүжин хөвүүнд бидэнтэй байлдаж чадмаар ямар хүмүүс байна?" гэвэл, Жамуха өгүүлрвүн: "Урууд, мангууд нар түвнийг дагаж байгаа. Бодвол тэд байлдах биз.

Тойрч ирээд
Довтлон буудан
Ташаалдаж ирээд
Даран ордог
Бараан алаг тугийг
Барьж явдаг
Бачит тэдгээр иргэн
Бага наснаас эхлэн
Байлдаж мэргэжсэн тул
Ван хан та
Баахан болгоомжилбол зүйтэй" гэжээ.

Тэр үгийг сонсоод Ван хан өгүүлрвүн: "Тийм бол бид анханд Хадагиар толгойлуулан, Жүрхиний баатруудыг оруулъя. Түүний хойноос түмэн түбэгэний Ачиг-Ширвнг оруулъя. Түүний хойноос Олан дунгайдын баатруудыг оруулъя. Түүний хойноос Ван ханы мянган торгон цэргийг удирдан Хориширэмүн тайж довтолтугай. Түүний хойноос бидний их гол хүчин орё" гэв. Бас ван хан өгүүлрвүн: "Жамуха дvv чи бидний бүх цэргийг зас (захирагтун)" гэвэл, Жамуха, олноос онцгой гарч нөхдөдөө өгүүлрвүн: "Ван хан, бүх цэргээ намайг захир гэж байна. Би Тэмүжин андтай байлдан ядаж байхад намайг харин цэргээ захир гэнэ. Үзвэл, Ван хан, надаас хэтрэхгүй дорой бөгөөд түр нөхөрлөх хүн байна. Тэмүжин андад хэл оруулъя. Анд хатуужтугай" гэж Жамуха, Чингис хаанд эчнээгээр (далдуур) хүн явуулж хэлүүлсэн нь: "Ван хан, надаас асуув. "Тэмүжин хөвүүнд бидэнтэй байлдах ямар хүн бий?" гэж асуувал, би: "Уруул Мангуд тэргүүтэй хэцүү баатрууд бий" гэж хэлбэл, Ван хан Жүрхиний баатруудыг манлай болгож томилов. Түүний хойноос Түмэн Түбэгэний Ачиг-Ширвнг томилов. [Түүний хойноос] Олан дунгайдыг томилов. Түүний хойноос Ван ханы мянган торгон цэргийн ноён Хориширэмүн тайжийг томилов. Түүний хойноос Ван хан, их гол цэргээ авч орно гэнэ. Бас Ван ханы хэлсэн нь: "Жамуха дvv, эдгээр бүх цэргийг захир" гэж надад итгэж хэлнэ. Үүнээс үзвэл, [энэ Ван хан] хялбархан нөхөр ажээ. Цэргүүдээ өөрөө захирч үл чадна. Би Тэмүжин андтай урьд байлдахад давдаггүй билээ. Гэтэл Ван хан, надаас дорой хүн байна. [Иймийн тул] Анд чи бvv ай. Хатууж" гэж илгэжээ.

171. Энэ мэдээг сонсоод, Чингис хаан өгүүлрвүн: "Уруудын Жорчидай авга чи юу гэж бодно? Чамайг манлай болгож явуулъя" гэвэл Жорчидайг хариу хэлэхийн урьд Мангудын Хуилдар сэцэн өгүүлрвүн: "Тэмүжин андын өмнөөс би байлдъя. Миний хойно хоцорсон өнчин хөвүүдийг асрахыг Тэмүжин анд мэдтүгэй" гэв. Жордийг асрахыг Тэмүжин анд мэдтүгэй" гэв. Жорчидай өгүүлрвүн: "Чингис хааны өмнөөс бид урууд, мангуд манлайлан хатгалдъя" гэжээ. Тэгээд Жорчидай Хуилдар хоёр урууд, мангуд [цэрэг]-аа жагсааж, Чингис хааны өмнө мордохыг бэлтгэв. Тэгж байтал, Жүрхинээр толгойлуулсан дайсан хүрч ирэв. Тэднийг ирмэгц урууд, мангуд нар угтан байлдаж Жүрхинийг дарав. Гэтэл бас Түмэн түбэгэний Ачиг-Ширвн довтолж ирэв. Ачиг-Ширвн, Хуилдарыг шархтуулж хадны хавчилд мориноос унагав. Үүнийг үзээд мангуд нар буцаж Хуилдарыг хамгаалав. Жорчидай урууд цэргээ удирдан байлдаж, Түмэн түбэгэнийг дараад цааш нэхэхэд Олан дунгуйд эсэргүүцэн довтолов. Жорчидай бас дунгайдыг дарав. Цааш нэхэхэд Хориширэмүн тайж, мянган торгудаа удирдан угтаж байлдвал бас Жорчидай, Хориширэмүн тайжийг мохоож дарахад Сэнгүм, Ван хан эцгээс зөвшөөрөл авалгүй эсэргүүцэн байлдаж, энгэсэг хацраа шархтаж унажээ. Сэнгүмийг шархтаж унахад хэрэйд бүгдээр түвн дээр цуглаж очив. Тэднийг ийнхүү дарж шингэх наран, уул ташиж байхад манай цэрэг эргэж шархтсан Хуилдарыг унасан газраас аваад харьж ирсэнд мөн үдэш Чингис хаан, Ван хаантай байлдсан газраас хөдлөн зайлж хонов.

172. Тэнд хоноод маргааш vvp цаймагц, (хүмүүсээ) бүртгэвэл Сгэдэй, Борохул, Боорчи гурав үгүй ажээ. Чингис хаан өгүүлрвүн: "Сгэдэйтэй итгэлт нөхөр Боорчи Борохул хоёр хоцорчээ. Амьдралч, үхэвч тэр хоёр түвнээс хагацахгүй" гэв. Манай цэргүүд шене морьдоо барьж хонов. Чингис хаан: "Хэрэв дайсан халдаж ирвэл байлдъя" гэж цэргээ бэлхэн байлгав. Сдер гэгээн болоход хойноос нэг хүн хүрч ирэв. Үзвэл Боорчи ажээ. Чингис хаан, өвчүүгээ дэлдэж: "Мөнх тэнгэр мэдтүгэй" гээд Боорчийг дуудаж асуувал, тэр өгүүлрвүн: "Байлдаанд миний морь шархтаж

унасан тул, би явган гүйж явтал хэрэйдүүд Сэнгүмийн дээр цуглаж байх чөлөөгөөр ачаагаа хөглүүлсэн морийг олж бариад ачааг огтлон хаяж янгирцаг дээр нь унаад би есрийн цэргийн мерийг мөшгөн явсаар хүрч ирэв" гэв.

173. Бас хоромхон зуур болоод нэгэн морьтой хүн айсуй харагдав. Үзвэл, нэгэн хүн мэт байтал, дор нь хүний хөл мэт юм унжилзаж байна. Хүрч ирэхэд үзвэл, Сгэдэйн хойно Борохул сундалж (Сгэдэйг Борохул, эмээл дээрээ дүүрч) ирэв. Борохулын амны завжнаас цус цувирч байна. Учир нь Сгэдэйн хувуу суманд шархтсан тул Борохул, түүний асгарсан цусыг амаар шимж, зангирсан нежийг завжаар цувируулж ирэв. Чингис хаан үзээд нүднээс нулимс цувируулж сэтгэлээ зовж, даруй гал түлүүлээд шархыг хайрч, Сгэдэйд унд егч уулгаад, дайсан ирвэл байлдъя гэж хүлээж байв. Борохул өгүүлрүүн: "Мау өндрийн еврее Улаан Бургадын зүг цааш дайсны тоос суунаглаж далд оров" гэвэл Борохулын тэр үгийг сонсоод: "Дайсан хэрэв халдаж ирвэл бид хатгалдан байлдах билээ. Дайсан тийнхүү дутаасан бол бид цэргээ засацгааж нэхье" гэж хөдлөв. Тэндээс хөдлөөд Улхуй шилүгэлжид [гэдэг голыг] чиглэн явж Далан нэмүргэ хүрэв.

174. Тэнд хойноос Хадаан-Далдурхан, эм хөвүүдээс салж хагас болж ирэв. Хадаан-Далдурхан ирээд Ван ханы үг гэж өгүүлрүүн: "Ван хан, хөвүүн Сэнгүмийг энгэсэг хацраа суманд шархтаж унахад дээр нь ирж хэлсэн нь:

"Хөндлөний хүнийг
Хөнөөх гээд
Хөсрхий биеэ
Хөсөрдүүлэв, чи
Хажуугийн хүнийг
Халдах гээд
Хацар энгэсгээ
Хатгуулав, чи
Хайрт хөвүүний
Хатгагдсаны төлөө
Харь дайсныг
Халдан довтолъя"

гэвэл, Ачиг-Ширүүн өгүүлрүүн:

"Эзэн хан минь
Эрхбиш болоомжилж айлд
[Эзэн хан тэргүүлэн
Энгийн харц бүгдээр]
Эс заяасан хөвүүний
Эрэл мөсөөдөл болж
Элдэв арга хийлгэж
Эвий бавий хэмээн залбирах бөлгөө
Энэ залбирал бүтэж
Эхээс төрсөн заяасан
Эрхэм хөвүүн Сэнгүмийг
Энхрийлэн асарч сувилъя

Монгол (Мєн гол)-ын олонх, Жамуха, Алтан, Хучар нарыг дагаж бидний энд бий. Тэмүжинийг дагаж гарсан монголчууд хаана холдох вэ? Морин унаатан, модон немертен болов тэд (хүн бүр денгөж ганц морьтой бегеэд гэргүй учраас модны немерт хоргодож байгаа). Тэднийг дагаж эх ирвэл бид очиж, морины хомоол мэт хормойлж авч ирье" гэв. Ачиг-Ширүний энэ үгэнд Ван хан өгүүлрүүн: "За, тийм бол хөвүүн эндэх болуузай. Хөвүүнийг асран сувил" гээд байлдааны газраас буцаж харив" гэв.

175. Чингис хаан, тэрхүү Далан нэмүргээс Халх [гол] уруу хөдөлж явах зуур цэргээ бүртгэж үзвэл, хоёр мянган зургаан зуун хүн байна. Үүнээс нэгэн мянган гурван зуун хүнийг Чингис хаан авч Халх голын ернөд этгээдээр нүүв. Нөгөө нэгэн мянган гурван зуун цэрэг, урууд мангудын хамт Халх голын дорнод этгээдээр нүүв. Тэгж нүүж явах замдаа хүнс олохын тул ав хийхэд Хуйлдар шархаа эдгээгүй байтал, Чингис хааны ятгасан үгийг үл сонсон, гереесэнд довтолж яваад шарх үгдэрч наснаас нөгчив. Түүнийг ясыг Халх голын Ор Нугын хэлтгий хад гэдэг газар оршуулав.

176. Халх голын Буйр нуурт цутгах уулзрын газарт тэргэн эмээлтэй [ор малтай А.то] тэнэмэл хонгирад нутаглаж байгаа гэж сонсож, Чингис хаан өгүүлрүүн: "Эдний хонгирад эртнээс эхлэн, одоо хүртэл зээгийн зүсээр, охины өнгөөр явна гэх тэдний дууллыг дурдан сануулбал дуртайяа элсэн дагах биз. Хэрэв эсэргүүцвэл байлдаж эзлэгтүн" гэж Жорчидайгаар толгойлуулан урууд иргэнийг илгээвэл, хонгирад нар түүнд элсэн оржээ. Элсэн орсон хонгирад нарыг Чингис хаан огт хөндсөнгүй.

177. Чингис хаан, хонгирадыг оруулаад тэндээс нүүж Түнхэлэг горхины зүүн этгээдэд хүрч буугаад Архай Хасар, Сүхэхэй Жэвн хоёрыг элч болгон томилж [Ван ханд] хэлүүлсэн нь: "Бид Түнхэлэг горхины зүүн этгээдэд буув. Энд өвс сайн ургажээ. Агт морьд минь тамиржиж байна. Хан эцэгт минь ингэж өгүүлтүгэй: "Хан эцэг минь юунд хилэгнэж, намайг юунд айлгав? Муу хөвүүд, муу бэрүүд биднийг амар унтуулахгүй юунд айлгаж байна?"

Сандайлж суух орыг минь
Салбагнуулан түлхэж
Савсан гарах утаагий минь
Сацруулан хийсгэж
Санамсаргүй муу хөвүүнээ юунд
Сандруулан хөсөөв, чи?
Хан эцэг минь чи
Хажуугийн ховч хүний
Халтай муу үгэнд
Хатгагдан юунд оров?
Хөвүүн миний тухай
Хөндлөнгийн муу хүн
Хөвсөргөн үгийг хэлж
Хөсөөн салгаж байна.

Хан эцэг минь, бид хоёр юу гэж хэлэлцсэн билээ? Зоргал хоны Улаан болдог гэдэг газар бид хоёр юу гэж хэлэлцсэн билээ?

Хорт могойн хэл
Хооронд минь хутгаж
Хов жив оруулбал
Холдож салалгвй, харин
Хоёр нvvрээр учирч
Хор хөнөөлийг тасалж байя

гэж хэлэлцсэнгвй билvv? Одоо эцэг минь чи хоёр нvvрээр уулзаж хэлэлцэлгвй юунд хөнөөж эхлэв?

Араат могойн шvд
Амрагийн хооронд орж
Ая эвийг эвдвэл
Ам хэлээр уулзан ярьж
Аливаа учрыг олж байя

гэж хэлэлцсэнгвй билvv? Одоо хан эцэг минь, чи ам хэлээр уулзан ярилгвй, ангижран юунд салав? Хан эцэг минь! Би цеен боловч олноос дутахгвй, муу боловч сайнаас дордохгвй [чамд нөхөр тvшиг болж байсан]. Хоёр аралтай тэрэгний нэгэн арал хугарвал, vхэр тvvнийг чирч чадахгвй. Тэр мэт нэгэн арал чинь би биш билvv? Хоёр хvрдтэй тэрэгний нэгэн хvрд эвдэрвэл явж чадахгвй. Тэр мэт нэгэн хvрд чинь би биш билvv? Эрт едер Хурчахус буйруг хан эцгийн дечин хөвvvний эх гэж чи хан болсон билээ. Чи хан болоод, Тай-Темер тайж, Буха-Темер хоёр дvvгээ алав. Би чиний дvv Эрх-хар алагдахаас айж дутаан, найманы Инанча Билгэ ханд очиж амь хоргодов. Дvv нараа алав гэж Гvр хан авга чинь чамтай байлдахаар ирэхэд чи зуун хvн авч арай гэж амь гарч Сэлэнгэ уруу дутааж, Хараун-хавчил гэдэг газар шургав, чи. Жич мэргидийн Тогтоад Ужаур vжин охиноо бялдуулчлан егч, Хараун-хавчлаас гараад Есvхэй хан эцэгт минь ирж: "Авга Гvр хаанаас улсыг минь аварч ег" гэж гуйсанд, Есvхэй хан эцэг минь, чиний улсыг аварч егөхийн тулд тайчуудын Хунан Бахажи хоёроор удирдуулан цэрэг засан мордуулж, Гурван Тэл гэдэг газар байгаа Гvр ханыг [дарж тvvнийг денгеж] хорь гучин хvний хамт Хашин (тангуд) оронд дутаалгаж, чиний улсыг аварч егсөн билээ. Тэр цагт чи Туул голын Хар шугуйд Есvхэй хэн эцэгтэй анд бололцоод Ван хан эцэг чиний баясаж хэлсэн нь "Энэ хvргэсэн тусыг чинь ургийн ураг хvртэл [мартахгвй] ачийг хариулахыг тэнгэр газрын ивээл мэдтvгэй" гэж биширч хэлсэн билээ. Тvvний хойно [чиний дvv] Эрх-хар, найманы Инанча Билгэ ханаас цэрэг гуйж аваад чамтай байлдахаар ирэхэд чи улсаа орхиж, цеен хvнтэй амь хоргодон дутааж, хар хятадын Гvр ханыг Сартаулын нутаг Чvй меренд байхад хvрч очоод тэнд нэгэн жил бололгвй бас Гvр ханаас салж, Уйгур нутаг ба Тангуд газраар тэнэж, таван ямаа шереглен сааж, тэмээний цус ханаж идсээр ганц сохор халиун морьтой хvрч ирэв, чи. Есvхэй хан эцэг минь, чамайг ингэж ядарж явааг сонсож урьд анд бололцсоноо сэтгэж, Тахай Сvхэхэй хоёрыг элч болгож угтуулсан ба би еерее Хэрлэн мерний Бvрги эргээс угтан мордож, Гvсэвр нуурт бид золголдов. Чамайг ядаж ирэв гэж гувчуур татаж егсөн ба

урьд эцэгтэй минь анд бололцсон ёсоор Туул голын Хар шугуйд бид хоёр эцэг хөвүүн бололцсон биш билvv? Тэгээд тэр евел чамайг бид хврээн дотроо оруулж тэжээв. Тэр евел евелжиж зун енгереед намар нь мэргидийн Тогтоа бэхийг байлдахаар мордож, Хадиглиг нурууны Муруч сvvл гэдэг газар хатгалдаж, Тогтоа бэхийг Баргужин техvмийн зvг хееж, мэргид иргэнийг эзлэн, адуу мал, орд гэр ба хvнс тариа хvртэл цөмийг авч энэ бvгдийг би хан эцэг чамд егсөн билээ.

Елсех едерт чинь
Ершееж тэжээсэн би.
Енчрех сард чинь
Емеглеж тэтгэсэн би

Бас бид Хvчvгvдийн Буйруг ханыг Улуг таг (уул)-ийн Сохог ус гэдэг газраар Алтайг давуулан хееж, Yрvнгv гол хvргэж, Хишилбаши нуурт тvвнийг барьж сенеев. Тэндээс харьж ирэхэд найманы Хvгсэв сабраг баатар, Байдраг голын бэлчирт цэргээ засаж, [байлдахаар тосож байсан ажээ. Бид хоёр мөн байлдахаар цэргээ засаж иртэл] нэгэнт vдэш болсон тул маргааш байлдъя гэж засацгааж хоновол хан эцэг минь, чи буусан газраа олон гал тvлж орхиод мөн шене Хар сvvл голыг егсөн хөдлөв.

Бид маргааш еглее нь vзвэл, чи буусан газраа vгvй болсон тул "Биднийг энэ орхисон гал мэт хаясан ажээ" гэж бид хөдөлж, Эдэр Алтайн бэлчрээр гэтэлж, Саарь хээр гэдэг газар очиж буув. Тэнд чамайг Хvгсэв сабраг баатар нэхэж очоод Сэнгvмийн эм хөвүүд ба эд херенге, албат ардыг цөм булаан авч, хан эцэг чамайг Тэлээтv амсар гэдэг газар байх вед нэхэн байлдаж, зарим албат иргэн ба адуу малыг булаан авав. Чамайг дагаж явсан мэргидийн Тогтоагийн хөвүүн Худу Чулуун хоёр, тэр завшааныг тохиолдуулж, албат иргэнээ авч эцэгтээ нийлэхээр Баргужин техvмийн зvг дутаан хөдлөв. Тэр цагт чи: "Найманы Хvгсэв сабрагт эд херенге албат иргэдээ булаагдав. Хөвүүн минь дөрвөн хvлэг баатраа явуулж тусална уу" гэж гуйсанд би чам шиг ийм санаа агуулалгvй, даруй Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хvлэг баатраа цэргийн хамт илгээсэн билээ. Миний дөрвөн хvлэг баатар очихын урьд Улаан хус гэдэг газар Сэнгvм байлдаж байгаад мориныхоо гуяыг шархтуулж баригдахад хvрч байтал миний дөрвөн хvлэг баатар хvрэлцэн очиж Сэнгvмийг авраад албат херенге ба эм, хөвүүд сэлтийг аварч егөв. Тэр цагт хан эцэг чи биширч егvвлрvвн: "Хөвүүн Тэмvжин дөрвөн хvлэг баатраа явуулж, миний алдагдан барсан улсыг аварч егөв" гэж хэлсэн билээ. Одоо хан эцэг минь, би ямар хэрэгт буруудаж, чиний хилэнг хvргэв. Ингэж буруушаан хилэгнэсэн учраа Хулбари-хури Итvргэн хоёр элчийг томилон ирvвлж хэлтvгэй. Энэ хоёрыг эс явуулбал ондоо хvнийг илгээвч болно" гэж илгээв.

178. Ван хан энэ vгийг сонсоод егvвлрvвн:

"Ай халаг.
Сайн хөвүүнээсээ салж
Сайхан терее гутаав, би.
Эрхэм хөвүүнээс хагацаж
Эвдрэх vйлийг хийв, би"

гэж гэмшиж өгүүлрвүн: "Одоо хөвүүн (Тэмүжин)-ээ үзэж муу сэтгэвэл энэ мэт цусаа урсгая" гэж андгайлж, чигчий хурууныхаа эндгийг хутгаар хатгаж, цусыг цувируулж аваад өчүүхэн саванд хийж "Хөвүүнд минь өг" гэж илгээв.

179. Бас Чингис хаан, Жамуха андад хэлүүлсэн нь: "Хартай муу сэтгэлээр хан эцгээс минь хагацуулав, чи. Бид хоёрын хэн эрт боссон нь хэн эцгийн хөх хундагаар (айраг) уух бүлгээ. Ямагт би урьд босож уудаг байсан тул чи атаархсан биз. Одоо чи хан эцгийн хөх хундагаар чадах чинээгээр уугтун. Чи хэдийхэн хороох вэ" гэж илгээв. (Чингис бага насанд Ван ханы гэрт байснаа дурдаж байгаа бололтой) Бас Чингис хаан, Алтан Хучар хоёрт хэлүүлсэн нь: "Та хоёр намайг тэвчиж шууд урвах гэв үү? Мэхлэн урвах гэв үү? Хучар чамайг Нэгүн тайжийн хөвүүн тул "Чи хан бол" гэж бидний хэлэхэд чи хан эс болов. Алтан чиний эцэг Хотала хан, бид бүхнийг захирч явахад чи мэдэлцэж байсан тул Алтан чамайг хан бол гэвэл, чи бас зөвшөөрсөнгүй.

Бартан баатрын хөвүүдээс ахмад үеийн хүмүүс болох тул Сача Тайчу хоёрыг хан бол гэж ядав би [тэр хоёр бас зөвшөөрсөнгүй]. Та нарын алин нь ч хан болохгүй тул би та нарт хан өргөмжлөгдөөд захирч явав. Таныг хан болсон бол би

Өрсөх дайн болоход
Өмнө нь уулгалан яваад
Өндөр хөх тэнгэрийн
Өршөөл ивээлд орж
Өстөн дайсныг дарвал
Өнгөтэй сайн охидыг авчирч
Өсөдтэй сайн морьдыг олзолж
Өндөр эзэн тандаа барих бүлгээ.
Ойн гэрээсийг авлах цагт
Ойртуулж шахаж өгөх билээ.
Хадын гөрөөсийг авлах цагт
Хавьтуулж шахаж өгөх билээ
Гууны гөрөөсийг авлах цагт
Гуяыг нийлтэл шахаж өгөх билээ
Хээрийн гөрөөсийг авлах цагт
Хээлийг нийлтэл шахаж өгөх билээ.

Одоо та нар хан эцэгт минь үнэнчээр нөхөрлөж явтугай. Та нарыг буцамтгай гэдэг билээ. Битгий дахин урваж одогтун. Та нар Чаутхури (Чингист Алтан улсын Вангин чансангийн өгсөн цол. Энэ тухай 134 дүгээр зүйлд үз)-ийн садан энэ ажээ гэж бүү хэлүүлэгтүн. Гурван мөрний эхэнд бусдыг бүү нутаглуултугай" гэж илгээв.

180. Бас Чингис хаан, Тоорил дүүдээ өгүүл гэж өгүүлрвүн: "Чамайг дүү гэсний учир нь урьд нэгэн цагт Тумбинай, Чархай Лянхуа хоёр, байлдаанд яваад Огда гэдэг боолыг барьж ирсэн билээ. Огда боолын хөвүүн Сүбэхэй боол бүлгээ. Сүбэхэй боолын хөвүүн Хөхөчү-хирсаан. Хөхөчү-хирсааны хөвүүн Ехэй-хонтагар бүлгээ. Ехэй-хонтагарын хөвүүн Тоорил чи, хэний улсыг эзлэх санаатай тэгж бялдуучлан явна? Миний улсын Алтан Хучар хоёр хэнд ч мэдүүлэхгүй нь лавтай биз. Иймийн тул чамайг дүү гэж нэрийднэ.

Элэнцийн үеийн
Иштэй боол чамд
Эрхэмлэж хэлэх үг минь
Энэ байна.
Хуланцын үеийн
Хувьтай боол чамд
Хуурмаггүй хэлэх үг минь
Энэ байна"

гэж илгээв.

181. Бас Чингис хаан, Сэнгүм андад өгүүл гэж өгүүллрүүн: "Би эцгийн дээлтэй төрсөн хөвүүн ажээ. Чи нүцгэн төрсөн хөвүүн ажээ. Хан эцэг бид хоёрыг нэгэн адил асардаг, үүнд Сэнгүм чи атаархан завсардуулж намайг хөөлгөв. Одоо чи хан эцгийн элгийг эмгэнүүлэхгүй, зүрхийг зүдүүлэхгүй, өглөө үдэш орж гарч санааг баясган, сэтгэлийг сэргээж яв. Чи эртний санаснаа үл тавин, хан эцгийг амьд байтал, хан болох гэж эцгийн сэтгэлийг битгий зовоо. Сэнгүм анд чи Билгэ бэхи Тодойн хоёрыг элч болгож надад илгээ" гэж явуулав. Бас өгүүллрүүн: "Надад хан эцэг, Сэнгүм анд, Жамуха анд, Алтан, Хучар, Ачиг-Ширвн, Хачиун тус бүр хоёр хүнийг элч болгож ирүүлнэ үү" гэж Архай Хасар, Сүхэхэй жэвн хоёрт энэ үгсийг цээжлүүлж илгээв. Энэ үгийг сонсоод Сэнгүм өгүүллрүүн: "Саяхан миний эцгийг хядагч евген гэж харааж байсан атал, одоо хил зант сайн эцэг гэж дуудах болов. Бас намайг Тогтоа беегийн сартаул хонины сүүлийг дагаж явсан гэж муулан хэлж байсан атал, одоо намайг хил зант, сайн аашит анд гэх зэргээр магтах болов. Энэ үгний утгыг би мэдэв. Байлдъя гэсэн үг байна. Үүнд ямар ч эргэлзэх зүйлгүй. Билгэ бэхи Тодойн хоёр, агтаа таргалуулж, байлдааны тугийг босгогтун" гэв. Тэндээс Архай Хасар буцаж харьсан ба Сүхэхэй жэвний эм хөвүүд, Ван ханы хүрээнд байсан тул буцахаас зүрх халширч тэнд хоцров. Архай хүрч ирээд тэдний үгсийг Чингис хаанд өгүүлэв.

182. Тэндээс Чингис хаан нүүж Балжун нуурт очиж буув. Тэнд буусны дараа Горлосын Цоосцагаан ирж уулзаад, горлосууд дагаж оров. Бас Онгудын Алахуш-дигитхуриас мянган иргэ (хонь) аваад далимд Эргүнэ мөрний орчим нутаглах ардаас булга, хэрэм худалдан авч яваа сартаулын (Туркестаны) Хасан гэдэг хүн, цагаан тэмээ унаж хонио тууж ирээд, Балжун нуурт усалж байхад Чингис хаан түүнтэй уулзав.

183. Чингис хаан, Балжун нуурт буугаад байхад Хасар еерийн эм ба Егү Есүнхэй Туху гурван хөвүүнээ Ван ханытэнд орхиж, еерее хэдэн нөхөдтэй гарч, ах Чингисийг эрж, Хараун жидауны нуруугаар хэсэж олж чадсангүй шир шөрмөс идэж яваад сая Чингис хаанд ирж нийлэв.

Хасарыг ирмэгч, Чингис хаан баясаж, Ван ханд дахин элч явуулья гэж зөвлөлдөж, Жауридайн Халиудар, урианханы Чахурхан хоёрыг томилж Ван хан эцэгт Хасарын үг гэж хэл гэж өгүүллрүүн:

"Хасар би танаас салж
Хан ахаа санаж
Хайн эрэвч
Харагдах бараагүй

Хайлан уйлавч
Сонстох чимээгвй
Хаана одсоныг мэдэхгвй
Од харан хонож
Орвон дэрлэн унтаж
(Гэргвй хонож
Дэргвй унтаж) байна.

Миний эм хөвүүд, хан эцэг чиний тэнд бий. Хэрэв итгэмжтэй хүнийг илгээвэл би хан эцэгт одох билээ" гэж хэлтгэй гээд бас Халиудар, Чахурхан хоёрт өгүүлрвүн: "Та нарыг явмагц, бид хөдөлж Хэрлэний Аргал хохид очиж бууна. Та нар тэнд буцаж ирэгтүн" гэж болзолдож, Халиудар Чахурхан хоёрыг явуулаад Жорчидай Архайн хоёрыг тэргүүн хайгуул болгон мордуулж дараа нь Чингис хаан гэр хотлоор нүүж Хэрлэний Аргал хохид ирж буув.

184. Халиудар Чахурхан хоёр, Ванханд хүрч, Хасарын үг гэж дээрх үгийг хэлэв. Тэр цагт Ван хан, алтан тэрэм (асар) босгож хуримлан байжээ. Халиудар Чахурхан хоёрынүгийг сонсоод Ванхан өгүүлрвүн: Тийм бол Хасар иртүгэй. Итгэмжит хүнд Итүргэнийг илгээе" гэж явуулав. Тэрхүү Итүргэн, Халиудар Чахурхан хоёрын хамт уг болзсон Аргал хохи гэдэг газар хүрч ирээд их бараа (олон хүн, мал)-г үзэж Итүргэн элч [сэжиглэж] буцан дутаав. Халиударын морь хурдан тул даруй нэхэж гүйцэвч барьж чадахгүй, өмнө хойно нь орж явахад Чахурханы морь удаан тул хойноос арай гэж сум хүрэлцэх газар ирж, Итүргэний алтан эмээлт хар морины гуяны угийгхойш унатал харважээ. Тэгээд Итүргэнийг Халиудар, Чахурхан хоёр барьж Чингис хаанд авчрав. Чингис хаан, Итүргэнээс үг асуусангвй. "Хасарт авч оч" гэв. Хасарт авч очвол Хасар, Итүргэнтэй үг хэлэлцсэнгвй дор нь цавчиж орхив.

185. Халиудар Чахурхан хоёр, Чингис хаанд өгүүлрвүн: "Ван хан болгоомж ажиггүй, алтан тэрэм босгоод хуримлаж байна. Одоо яравчлан мордоод шөнө дүлд бүчин дайръя" гэвэл (Чингис хаан) энэ үгийг зөвшөөрч, Жорчидай Архай хоёрыг хайгуул болгон тэргүүн явуулаад дараа нь бүгдээр шөнө дүлэн явж Жэжээр өндрийн Жэр хавчлын аманд (Ван ханыг) байхад бүслэн авав. Гурван шөнө, гурван өдөр турш байлдаад гуравдугаар өдөр тэд бууж өгөв. Үзвэл, Ван хан Сэнгүм хоёр үгвй болжээ. Шөнө оргон одсоныг манайхан мэдсэнгвй. Ингэж байлдсан нь Жүрхиний Хадаг баатар байсан ажээ.

Хадаг баатар орж ирээд өгүүлрвүн: "Тус (өөрийн) ханаа яахин барьж алуулахгэж тэвчин ядаж, түвний амийг арчлахын тул гурван өдөр, гурван шөнө байлдав. Одоо түвнийг нэгэнт оргуулан гаргасан тул бид бууж өгөв. Намайг үхүүлбэл үхье. Чингис хаанд соёрхогдож амьдруулбал хүчээ өгье" гэв. Чингис хаан, Хадаг баатрын үгийг зөвшөөрж зарлиг болруун: "Өөрийн ханыг орхихгүй, түвний амийг аврахын тул байлдсан эрийг хэн буруушаах вэ? Нөхөрлөж болох хүн байна" гээд амийг соёрхож, Хадаг баатар ба Жүрхин овгийн зуун хүнийг Хуилдарын үхсэний тул Хуилдарын эм хөвүүнд зарц болгож өгөв.

Тэндээс хөвүүн үр төрвөл Хуилдарын ургийн ураг хүртэл дагаж хүчээ өгтүгэй. Охин үр төрвөл эцэг эх нь өөрийн дураар худалдаж (хадамд) өгч болохгүй. Тэдний хөвүүд охид Хуилдарын эм хөвүүдийн өмнө хойно зарагдаж явтугай" гэж соёрхон зарлиг болов. Хуилдар сэцэн хамгийн урьд ам нээж (шударга үгээ) хэлсний тул

Чингис хаан соёрхож зарлиг болруун: "Хуилдарын зүтгэсний тул түүний ургийн ураг хүртэл энчдийг тэтгэх хишгээс хүртэж яв" гэж зарлиг болов.

ВАН ХАН СӨНӨСӨН НЬ

186. Хэрэйд иргэнийг доройтуулж, зүг зүг хувааж авав. Сүлддэй овгийн Тахай баатрын зарц болгож нэг зуун жүрхнийг өгөв. Бас Ван ханы дүү Жаха-хамбуд хоёр охин байсны эгч Ибагыг Чингис хаан өөрөө авч, дүү Сорхагтанийг хөвүүн Толуйд өгөв. Иймийн тул Жаха-хамбын харъяат өмчийн иргэнийг халдаж авсангүй, харин Жаха-хамбыг тэрэгний нөгөө арал мэт [надад тус болж] яв гэж соёрхож өрсөөв.

187. Бас Чингис хаан, Ван ханы суудаг алтан асар, хэрэглэдэг алтан завьяа аяга ба асарч явсан ард сэлт, вангийн хажууд бараа бологч хэрэйд цөмийг Бадай Хишилиг хоёрт олгож

"Хувьдаа зарцалж
Худагаа бариулж
Хоромсгоо зүүлгэж
Ургийн урагт хүртэл
Удтал дархлан жаргатугай
[Та хоёр].
Алалдах дайнд явж,
Авсан олзоо цөмийг
Аминдаа ашиглаж байгтун.
Ан авд явж
Алсан гөрөөсөө цөмийг
Хувьдаа хэрэглэж байгтун"

гээд Чингис хаан бас зарлиг болруун: "Бадай Хишилиг хоёр, миний амийг аварч тус хүргэсний тул мөнх тэнгэрт ивээгдэж, Хэрэйд улсыг доройтуулж, өндөр сууринд хүрэв, би. Одоо ба ирээдвйд ургийн ураг хүртэл миний суурийг залгамжлагчид, энэ хоёрын хүргэсэн тусыг үүрд санаж явтугай" гэж зарлиг болов.

Хэрэйд улсыг эзэлж
Хэнд дутаалгүй
Хэсэглэж хувааж авав
Түмэн түбэгэнийг номготгож
Түүнийг бүрнээ тасчиж
Түгээн хувааж орхив.
Олан дунгайдыг дарж
Орой болохын өмнө
Огтчин хувааж авав
Цус урсгах дуртай
Цуут жүрхийн овгийг
Цугийг хувааж эзлэв.

Хэрэйд иргэнийг сенееж тэр евел, Абжиа хүдгэр гэдэг газар евелжив.

188. Ван хан Сэнгүм хоёр дутааж гараад Дидиг сахалын Нэхүн ус гэдэг газар Ван хан ангаж усан дээр очоод найманы харуулын Хорису-бэчи гэгч хүнтэй тохиолдов. Хорису-бэчид Ван хан, "Би Ван хан мөн" гэж хэлсэн боловч тэр таньсангүй ба үнэмшсэнгүй. Ван ханыг барьж аваад алжээ. Сэнгүм Дидиг сахалын Нэхүн усан дээр очилгүй тойрон гарч, цел газар ус эрж явтал, хэсэг хулан ялаархан зогсож байхыг үзээд Сэнгүм, мориноос бууж морио агтач Хөхөчүд бариулаад, хуланг мярааж одов. Сэнгүм, агтач Хөхөчү, Хөхөчүгийн эхнэр гурвуул явсан ажээ. Гэтэл агтач Хөхөчү, Сэнгүмийн морийг хөтлөөд гэдрэг буцан хатирвал түүний эм өгүүлрүүн:

"Алттыг өмсөхөд
Амттыг идэхэд
Амраг Хөхөчү миньгэж хайрлаж
Асран санаж билээ.
Харин одоо чи
Хан Сэнгүмийг орхиж
Хаяж дутаах буюу?"

гэж хоцрохыг завдвал, Хөхөчү өгүүлрүүн: "Чи Сэнгүмийн эхнэр болох гэв үү?" гэвэл, эм нь өгүүлрүүн: "Чи намайг нохой мэт ичүүргүй амьтан гэх буюу? Чи алтан хундагыг нь орхитугай. Ядахдаа ус уух савтай үлдэг" гэвэл, Хөхөчү алтан хундагыг нь хойш хаяад хатиран одов. Агтач Хөхөчү буцаж ирээд Чингис хаанд очиж: "Сэнгүмийг тийнхүү цөлд явган хаяад ирэв" гэж ярилцсан үгээ бүрнээ айлтгавал Чингис хаан зарлиг болруун: "Гагцхүү эмий нь амийг өршөөе. Нөгөө агтач Хөхөчү, хан эзнээ хаяж ирсэн, хараахан итгэж болохгүй хүн" гэж цавчиж алав. [Сэнгүм, Ашиг балгасыг дайрч, Түвд оронд сууж байсан боловч нутгийн ардад хавчигдаж дутааж гараад Кашгарт ирэв. Тэндхийн ноён Келж, Сэнгүмийг барьж алсан ба эхнэр хүүхдийг Чингис хаанд хүргэж өгөв гэдэг үг байдаг. Рашид].

189. Найманы Таян ханы эх Гүрбэсү өгүүлрүүн: "Ван хан, эртний их хан билээ. Толгойгий нь авчрагтун. Хэрэв мөн бол бид тахъя" гэж Хорису-бэчид элч илгээн, Ван ханы толгойг огтолж авчруулбал чухам мөн тул цагаан олбог дээр оршуулж, идээ шүүс өргөн, бэрээд (бэрүүд)-ээ бэрлүүлж, хуур хуурдуулж, идээ шүүс тавьж, хундага өргүүлж тахив. Тэгж тахиж байтал, тэр толгой инээсэнд инээв гэж Таян хан хилэгнэж хэмхчин гишиглүүлэв. Үүнд Хүгсэв сабраг өгүүлрүүн: "Үхсэн ханы толгойг огтолж авчраад хэмхчин хаяж яаж зохих вэ? Манайхны нохой муухайгаар улин хуцах болов. Урьд Инанча Билгэ ханы хэлсэн нь:

"Эр намайг өтөлсөн хойно
Эхнэрийн минь залуу байхад
Эрхт тэнгэрийн элбэрлээр
Энэ Таян төрсөн билээ.
Торлог гоо биетэй
Торомгор бор хүү минь
Ард дорд олноо
Асран захирч чадах болов уу?"

гэж байсан билээ. Одоо

"Хар нохой муу ёроор хуцах болов.

Хатан Гүрбэсү

Хамаг хэргийг мэдэх болов.

Хан Таян чи

Халшрах зэслэн хүн байна.

Ан гөрөө хийхээс өөр, мэдэх эрдэм чадалгүй ажээ" гэвэл, Таян хан өгүүлрүүн:

"Дорно зүгийн цөөн монгол омогдоод байх болов. Эртний сурвалжит Ван ханыг элдвээр айлган дутаалгаж энэ саяхан үхүүлэв. Тэгээд тэд, бүгдийг эзлэн хаан болох санаатай юу? Тэнгэрийг улам гэгээн гэрэлтэй болгохын тул нар сар хоёр байдаг биз. Гэтэл газар дээр хоёр хан байж яаж болно (газар дээр юуны тул хоёр хан байх хэрэгтэй вэ). Одоо тэр хэдэн монголыг эзэлж авчирья" гэжээ. Түүнд эх Гүрбэсү нь өгүүлрүүн: "Юу хийнэ? Тэдний монголчууд

Ханхлах муу үнэртэй

Хар муухай хувцастай тул авчирч юу хийнэ?

Холхон байвал дээр бий. Гагцхүү шилдэг сайн охид бэрээдий нь авчраад гар хелий нь угаалгавал үнээ, хонь, саалгаж болох мэт" гэвэл Таян хан өгүүлрүүн: "Тэд ямар боловч [хамаагүй] бид Монголд очиж хормсого саадгийг хураан авчирья (эзлэн авчирья)" гэжээ.

190. Эдгээр үгийг сонсоод Хүгсэв сабраг баатар өгүүлрүүн: "Та хэтэрхий их үг хэлж байна. Аяа, Торлог хан минь ингэж болох буюу? Болигтун" гэж Хүгсэв сабраг хэдийгээр ятгавч [үгийг сонссонгүй]. Торбитах нэрт элчийг онгууд аймгийн Алахуш-дигитхурид томилон явуулж хэлүүлсэн нь: "Энэ дорно зүгийн цөөн монгол омогдох болов. Чи баруун гар болж морд. Би эндээс хамсаж хоёулаа тэр хэдэн монголын хоромсогыг булаан авъя" гэж илгээжээ. Тэр үгэнд Алахуш-дигитхури өгүүлрүүн: "Би чиний баруун гар болж чадахгүй" гэж явуулаад, Ю-Хунан нэрт элчээ зарж Чингис хаанд хэлүүлсэн нь: "Найманы Таян хан, чиний хоромсгыг булааж авъя. Намайг баруун гар бол гэсэнд би эс зөвшөөрөв. Одоо би чамайг болгоомжилтугай гэж энэ учрыг мэдэж илгээв. Дайсанд чи хоромсгоо автуузай" гэж илгээжээ. Тэр цагт Чингис хаан, Тэмээн хээр гэдэг газар ав хийж байсан ба Түлхинчүд гэдэг газар хомрон агнаж байхад Алахуш-дигитхурийн явуулсан элч Ю-Хунан ирж хэл хүргэв. Энэ мэдээг сонсоод мөн авын газар "Яах вэ?" гэж зөвлөлдөв, олон хүн өгүүлрүүн: "Бидний агт туранхай байна. Одоо яах ч аргагүй [намар, агтаа таргалсан хойно байлджээ. Рашид]" гэвэл, Отчигин ноён өгүүлрүүн: "Агтыг туранхай гэж шалтгаацаж яаж болно? Миний морьд тарган байна. Ийм мэдээг сонсоод зүгээр сууж болох уу? [Нэгэнт ийм мэдээ сонссон тул даруй байлдаар мордъя. Хөдлөхгүй сууж байгаад Таян ханд автагдвал энэ газар монголчууд, Таян ханд эзлэгдсэн гэх муу нэр үлдэх бишүү. Байлдсаны хойно тэд дийлэх, бид дийлэх алин болохыг гагцхүү мөнх тэнгэр мэднэ. Рашид.]" гэв.

Бэлгүтэй ноён өгүүлрүүн:

"Амьд яваа байтал

Алтан хоромсогоо алдвал

Амьд явсны хэрэг юун?

Нум сумаа барьсаар
Саадаг хоромсгоо дэрлэсээр
Ясаа хээр орхихоос
Эрхэм сайн үхэл
Эр хүнд байх буюу?
Ар найман улс
Агуу их нутагтай
Ард иргэн олонтой
Адуу мал баялагтай гэж
Их сүр бадруулан
Ийм үг хэлж байна.
Харин энэ далимд
Халдаж бид очвол
Нутаг усыг эзэлж
Нум сумыг булаахад
Бэрхгүй.
Одоо бид довтлон очвол
Олон адуугаа хурааж амжихгүй.
Орхиод дутаах нь магадгүй бишvv.
Орд гэрээ ачиж чадахгүй
Хаяад залах нь лавтай бишvv.
Олон харьяат ард нь
Ой тайгад шургалж
Осолдон самуурах биш
Одоо ийм үгийг сонссоор байж
Огт зүгээр өнгөрүүлж болохгүй
Олон даяар байлдаар мордъё" гэв.

191. Бэлгүтэй ноёны энэ үгийг Чингис хаан зөвшөөрч, аваас буугаад Абжиа Хүдгэрээс нүүж, Халх голын Ор нугын хэлтгий хад гэдэг газар очиж буугаад цэрэг ардаа бүртгэн тоолов. Чингис хаан, цэргээ хуваарилж, мянганы ноён, зууны ноён, арваны ноён ба [тэргүүлэн захирах их] чэрби нарыг томилов. Додай чэрби, Доголху чэрби, Ёлэн чэрби, Толун чэрби, Бучаран чэрби, Сүйхэтү чэрби энэ зургаан чэрби түшмэлийг тэнд томилов. Цэргүүдээ арван, зуун мянган болгон хуваарилж дуусаад, бас наян хэвтүүл (шөнийн манаач), далан торгууд (торгон цэрэг), хишигтэн (ээлжийн харгалзагч) нарыг тусгайлан томилж, үүнд мянганы ноёд, зууны ноёдын хөвүүд дүү нар ба сул ардын (чөлөөт иргэний) хөвүүд дүү нарын дотроос эрдэм чадалтай, бие бялдар сайтайгий нь ялгаж оруулав. Чингис хаан тэнд Архай Хасарыг өрсөөсөн дотнолж: "Мянган сайн баатрыг шилж автугай ! Байлдах өдөр өмнө минь явж байлдтугай! Ерийн өдөр, миний шадар хишигтэн болж явтугай!" гэж зарлиг болов. Бас "Далан торгуудыг Ёлэн чэрби ахалж явтугай! Худус-халчинтай зөвлөж явтугай!" гэв.

192. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Хорчин (нум сум агсагчид), торгууд хишигтэн буурч (тогооч), хаалгач агтач нар өдөр бүр хишиглэн (ээлжлэн) сэргийлэх хамгаалах ажлыг гүйцэтгэж байгаад уг үүргээ нар шингэхийн урьд хэвтүүллийн

хүмүүст шилжүүлж өөрсдөө агтанд гарч хонотугай! Хэвтүүллийн хүмүүс шөнө ээлжээр үүдэнд зогсож, гэрийг тойрч манаж байтугай! Хорчин, торгууд биднийг өглөөний хоол идмэгц ирж хэвтүүллийн хүмүүсээс үүрэг хүлээн авч, урьд ёсоор сууриа эзэлж харгалзаж сахиж явтугай! Гурван өдөр, гурван шөнө жасаалан явж дуусаад гурван шөнө (амарч) хонотугай! Хорчин нар хэвтүүллийн үүргийг гүйцэтгэж сольж явтугай!" гэж зарлиг болов. Тэгээд цэргүүдээ мянга мянгаар хуваарилж дуусаад, чэрби ноёдыг томилж, наян хэвтүүл, далан торгууд, хишигтэн нарыг томилж, Архай Хасарыг шилдэг баатруудын дарга болгож, Халх голын Ор нугын хэлтгий хад гэдэг газраас Найман улстай байлдахаар мордов. [Тэр цагт мэргидийн Тогтоа, хэрэйд аймгийн ноёдын нэгэн бегеэд дутааж ирсэн Алин тайж, Хутуг бэхээр толгойлуулсан ойрд аймаг, жажирдай овгийн Жамуха, дөрвөн татаар, хатахин, салжиуд аймгууд цөм Наймантай нэгдсэн байжээ. Рашид].

193. Хулгана жил (1204)-ийн зуны тэргүүн сарын арван зургааны улаан тэргэл өдөр тугаа тахиж мордоод Зэв Хубилай хоёрыг Хэрлэн өсд тагнуул болгож явуулав. Тэр хоёр явж Саарь хээрт хүрч, Ханхарханы (Хангай-ханы) эхэн дээр байсан найманы харуултай учрав. Тэд харилцан тулалцаж байгаад найманы харуулд манай харуул эмээлтэй эцэнхий саарал морийг автжээ. Найманы харуул тэр морийг барьж аваад "Монголын агт туранхай ажээ" гэлдэв. Манай их цэрэг Саарь хээрт хүрч буугаад "Одоо яах вэ?" гэж хэлэлцэхэд Додай чэрби, Чингис хаанд дуртган айлтгасан нь: "Бидний цэрэг цөөн бегеэд замд чилж ядрал. Иймийн тул энд баахан саатаж агтаа цатгая, Саарь хээрийг дэлхэн бууж, амьд хүн тутам эр бүр шөнө таван анги гал түлж галаар сүр бадруулъя. Найман нар олон гэнэ. Гэвч тэдний хан нь гэрээ гарч үзээгүй танхи хүн гэнэ. Бид галаар сүрдүүлэн тэднийг гелрүүлж байх завсар бидний агт цадах биз. Агтаа амарч цадмагц найманы харуулыг дайрч гол хүчинд нь хүртэл хөөж оруулаад тэдний самгардах самбаанд байлдан орвол болох уу?" гэж дуртгавал, энэ үгийг зөвшөөрч Чингис хаан зарлиг болруун: "Тийм бол галуудыг түлэгтүн" гэж цэргүүдэд тушаал тунхаглав. Цэргүүд Саарь хээрт тарж буугаад амьд хүн бүр таван анги гал түлэв. Найманы харуул, Ханхарханы тэргүүнээс шөнө олон галыг үзэж "Монгол цөөн гэсэн биш билүү? Одноос олон гал ноцож байна" гэж Таян ханд өнөөх барьсан муу эмээлтэй саарал морийг хүргүүлэв. Бас Таян ханд мэдүүлсэн нь: "Монголын цэргүүд Саарь хээрийг дүүртэл буужээ. Өдөр бүр ундрах ус шиг нэмэн ирж байх бололтой. Одноос олон гал ноцож байна. (Өдөр өндөр ууланд гарч байдаг болов уу? Шөнө талд од мэт олон гал ноцоож байна)" гэж илгээв.

194. Харуулын энэ хэл ирэхэд Таян хан, Хангайн Хачир усанд байв. Таян хан, энэ хэлийг аваад Хүчүлүг хан хөвүүндээ хэлж илгээрүүн: "Монголын агт туранхай ажээ. Одноос олон гал ноцож байна гэнэ. Монгол олон ажээ. Одоо бид,

Хар муусайн монголтой
Хатгалдаж нэгэнт эхэлбэл
Хагацахад бэрх болно.
Хацрыг жадалж байвч
Харсан нүдээ цавчдаггүй
Хар цусаа урсаж байвч
Харьж огт буцдаггүй

Хатуужил ихт монголтой
Хамаагвй байлдаж болохгвй.

Одоо Монголын агт туранхай байна. Бид, улсаа Алтай давуулан хеделгөж, цэргээ засацгааж монголчуудыг едсөн даллаж, Алтайн елгийг хвртэл нохой хэрэл хэрж займруулан чирэгдүүлж аваачвал бидний агт тарган тул гэдэс татран шавхарна. Монголын агт улам туранхилан ядрах болно. Тэр цагт бид өмнөөс нь довтлон орьё" гэж илгээжээ. Тэр үгийг сонсоод Хүчүлүг хан өгүүлрүүн: "Таян хан мөн аанай (муусайн) эм мэт зүрх алдаж, ийм үг хэлжээ. Монголчууд хаанаас олон байх вэ? Монголын олонхи, Жамухыг дагаж энд бидэнд байна.

Жирэмсэн эмийн шээх газраас
Хол яваагвй
Жижиг тугалын бэлчих газраас
Гарч үзээгвй
Эм Таян зүрх алдаж
Энэ үгийг хэлжээ" гэж
Эцэг Таянханыг
Элдвээр дайран доромжилж
Элч хүний илгээв.

Эм гэх зэрэг доромжлон хараасан энэ үгийг сонсоод Таян хан өгүүлрүүн:

"Хүчүлүг хөвүүн чиний
Хүчирхэх бардах их боловч
Хүрэлцэн алалдах цагт
Хүнээс урьд шантрах биз.
Тэр их омгоо
Тэрс дайсанд гаргаасай!
Тэмцэж нэгэнт эхэлбэл
Зүгээр салах аргагвй

гэв. Тэр үгийг сонсоод, Таян ханы дараах их ноён Хорису-бэчи өгүүлрүүн: "Инанча Билгэ хан эцэг чинь

Адил зэргийн дайсанд
Араа үзүүлж яваагвй
Алалдах тулалдах едөрт
Агтаа ухруулж үзээгвй

билээ. Өнөө чиг юунд маргаашийн төлөө зүрх алдана. Чиний ингэж зүрх шантрахыг мэдсэн бол чиний хатан эх Гүрбэсийг авчирч цэрэг захируулах билүү? Хөөрхий Хүгсэв сабраг баатар өглөөд цэргийн цааз сулрав. Монголын завшаан болох биз. Бид дийлдэх болно. Ай торлог Таян чиг ялихгүй хүн ажээ" гээд хоромсоогоо дэлдэж эргэж хатиран одов.

195. Түүнд Таян хан хилэгнэж өгүүлрүүн: "Үхэх амь, зовох бие бүгд нэгэн адил биз

ээ. Тийм бол хатгалдъя" гэж Хачир уснаас хөдөлж, Тамир уруу яваад Орхоныг гэтэлж, Наху гүний зүүн хормойг дайран, Цахир могод гэдэг газар хүрч ирэхэд Чингис хааны харуул үзэж, "Найман хүрч айсуй" гэж хэл хүргэвэл үүнийг сонсоод Чингис хаан зарлиг болруун: "Олноос олон гарз гарна. Цеенеес цөөн гарз гарна" гээд эсрэг нь морилж (өмнөөс нь очиж) тэдний харуулыг хөөгөөд цэргээ засахдаа Харгана зорчлоор хатгалдаж
Нуур байрлалаар байлдаж
Цүүц хатгалдаанаар цөмөрч тулья"
гэлдэв. Тэгээд Чингис хаан өөрөө магнайд явж, Хасарт гол хүчээ захируулав. Отчигин ноёноор бэлтгэл агтыг захируулав.
Найман, Цахир могодоос буцаж, Наху гүний өвөр уулын хормой хижин байжээ. Тэгээд найманы харуулыг бидний харуул хөөж, Наху гүний өвөрт байгаа гол хүчинд нь хүрч очвол Таян хан үзэж, найманы хамт байлдахаар ирсэн Жамухаас асууруун: "Тэр сүрэг хонинд орж хотонд нь хүртэл хөөж яваа чоно мэт довтлогч ямар хүмүүс вэ?" гэвэл, Жамуха өгүүлрүүн: "Тэмүжин анд минь, дөрвөн нохойг хүний махаар тэжээж гинжнээс уяж байдаг билээ. Одоо манай харуулыг хөөж ирэгчид тэр дөрвөн нохой биз.

Ширмэн төмөр магнайтай
Шивээ хурц хэлтэй
Ган төмөр зүрхтэй
Гадас цүүцэн хошуутай
Галзуу дөрвөн нохой,
Түмэн амьтныг хядахаар
Төмөр гинжээс мултарч
Шууд барьж идэхээр
Шунахай шүлсээ савируулж айсуй
Шүүдрээр унд хийж
Шүлсээр хоол хийж
Салхиар унаа хийж
Саадгаар нөхөр хийж явдаг
Зэв, Хубилай тэргүүтэй
Зэлмэ, Сүбэдэй дараатай
Тэмүжин андын тэжээсэн
Тэр дөрвөн ноход
Тэмүүлэн хүрч ирэв"

гэжээ. Таян хан өгүүлрүүн: "Тийм бол тэр муусайн амьтдаас хол байя" гээд хойш ухарч уул еед өгсөв. Бас тэдний хойноос харайлан дүүлэн яваа хүмүүсийг үзэж, Таян хан, Жамухаас асууруун:

"Эрт тавьсан унага
Эхийн сүүг хөхөж
Эрхлэн давхин наадах мэт
Эрчлэн үсэрч яваа
Энэ хэдэн хүнийг

Эрхэм Жамуха мэдэх үү?"
гэвэл, Жамуха өгүүлрүүн:
"Зэвсэгт эрийг айлгаж
Зэв тоногийг булаадаг
Илдэт эрийг няцааж
Илүү дутууг булаадаг
Идэт урууд, мангуд нар биз.
Баатар зоригт тэд
Байлдаан болох ойртсонд
Баярлан харайж явна" гэжээ.

Тэндээс Таян хан өгүүлрүүн: "Тийм бол тэр муусайнаас хол байя" гэж бас ухран
уул еед авирав. "Бас тэдний хойноос елссен шувуу мэт ервелзен сервелзен ирэгчид
хэн бэ?" гэж Таян хан асуувал, Жамуха хариу өгүүлрүүн:

"Тэр хойноос ирэгч нь
Тэмүжин анд мөн байна
Хан Тэмүжин тэр
Хамаг биедээ цөм
Шевег хатгах зайгуй
Шерег темер өмсч
Зүү шивэх завсаргүй
Зүймэл хуяг өмсч
Өлссөн шувуу мэт
Өрвелзен сервелзен айсуу.
Уурласан араатан мэт
Урагш дүүлэн айсуу.

Найман аймаг та нар Монголыг үзмэгц, ишигний год ч үлдээхгүй [ийш тийш
хувааж эзэлнэ] гэдэг байсан биш билүү? Одоо та нар үзтүгэй" гэв. Энэ үгийг
сонсоод Таян хан өгүүлрүүн: "Ай тийм бол энэ уулын ам еед бас авирья" гэж уул
өгсөж нэлээд яваад Таян хан, Жамухаас асуув: "Бас тэр хойноос нь ирж яваа нүсэр
амьтан хэн бэ?" гэвэл, Жамуха өгүүлрүүн:

"Хүндэт Сэлүн хатны
Хүний махаар тэжээсэн
Хүчит Хасар гэдэг
Хүү нь тэр мөн
Гурван бухаар зүтгүүлэвч
Гулзайхгүй хүчтэй
Гунжин үхрийг идэвч
Цадахгүй ходоодтой
Хэдэн алд биедээ
Хэлхээ хуяг өмссөн
Хэрцгий догшин Хасар
Хэн бүхнийг идэхээр айсуу!

Хоромсого саадагтай хvнийг
Ховх татаад залгихад
Хомхой тэр Хасарын
Хоолойд тордоггvй гэнэ.
Амьд хvнийг бvхлээр
Авч шvврээд залгихад
Аюулт тэр гайхлын
Аманд тээглэхгvй гэнэ.
Уур нь их хvрч
Урдах сумаа шvврч
Ухасхийн харвахад
Уулын цаадах хvмvс ч
Уул суманд оногдож
Ундуй сундуй vхэлгээнэ.
Хилэн нь их хvрч
Хийсвэр сумаа шvврч
Хийн зvг харвахад
Хярын цаадах хvмvвс ч
Хяргах тэр суманд
Хядагдаж олноор vхэцгээнэ.
Их дэлж харвавал
Есөн зуун алд газар харвадаг
Татуу дэлж харвавал
Таван зуун алд газар харвадаг
Хvнтэй адил хvн биш
Хvнийг идэх мангас
Хvчит Хасар тэр
Хvрч ирж явна"

гэвэл, Таян хан егvвлрvн: "Тийм бол ендер ууланд хоргодъё, дээш авиртугай" гэж
уул еед улам авирав. Бас Таян хан Жамухаас асуув: Тvнний хойно ирж яваа хэн бэ?
Гэвэл, Жамуха егvвлрvн:

"Єэлvн эхийн отгон хvв
Єнєєх Отчигин тэр мєн.
Эрхэмсэг танхи учраас
Эрт унтдаг боловч
Эрэлхэг зоригтой хvн
Отгон хєвvн учраас
Орой босдог боловч
Омог чадалтай эр
Байлдаан вймєэн болоход
Байрандаа хоцордоггvй
Баатар Отчигин тэр явна"

гэвэл, "Тийм бол уулын оргил дээр гаръя" гэж Таян хан хэлэв.

196. Жамуха, Таян ханд ийм үгийг хэлээд, найманаас хагацан салж, Чингис хаанд хvн явуулж хэлvvлсэн нь:

"Таян хан чамаас айж

Тайга ууланд шургаж оров.

Ухаан алдтал айгаад тэр

Ууланд хоргодон авирч байна

Тэмvжин чи хатуужиж хичээ

Тэд сандран дутааж байна.

Эдний царайг ажиж харахад

Эсэргvvцэх чадалгvй болжээ.

Бид нeхдийн хамт найманаас хагацав" гэж илгээв. Чингис хаан, наран орой болох хирд Наху гvний уулыг бvсэлж аваад хонов. Тэр шeнe найманууд буруулан дутаах гээд Наху гvний уулан дээрээс халтиран унаж, нурсан тvлээ мэт бие биеэ даралцаж ясаа хэмхчиж vхэцгээв. Маргааш нь Таян ханыг мохоож барив. [Таян хан хvнд шархтсан тул даруй vхэв. Рашид]. Хvчvлvг хан тусгаар байсан тул цeен хvний хамт дутааж, Тамир гол хvрч нэхсэн цэрэгт гvйцээгдээд хvмрээ бэхлэлтийг барьж байлдсан боловч бас тэсвэрлэсэнгvй, цааш дутааж [Буйрун хан авгадаа] очив. Найманы улс иргэнийг Алтайн елгийд мохоож цемийг нь эрхэндээ оруулж авав. [Жамуха баруун зvг дутаав.] Жамухыг дагаж явсан Жадаран, хатагин, салжиуд, дeрвэн, тайчууд хонгирад тэргvвтэй аймгууд тэнд Чингис хаанд дагаж оров. Таяны эх Гvрбэсv хатныг Чингис хаан авчруулж eгvvлрvн: "Чи Монгол хvнийг муухай vнэртэй гэдэг бил vв? Чи одоо юунд ирэв? гэж тvвнийг Чингис хаан eерee авлаа. [Таяны аймгаас нэг хvн дутаав. Хасар тvвнийг амьдаар барь гэсэнд Бат гvйцээд амьдаар барин ирэв. Үзвэл, eвeрт нь нэгэн тамга бий. Хасар eгvvлрvн: "Танай олон аймаг цэрэг цeм маньг дагаж байхад, чи энэ юмыг eвeрлeж хааш одно?" гэвэл, тэр хvн eгvvлрvн: "Миний бие, тушаалын газраа vхтэл сахина. Энэ тамгыг хуучин эзэндээ хvргэж eгье гэсэн билээ. Аз дутаж баригдав". Хасар eгvvлрvн: "Чи аль овгийн хvн, ямар тушаалтай байсан бэ?" Тэр хvн eгvvлрvн: "Би язгуураас уйгур газрын хvн. Нэр Тататунга. Миний эзэн энэ тамгыг надад тушааж, эд идшийг гаргах ба оруулах явдлыг надад тушаасан билээ. Хасар бас асууруун: "Энэ тамгыг юунд хэрэглэнэ?" Тататунга eгvvлрvн: "Сайн хvнийг сонгож зарлиг бичиг явуулах аливаа вйлсэд хэрэглэн" гэвэл, Хасар сайшааж шударга элбэрэлт хvн гэж Тэмvжинд мэдvvлж, аливаа бичиг явуулахад хэрэглэхээр тэр тамгыг мeнхvв Тататунгад тушаав. Хасар, Тататунгыг багш барин, бичиг хууль, цэргийн бодлого тэргvвтэн олон зvйл бичиг утга заалгаж удалгvй сурав. Мэргэн гэгээний Алтан товчийн 23 дугаар бvлэгт бий].

197. Мeн хулгана жилийн намар Хар талын vзvvр гэдэг газар мэргидийн Тогтоа бэхитэй Чингис хаан байлдаж, Тогтоаг дийлээд хeеж Саарь хээр гэдэг газар мэргидийн аймаг олныг дагуулан авав. Тогтоа, Худу, Чулуун хоёр хeвvvн ба цeен хvнийг авч дутааж одов. [Худу, Чулууны эхнэрийг Чингис хаан хeвvvн Eгэдэйд eгeв]. Мэргид иргэнийг эзлэгдэхэд увас мэргидийн тэргvвлэгч Дайр-Үсvн гэгч хvн [байлдах саналгvй гэж] eерийн охин Хуланг Чингис хаанд vзvvлэхээр авчирч явтал,

замд тохиолдсон монгол цэрэг саатуулах тул Бааридайн Наяа ноёнд Дайр-Үсүн учирч өгүүлрүүн: "Би энэ охиноо Чингис хаанд үзүүлэхээр явж байна" гэвэл, Наяа ноён өгүүлрүүн: "Охины чинь бид хамт аваачиж үзүүлье. Чи ганцаар одвол ийм самуун цагт тохиолдсон цэргүүд чамайг хорлох ба чиний охинтой самуурах тул хоёулаа хамт очъё. Чи намайг гурав хоног хвлээ" гэж дуртгаж хвлээлгэв. Тэндээс Наяа ноён Дайр-Үсүн хоёр, Хуланыг авч Чингис хаанд хүргэв. Хуланыг Наяа ноён, гэртэ гурав хоног хвлээлгэснийг Чингис хаан сонсоод маш хилэгнэж "Чи энэ Хуланыг ямар учиртай гэртээ хвлээлгэж байсан бэ?" гэж чангад тулган асууж засаглан шийтгэх гэж байтал, Хулан өгүүлрүүн: "Надад Наяа ноёны хэлсэн нь: " Би Чингис хааны их ноён билээ. Бид хамт хаанд бараалхаж очъё. Замын зуур цэргүүд самуурах болзошгүй" гэж ятгав. Хэрэв Наяа ноён учирч тусалсангүй бол бид завсрын цэрэгт баригдаж, тэдний завшаан болох бишүү. Хай энэ Наяатай учирсан минь болов. Одоо энэ Наяа ноёноос асуухын оронд хаан соёрхвол, тэнгэрээс заяасан, эцэг эхээс төрүүлсэн махбоды минь шалгаж үзтүгэй" гэжээ. Бас Наяа ноён өгүүлрүүн:

"Хамаг олны эзэн
Хаан Чингис чамайг
Хайрлаж хүндлэхээс өөр
Хар санал надад үгүй.
Харь улсаас олзолсон
Хацар гоо сайхан ба
Хатиртай сайн морьдыг
Хаан чиний юм гэж
Халдалгүй харж
Хавиралгүй сахидаг билээ.
Үүнээс өөр сэтгэлийг
Үнэхээр санасан буюу
Үйлдсэн зүйл байвал
Үхэхэд надад гомдолгүй".

гэжээ. Чингис хаан, Хулан хатны үгийг зөвшөөрч, мөн өдөр тэр даруй сорьж үзвэл, Хулан хатны өгсөн үг үнэн байсан тул Чингис хаан Хулан хатныг соёрхож таалав. Наяа ноёны үг бас үнэн болсон тул "Үнэн үгтэй шударга хүн байна. Их үйл хэргийг тушаа" гэж өршөөж соёрхов.

ХҮЧҮЛҮГИЙН ДУТААСАН БА ЖАМУХЫН ДАРАГДСАН НЬ

198. Мэргид иргэнийг эзэлж, Тогтоа бэхийн их хөвүүн Худугийн хатан Тухай, Дөргөнэ хоёроос, Дөргөнэг тэнд Сүгэдэй хаанд өгөв. Мэргидийн зарим улс дайжиж, Тайхал шивээнд очоод хороолон бэхэлжээ. Тэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Сорхон-шарын хөвүүн Чимбай, зүүн гарын цэргийг аваад, хороолон бэхэлсэн мэргидийг бүсэл" гэж илгээв.

Тогтоа хөвүүн Худу, Чулуун нарын хамт цэсэн хүн дутааж гарсныг Чингис хаан нэхэж, Алтайн өвөрт өвөлжиж, үхэр жил (1205)-ийн хавар Арайн даваагаар давж

одвол, найманы Хвчүлүг хан, улсаа алдаад цөөн хвнтэй дутааж яваа мэргидийн Тогтоатай уулзаж, Эрчис мөрний Бүхдөрмэ гэдэг газар хамтран цэргээ засаж байжээ. Чингис хаан хүрч байлдал Тогтоа тэнд зэрлэг суманд оногдож үхэв. Хөвүүд нь түвний хүүрийг авч явж оршуулж завдахгүй болоод толгойг огтлон авч одов. Тэндээс найман, мэргид нар хамтран байлдаж барахгүй болоод буруулан дутааж, Эрчис мөрнийг гэтлэхэд олонх хүн нь усанд живж үхэв. Найман, мэргидийн цөөн хүн, Эрчисийг гэтлээд хагацан салав. Найманы Хвчүлүг хан, уйгарын Харлугийг дайран, Сартаулын газарт Чүй мөрөнд байгаа Хар хятадын Гүр ханд нийлэн очив. Мэргидийн Тогтоагийн хөвүүд Худу, Гал, Чулуун тэргүүтэн мэргид, ханлиныг, хипчагуудыг дайран одов. Тэндээс Чингис хаан харьж, Арайн даваагаар давж, уул ордондоо буув. Чимбай, Тайхалд бүгсэн мэргидийг эзэлжээ. Чингис хаан зарлиг болж мэргидээс хядахы нь хядуулж, үлэгсдийг цэргүүдээр талуулж дээрэмдүүлэв. Бас урьд дагаж орсон мэргид, Аураг (арын буюу уул) ордноос урван боссонд ордны газар байсан хөтөч нар тэднийг даржээ. Тэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Тэднийг хамт байлгаж гэсэн билээ. Гэтэл тэд урвасан ажээ" гээд мэргидийг зүг зүг дуустал хуваарилав. 199. Мөн үхэр жил, Чингис хаан зарлиг болж Сүбээдэйд төмөр тэрэг хийлгэж өгөөд Тогтоагийн хөвүүн Худу, Гал, Чулуун тэргүүтнийг нэхүүлэхээр илгээхдээ Сүбээдэйд зарлиг болгосон нь:

"Уршигт Тогтоагийн
Урвасан хөвүүд
Уургат хулан шиг
Ухаан алдаж
Шархт буга шиг
Шантран мохож
Буцаж харвалдсаар
Буруулан дутаав.
Хөөгдсөн Худу, Чулуун нар
Хөөрөх жигүүртэй болж
Хөх тэнгэрт нисвэл
Хүлэг баатар чи
Хөнөөх шонхор болж
Хөөж тэднийг бариарай!
Муу Тогтоагийн хөвүүд
Мунхаг тарвага болж
Мухар нүхэнд шургавал
Төгс баатар Сүбээдэй
Төмөр царил болж
Төнхөж малтаж гүйцээрэй!
Өшөөт мэргидийн үрс
Өргөст загас болж
Өргөн далайд орвол
Өрлөг Сүбээдэй чи
Өөш гувчуур болж
Өлгөж гохдож бариарай!

Ерлөг баатар чамайг
Ёндер давааг давуулж
Ерген мернийг гэтлүүлж
Ёшеет мэргидийг даруулахаар
Ёдер болзож илгээв.
Усны уртыг туулж
Газрын холд хүрэхдээ
Унах морьдоо гамнаж
Уулга хүнсээ хэмнэж
Урьдаас болгоомжтой яв!
Агт морьдоо муудуулбал
Амаа баривч хожимдоно
Аливаа хүнсээ барвал
Арвилан хэмнэвч оройтоно.
Алсын тэр замд
Авлах гереес олон бий.
Ан ав хийсээр
Алсын замыг бvv март
Хүнсний нэмэр болгож
Хүрэлцэх хэмжээгээр авла.
Эрхэлсэн аваас ангид
Энгийн явах замд
Эр цэргийн морьдын
Эмээлийн хударгыг мулталж
Агтны хазаарыг амгайчилж
Аяар зөөлөн яв
Чанд эн журмыг
Чармайн сахиж явбал
Аяны хүн дураар
Авлан давхихаа болино.
Цээрлэх журмыг зөрчсөн
Цэргийн хүмүүсийг жанч
Таних хүн, миний
Таалал зарлигийг зөрчвөл
Та нар надад явуул
Танихгүй хүн, миний
Таалал зарлигийг зөрчвөл
Та нар мэдэж шийтэг.
Уул нурууг алсавч
Уг санаагаа нэгтгэж
Мерен голыг гэтлэвч
Мен санаагаа нэгтгэж
Менх тэнгэрийн хүчинд
Мерийн хүч нэмэгдэж
Гайт Тогтоагийн хөвүүдийг
Гартаа оруулж баривал

Тэднийг авчрах хэрэггүй
Тэнд нь чигийг ологтун!"
гэж зарлиг болов.
Чин зоригт Сүбээдэйд
Чингис бас хэлэв:
"Чи одоо яваад
Чивэлт мэргидийг сөнөө.
Балчир цагт минь тэд
Байн байн довтолж
Бурхан халдунд биднийг
Бултуулан сандаргаж байсан.
Ёшеет тэр мэргидүүд
Ёнее бас тангараглаад
Ёер зүг дутаав.
Уртын үзүүрт хүрч
Гүний ёроолд орж
Төлөөс ёшеег ав!" гэж
Төмөр тэргийг хэрэглүүлэн
Үнэн итгэлтэй Сүбээдэйг
Үхэр жил илгээв.
"Далд оровч
Ил мэт санаж
Хол очивч
Ойр мэт бодож
Бидэнд итгэлтэй явбал
Дээд тэнгэр ивээж
Дэмжих болно" гэж
Баатар Сүбээдэйг мордоход
Бас зарлиг болов.

200. Найман мэргидийг эзэлж дуусвал, Наймантай хамт байсан Жамуха, улсаа алдаж, таван нехертэй тэнүүчилж яваад Танлу (Тагна) ууланд гарч нэгэн угалз алж шарж идэж байгаад Жамуха, нөхдөдөө хэлсэн нь: "Хэний хөвүүд энэ ёдер угалз алж, ингэж идэж байна?" гээд тэр угалзын махыг идэж байх завсар таван нехер нь Жамухыг гардан барьж Чингис хаанд авчирчээ. Жамуха, нөхдөдөө баригдаж ирээд Чингис хаанд хэлүүлсэн нь:

"Хар хэрээ
Халтар нугасыг
Барих болов
Харц боол
Хан эзэндээ
Халдах болов.
Хаан анд минь
Хайрлаж ёршөө
Бор элээ

Борлог нугасыг
Барих болов
Боол зарц
Бодот эзэндээ
Босож халдав.
Богд анд минь
Бодож үз" гэжээ.

Жамухын тэр үгэнд Чингис хаан зарлиг болруун: "Хаан эзэндээ халдсан хүнийг
яаж орхих вэ? Тийм хүн хэнтэй нөхөрлөх вэ? Хаан эзэндээ халдсан харц ардыг ураг
терлий нь хүртэл устга" гэж зарлиг болов. Тэгээд Жамухын нүдний өмнө түүнд
халдсан ардыг алав.
Чингис хаан, Жамухад хэл гэж зарлиг болсон нь:

"Одоо бид хоёул
Ойртож бас нөхөрлөе.
Өнөө болоход, чи
Өрөөсөн арал болоод
Өөр санаа агуулахгүй биз.
Хамт хоёул нийлж
Харилцан найрамдаж
Умартсанаа сануулж
Унтсанаа сэргүүлж явъя
Өөр замаар
Явсан боловч
Өлзийт сайн нөхөр минь
Мен билээ, чи.
Өшилдөн байлдах
Өдөр болоход
Өр зүрхээ
Өвддөг билээ, чи.
Ангид замаар
Явсан боловч
Анд сайн нөхөр минь
Мен билээ, чи.
Улайшран байлдах
Өдөр болоход
Уушги зүрхээ
Өвддөг билээ, чи
Хэдэн жишээг хэлбэл:
Хэрэйд улстай бид
Хархалзан элээтэд
Хатгалдах цаг болоход
Тоорил ханы санааг
Тодруулж бидэнд хэлээд
Тун их туслав.

Бас Найман улсыг
Үгээр үхтэл сүрдүүлж
Амаар айтал сандаргаж
Аливаа байдлыг мэдэгдэж
Ач тус хүргэсэн билээ" гэж хэлүүлжээ.

201. Жамуха егүүлрүүн:

"Эрт өнгөрсөн цагт
Энхрий бага насанд
Хорхунаг Жубурын хөндийд
Хоёул их найрамдаж
Хан анд чамтай
Хайрт найз болж
Үл шингэх идээ идэлцэж
Нэг хөнжил немерч
Нэг санал санаж явлаа.
Хөндлөнгийн хүнд хөөдөгдөж
Хөнөөх үгэнд автагдаж
Хажуугийн хүнд хатгагдаж
Хатгах үгэнд автагдаж
Хаан анд чамаас
Хагацан салаад, би
Хар нүүрийнхээ арьсыг
Халцарч хуурсны адил
Хаан анд чиний
Халуун царайг харахаас
Халшран зовж явав
Умарташгүй хэлэлцсэн
Урьдын үгийг санаж
Улаан нүүрнийхээ арьсыг
Уруулж өвчүүлсний адил
Уужим сэтгэлт андынхаа
Ухаант царайг харахаас
Ухран зовч явав.
Хаан анд намайг
Хайрлан соёрхож
Хамтран нөхцөө гэжээ.
Нөхцөх цагт
Нөхцсөнгүй, би
Тэмүжин чи
Түмэн улсыг
Төвшин болгож
Харь улсыг
Хамтатган захирч
Хамгийг эзэлсэн

Хаан болоод
Дэлхий дахин
Бэлэн байхад
Дэмий надаар
Юу хийх вэ?
Харанхуй шенийн
Зүүд болж
Гэгээн едрийн
Гэмтэн болж
Хаан андыг
Зовоох болно, би
Энгэрийн чинь бөөс
Эгмийн чинь өргөс
Болох биз, би.
Атаат эмийн үгээр
Андаас салаад
Алжаан зовов, би
Энэ насны дотор
Эрхэм анд бидний
Энхрий нэр алдаршиж
Ургах нарнаас аваад
Шингэх наран хүртэл
Улс даяарт дуурьсав.
Сэргэлэн баатар чамд
Сэцэн эх заяажээ.
Эрэлхэг баатар андад
Эрдэмтэн дүү нар тержээ.
Далан гурван хүлэгтэй
Дархан ерлөг нөхөдтэй
Далай Чингис чамдаа
Дарагдаж мөхөв, би чинь
Сөрийн эцэг эхээс
Снчин бие хоцроод
Итгэх сайн нөхөргүй
Идтэй сайн дүүгүй
Илүү дутуу үгтэй
Их домогч эхнэртэй
Ийм байсан учраас
Тэнгэр эцгээс заяатай
Тэмүжин чамд дийлэгдэв, би
Анд нөхөр минь соёрхож
Амийг минь үтэр тонилговол
Ариун зүрх чинь амарч
Амгалан жаргах болно
Анд чи соёрхож
Асгарах цусыг гаргалгүй

Алуулж ершээ, намайг
Үхэж хэвтэх яс минь
Үржилт эх дэлхийд
Үүрд оршиж байгаад
Итгэлт андын ургийг
Ивээж тэтгэх болтугай гэж
Ийм ерөөлийг тавья
Сер терлийн би
Сндер терелт андын
Смэг сүлдэнд дарагдав
Хүсэн үгийг минь
Мартахгүй
Хэзээ ямагт
Дурдаж яваарай!

Одоо намайг тонилготугай!" гэж өгүүлбэл, эдгээр үгийг сонсоод Чингис хаан өгүүлрүүн:

"Анд нөхөр Жамуха
Анги тасархай явавч
Атаа хор санаж
Амиа хорлох үгийг
Арай хэлсэнгүй билээ.
Засарч чадах боловч
Засрахгүй хичээхгүй байна.
Үзэх телгөөр мэргэлбэл
Үхэх цаг нь болоогүй мэт
Дээд язгуурын хүнийг
Дэмий хорлож болохгүй
Хүний амийг хорлоход
Хүндэт шалтгаан хэрэгтэй.

Энэ тухайн шалтгааныг хэлбэл, урьд Жочи Дармала, Тайчар хоёр адуугаа харилцан дээрэмдэлцэх үед Жамуха анд чи, буруу зан, бульхай явдал гаргаж, Далан балжууд гэдэг газар байлдаж, намайг Зээрэний хавчилд бачимдуулан айлгаснаа санаж байна уу? Одоо бас нөхөрлөө гэвэл зөвшөөрөхгүй байна. Амийг чинь хайрлах боловч аргагүйд хүрэв гэж хэлэгтүн. Одоо чиний үгээр цус гаргалгүй нөгчүүлж, хүүрий чинь ил хаяхгүй, хүндэт ёсоор оршуулья" гэж зарлиг болов. Тэнд Жамухыг үхүүлж хүүрийг оршуулав.

201. Тэгээд эсгий туургатан улс энх шударга болж, барс жил (1206) Онон мөрний эхэнд хуралдаж, есөн хелт цагаан тугаа мандуулаад Тэмүжинд Чингис хаан (Далай хаан) цолыг өргөв. Мухулайд гоо ван (улсын ван) цолыг тэнд өгөв. Найманы Хүчүлүг ханыг нэхүүлэхээр Зэвийг мордуулав. Монгол угсаатан улсыг нэгтгэн барж Чингис хаан зарлиг болруун:

202. "Улс төрийг байгуулалцсан урьдын гавьяат нөхдөө угсаатан ноёд болгож, мятралгүй зүтгэсэн миний хайрт нөхдийг мянганы ноёд өргөмжилж, соёрхлын

вгийг хэлбэ" гэж зарлиг болов. Мяганы ноёдыг томилж тушаасан нь: 1. Мэнлиг эцэг, 2. Боорчи, 3. Мухулай гоо ван, 4. Хорчи, 5. Илугай, 6. Жорчидай, 7. Хунан, 8. Хубилай, 9. Зэлмэ, 10. Түгэ, 11. Дэгэй, 12. Толун, 13. Үнгүр, 14. Чүлгэдэй, 15. Борохул, 16. Шигихутуг, 17. Хүчү, 18. Хөхөчү, 19. Хоргасун, 20. Үсүн, 21. Хуилдар, 22. Шилүгэй, 23. Жидай, 24. Тахай, 25. Цагаан гуа, 26. Алаг, 27. Сорхан-шара, 28. Булугун, 29. Харачар, 30. Хөхөчос, 31. Сүйхэтү, 32. Наяа, 33. Жунсо, 34. Хүчүгүр, 35. Бала, 36. Оронартай, 37. Дайр, 38. Мүгэ, 39. Бужир, 40. Мүнгүр, 41. Долоодай, 42. Бөгөн, 43. Худус, 44. Марал, 45. Жибгэ, 46. Юрүхан, 47. Хөхө, 48. Зэв, 49. Удутай, 50. Бала-чэрби, 51. Хэтэ, 52. Сүбээдэй, 53. Мөнх, 54. Халжа, 55. Хурчакус, 56. Гэвги, 57. Бадай, 58. Хишилиг, 59. Хэтэй, 60. Чаурхай, 61. Хонгиран, 62. Тогоонтемер, 63. Мэгэтү, 64. Хадаан, 65. Мороха, 66. Дори-бөхө, 67. Идухадай, 68. Ширахул, 69. Даун, 70. Дамачи, 71. Хауран, 72. Алчи, 73. Тобсаха, 74. Тунхудай, 75. Тобуха, 76. Ажинай, 77. Түйдхэр, 78. Сачуур, 79. Жидэр, 80. Олар хүргэн, 81. Хингиадай, 82. Буха-хүргэн, 83. Хурил, 84. Ашиг хүргэн, 85. Хадай хүргэн, 86. Чигу хүргэн, 87, 88. Алчи хүргэн, гурван мянган хонгирад, 89, 90. Буту хүргэн, 2 мянган Ихирэс, 91, 92, 93, 94, 95. Онгуудын Алхушдигид хури хүргэн, таван мянгат онгууд, ойн иргэнээс гадна, Монгол улсын мянгатын ноёдыг Чингис хааны томилсноор мянгатын ноёд ерэн таван хүн болов.

203. Бас Чингис хаан хүргэдийн хамт эдгээр ерэн таван мянганы ноёдыг томилоод тэр дотор зарлиг болруун: "Смет туст нехдеее еер соёрхлыг егье. Боорчи, Мухулай тэргүүтэн бусад ноёдыг ирүүлүгэй" гэж тэр дотор байсан Шигихутугийг "Тэднийг урьж авчир" гэсэнд Шигихутуг өгүүлрүн:

"Боорчи, Мухулай нар
Бэлт биднээс
Их тусалж
Илүү зүтгэсэн үү?
Тэмдэглэн соёрхоход
Тэднээс би
Дутуу тусалж
Ядуу зүтгэсэн үү?
Слгийтэй цагаасаа би
Өндөр босгыг чинь түшиж
Сдий их сахалтай
Өвгөн буурал болтлоо
Сөр санаа санасангүй
Өршөөлд чинь багтсаар ирэв.
Алмай бага наснаасаа би
Алтан босгыг чинь түшиж
Амандаа сдий сахалтай
Ахмад настай болтлоо
Алжааж бэрхшээсэн зүйлгүй
Аль чадахаар зүтгэв.
Хөлдөө хэвтүүлж
Хөнжилдөө хучиж

Хөвүүн адилаар
Хүмүүжүүлэв, намайг
Дэргэдээ хэвтүүлж
Дээлдээ хучиж
Дүү мэтээр
Түшиж есгөв.

Одоо надад ямар соёрхлыг хайрлах вэ?" гэж хэлсэнд Чингис хаан, Шигихутугт өгүүлрүүн: "Чи миний зургадугаар дүү биш үү? Сүгемел дүү чамд еерийн дүү нарын адилаар өмч хувийг олгоё. Бас чиний хүргэсэн ач тусыг бодож, есөн ослыг хэлтрүүлэх болгоё" гэж зарлиг болов. "Мөнх тэнгэрийн ивээлээр улс гүрнийг тохинуулж байхад чи, үзэх нүд, сонсох чих болж яв. Бидний эх ба дүү нар, хөвүүдэд эсгий туургатны дотроос эзлэх хувийг олгож, хавтсан үүдтэний дотроос харъяалах ардыг хувааж өг. Чиний тушаасан үгийг хэн ч өөрчилж үл болно" гэж зарлиг болов. Бас Шигихутугийг "Бүх улсын доторх хулгайг цээрлүүлж, худлыг мохоож, үхүүлэх ёстойг үхүүлж, яллах ёстойг яллаж бай" гэж бүх улсын дээд заргач (шүүгч) болгов. Бас "Нийт улсын өмчийг хувааж заргыг шийтгэж, түвнийгээ хөх дэвтэрт бичиж тэмдэглэгтүн. Надтай зөвлөж, Шигихутугийн шийтгээд цагаан цаасан дээр хөх бичиг бичиж дэвтэрлэснийг ургийн урагт хүртэл үүрд хэн ч бүр өөрчилтүгэй" гэж зарлиг болов. Шигихутуг өгүүлрүүн: "Миний мэтийн өргөдөл (сүгемел) дүү, хааны дүүтэй адилаар хувь өмч авч яаж болох вэ? Хаан соёрхвол, байшин гэртэй, балгас хотын иргэдээс авъя" гэж өчвөл "Чи өөрөө энэ хэргийг бүртгэж шийтгэх тул өөрөө мэдэж гүйцэтгэ" гэв. Шигихутуг өөрөө хаанаас соёрхлыг олж төгсөөд гарч, Боорчи, Мухулай тэргүүтэн ноёдыг урьж оруулав.

204. Тэндээс Чингис хаан, Мэнлиг эцэгт зарлиг болруун: "Төрөхийн хамт төрөлцсөн, өсөхийн хамт өсөлцсөн өлзийт буянт чиний, өршөөл тус хүргэсэн нь өдий төдий болжээ. Тэр дотроос тэмдэглэж хэлбэл, Ван хан эцэг, Сэнгүм анд хоёр намайг мэхэлж урьсанд очих замдаа Мэнлиг эцгийн гэрт хоновол, чи намайг ятгасангүй бол хар усанд живж, халуун галд түлэгдэж үхэх билээ, би. Тэр тусы чинь санаж, энэ эрхэм суудалд суулгаж он бүр осолдохгүй, сар бүр саатахгүй сайшаал шагналыг өгч, үрийн үрд хүртэл үүрд мялааж байя" гэж зарлиг болов.

205. Бас Чингис хаан, Боорчид өгүүлрүүн: "Насан бага цагт найман шарга морио алдаад гурван хоног нэхэж явах замд чамтай уулзсан билээ. Мунгинаж яваа надад тусалъя гэж чи гэртээ харьж, эцэгтээ хэлэлгүйгээр гүүний айрагтай суулгаа хээр орхиж, миний оготор хонгор морийг ювлж, орог шинхул морийг надад унуулаад өөрөө хурдан ухаа морио унаж, адуугаа эзэнгүй орхиод яаравчлан надтай бас гурван хоног дээрэмчдийг нэхсэн билээ. Бид хоёр, шарга морьды минь дээрэмдсэн хүрээнд хүрээд, хүрээлсэн гэрүүдийн захад байсан шарга морьдыг гадагш хөөж дутааж авчрав. Чи Наху баяны ганц хөвүүн бөгөөд юу мэдэж надтай нөхөрлөсөн билээ? Чи үнэн сайхан сэтгэлээр нөхөрлөв. Түүний хойно чамайг санасаар явж, би Бэлгүтэйг илгээж нөхөрлөө гэвэл, чи богтгор хонгороо унаж, бор өрмөг хэвнэгээ немерч өөрөө хүрч ирэв. Гурван мэргид бидэнд халдаж, Бурхан халдуныг гурван удаа бүслэхэд чи бидний хамт бүслэгдэв. Бас түүний хойно, Далан нэмүргэд татаартай тулалдаж хоноход өдөр шөнө үргэлж хур зүсрэн оров. Тэр шөнө намайг унтуулах гэж нөмрөгөө надад нөмрөгөөд, миний дээр борооны усыг дусуулахгүйгээр шөнө турш зогсохдоо чи өрөөсөн хөлөө ганц удаа сольж гишгэсэн билээ. Хүлэг баатрын шинж

энэ мөн. Түүнээс бусад чиний зүтгэлийн алийг хэлж барах вэ? Боорчи Мухулай хоёр, зөв явдлыг минь зөвшөөрөн тэтгэж, буруу явдлыг минь буцаан зогсоож энэ их сууринд хүргэв. Одоо бүгдийн дээр суулгаж, есөн удаа осол гаргавч ял хэлэлцэхгүй болгоё. Боорчи, баруун гарын Алтай орчмын түмнийг мэдэж захиртугай" гэж зарлиг болов.

206. Бас Мухулайд Чингис хаан зарлиг болруун: "Хотала хааны бүжиглэх Хорхунаг-жубурын хөндийд саглагар модны ёроолд саатан буух цагт Мухулай, тэнгэрийн зайран (сүлд)-ы заасан үгийг тэмдэглэн хэлсний тул тэнд би (Мухулайн эцэг) Гүн гуаг дурсаж, Мухулайтай үг барилдсан билээ. Одоо түүний ёсоор би их сууринд суусны тул Мухулайг ургийн урагт хүртэл улс гүрний гоо ван болгоё" гэж гоо ван нэр өгөв. "Мухулай гоо ван, зүүн гарын Хараун-жидуны хавийн түмнийг мэдтүгэй" гэж зарлиг болов.

207. Чингис хаан, Хорчид өгүүлрүүн:

"Өчүүхэн балчир цагаас
Сдий болтол минь
Слзийт нөхөр болж
Нойтонд хамт норж
Хүйтэнд хамт хөрч
Хүчээ өргөв, чи
Хол урьдын цагт
Хорчи чи мэргэлээд
Зөгнөж хэлсэн үгээ
Зөв болгон тохирч
Тэнгэрийн өршөөл хүчээр
Тэр ёсоор бүтвэл
Гучин эхнэр авъя гэж
Гуйсан билээ, чи.

Одоо чи хэлсэн үг бүтсэний тул эзэлж оруулсан улсын дотроос чи сайн эхнэр, сайхан хүүхнүүдийг сонгож ав" гэж зарлиг болов. Бас "Гурван мянган баарины дээр Тахай Ашиг хоёрын хамт Адаргины чинос, тоолис, тэлэнгүүд аймгийг нийлүүлж түмэн иргэн болгоод Хорчи захирч, Эрчис мөрний дагуу ойн иргэнд хүртэлх нутгийг эзэмшин нутаглаж, бас ойн түмэн иргэнийг даргалж мэдтүгэй" гэж зарлиг болов. "Хорчийн зөвшөөрөлгүйгээр ойн иргэн ийш тийш нүүж үл болно. Хорчийн үгийг зерчигчдийг шийтгэтүгэй" гэж зарлиг болов.

208. Бас Чингис хаан, Жорчидайд өгүүлрүүн: "Чиний бүтээсэн эрхэм тусыг дурдвал, Хэрэйдтэй, Хархалзан элээтэд хатгалдан байлдах цагт Хуилдар анд тэргүүтэн байлдана гэсэн боловч, чухам хэргийг бүтээсэн нь чи мөн. Жорчидай чи довтолж ороод Жүрхин, Түбэгэн, Дунгайд, Хориширэмүний мянган торгууд, шилдэг цэрэг бүгдийг дарсаар их гол хүчинд хүрч, Сэнгүмийн энгэсэг хацрыг харван шархтуулж, мөнх тэнгэрт ялахын үүдийг нээв. Сэнгүмийг шархтуулсангүй бол бид ямар болохыг мэдэхгүй. Жорчидай чиний хүргэсэн эрхэм их тус тэр байна. Тэндээс зайлж, Халх гол уруу нүүхэд Жорчидай чамайг би ендер уулын немер мэт өмөг болгон санаж явлаа. Тэндээс бид Балжун нуурт ундлахаар буув. Жич, Балжун нуураас Жорчидайг туршуул (алхинч) болгож Хэрэйдэд явуулсан билээ. Тэнгэр

газрын ивээлээр бид хэрэйд иргэнийг номхтгон дагуулав. Голлох Хэрэйд улсыг салгаж дарсан учраас дагалдах найман, мэргидийн зориг шантарч байлдаж чадахгүй буснив. Мэргид, найман нарыг бутран сарних завсар, Хэрэйдийн Жаха-хамбу, хоёр охиноо дагах шалтгаанаар харьяат нараа хамт авч үлдэв. Гэтэл тэр дайсагнаж одсон тул Жорчидай нэхэж, нэгэнт зайлан одсон Жаха-хамбыг заль аргаар барьж тонилгов. Тэр Жаха-хамбын улсыг алж эзлэв. Жорчидайн бас нэг тус нь энэ мөн".

Алалдах едер
Амиа хайрлахгүй
Ачийг хүргэж
Байлдах едер
Байраа алдахгүй
Баатарлан зүтгэсний тул

Чингис хаан, Ибага бэхи хатнаа Жорчидайд соёрхож өгөөд Ибагад өгүүлрүүн:

"Авир зангий чинь голсон биш.
Ариун үзэсгэлэнг чинь чамласан биш,
[Хелийг чинь шивэртэй гэсэн биш,
Хелсийг чинь үнэртэй гэсэн биш, А.то]
Сврөө дулаацуулж
Хелөө хучуулсан
Серийн хатан чамайг
Их терийн үйлст
Илт зүтгэсэн Жорчидайд
Ийнхүү соёрхох болов.
Хатгалдах цагт
Халх болж,
Хагацсан улсыг
Хамтатган өгч
Хутгалдан байлдахад
Хуяг болж
Хуваасан улсыг
Хурааж өгсөн

Жорчидайн ачийг хариулж, гавьяаг тэмдэглэхийн тул чамайг өгөв. Үүнээс хойш миний ургаас хаан ширээнд залгамжлан суугчид, энэ мэт тус хийснийг хариулсан ёсыг сэтгэж, миний үгийг еерчлөлгүйгээр ургийн урагт хүртэл Ибагын ор суурь (нэр хүнд)-ийг бүү тасалтугай" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, Ибагад өгүүлрүүн: "Чиний эцэг Жаха-хамбу, чамд инж болгож Ашиг-Темер, Алчиг хоёр тогоочийн хамт хоёр зуун хүнийг өгсөн билээ. Одоо чи урууд иргэнд очихдоо дурсгал болгож, надад инжийн хүмүүсээс Ашиг-Темер тогоочоо нэгэн зуун хүний хамт өгч од" гэж авав. Бас Чингис хаан, Жорчидайд өгүүлрүүн: "Ибага хатнаа чамд өгөв. Чи дөрвөн мянган уруудаа мэдэж захиртугай" гэж соёрхож зарлиг болов.

ШАДАР ХИШИГТЭН ЦЭРГИЙГ БАЙГУУЛСАН НЬ

209. Бас Чингис хаан, Хубилайд өгүүлрвүн: "Чи хвчтэний хвзвүг мушгиж, бөхчүүдийн бөгсийг шороодуулж өгөв. Одоо Хубилай, Зэлмэ, Зэв, Сүбээдэй та дөрвүүл сайн нохой мэт итгэлтэй нөхөд мөн. Та нарыг хаана ч илгээвэл,

Хүр гэсэн газар хүрч
Хүр чулууг хэмх цохиж
Халд гэсэн газар халдаж
Хад чулууг хага цохиж
Цэгээн чулууг бутаргал
Цээлийн улсыг цалгитал
Ниргэж нядалж явав.

Хувилай, Зэлмэ, Зэв, Сүбээдэй дөрвөн нохойгоо зорьсон газартай явуулаад, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дөрвөн хвлэг баатраа дэргэдээ авч, хатгалдах өдөр хамгийн түрвүнд урууд, мангудын цэргийг Жорчидай Хуилдар хоёроор толгойлуулан мордуулбал сая миний сэтгэл бүрнээ амардаг билээ" гэв. "Хубилай чи цэргийн үйл бүгдийг ерөнхийлөн захирч бай" гэж соёрхож зарлиг болов. Бас Бидүгүн, их дуулгаргүй тул би буруушааж, мянганы ноён болгосонгүй. Чи түвнийг сургаж үз. Тэр чамтай зөвшиж нэг мянганыг захирч явтугай. Бидүгүнийг хойш ямар болохыг бид үзье" гэв.

210. Бас Чингис хаан, Гэнигэдэй Хунанд өгүүлрвүн:

"Боорчи, Мухулай тэргүүтэн ноёд оо, Додай Доголху тэргүүтэн чэрби нар аа! Энэ хунан,

Харанхуй шене
Халдах чоно болж
Гэгээн өдөр
Хэсэх хэрээ болж
Нүвхэд үлдэхгүй
Үлдэхэд нүвхгүй
Үргэлж намайг дагаж
Харийн дайсанд
Халуун нүүр өгч
Харилцдаггүй
Өшөөт хүнд
Өмөг тус болж
Өөр зан гаргадаггүй билээ.

Хунан Хөхөчос хоёртой зөвлөж, хамаг үйлсийг үйлдэгтүн" гэж зарлиг болов. "Хөвүүдий минь ах Жүчи биз. Хунан, Гэнигэс овогтноо тэргүүлэн захирч, миний хөвүүн Жүчийн дор түмний ноён болтугай" гэж зарлиг болов. "Хунан Хөхөчос, Дэгэй, Үсүн өвгөн энэ дөрвүүл, үзсэнээ нуухгүй, үнэн үгээ хэлж, мэдсэнээ мэлзэхгүй, сонссон үгээ сонсгодог билээ".

211. Бас Чингис хаан, Зэлмэд өгүүлрвүн: "Жарчиудай өвгөн, үлээх хеэргээ үүрч өчүүхэн хөвүүнээ дагуулж, бурхан халдунаас бууж ирээд Ононы Дэлүүн болдогт намайг төрөх цагт булган өлгийг өгөв. Түүнээс хойш ч босго хатавчийн боол, өрх үүдний өмч болж, едий тедий тусыг хүргэв. Булган өлгийд төрсөн буянт нөхөр минь, хамт төрсөд хань болж өссөн хайрт нөхөр Зэлмэ минь чамайг өсөн удаа осол гаргахад буруушаан яллахгүй" гэж зарлиг болов.

212. Бас Чингис хаан, Толунд өгүүлрвүн: "Эцгээс тусгаар мянганыг захирч байсан билээ. Улсыг хураан тохинуулахад чи өөрийн эцгийн өрөөл жигүүр болон зүтгэж бүтээсний тул чэрби гэдэг цолыг авав. Одоо өөрийн олсон зөссөн иргэнээ мянгат болгож, Турухантай зөвшиж захирагтун" гэж зарлиг болов.

213. Бас Чингис хаан, Үнгүр буурчид өгүүлрвүн: "Мэнгитү хианы хөвүүн Үнгүр чи, гурван аймаг тохурауд, таван аймаг таргууд, чаншиуд, баядаа дагуулж нэгэн хүрээ болж

Будан мананд төсрөлгүй
Булаалдах дайн салалгүй
Нойтонд хамт норж
Хүйтэнд хамт хөрж
Явав чи

Одоо ямар соёрхол авах вэ, чи?" гэвэл Үнгүр өгүүлрвүн: "Соёрхлыг сонгуулбал хамаг баяд ах дүү нар, хамаагүй бутран тарж байна. Хаан соёрхвол, баяд ах дүү нараа цуглуулан захиръя" гэвэл, "Тэг, Баяд ах дүү нараа цуглуулж мянганыг чи захиртугай!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Борохул Үнгүр та хоёр, буурч түгээгч болж, баруун зүүн этгээдэд барих идээг түгээж, баруун талын хүмүүст байр байраар олгож, зүүн талын хүмүүст зүй зүйгээр өгч идээ хүнсийг түгээвэл миний хоолой онгойж, сэтгэл амардаг билээ. Үнгүр Борохул хоёр морион явж (мориор явж) олон хүнд идээ рэг сэнгийн баруун зүүн этгээдэд идээ базааж бэлтгээд "Та хоёр, Толунтай хамт төвлөн суугаад идээг түгээж байгтун" гэж суурийг зааж өгөв.

214. Бас Чингис хаан, Борохулд өгүүлрвүн: "Миний эх, Шигихутуг, Борохул, Хүчү, Хөхөчү та дөрвийг дүрвэсэн иргэний нүүсэн нутгаас

Хөдөөнөөс олж
Хөлдөө бүүвэйлж
Хүмүүжүүлэн тэжээж
Хүзүүнээс чинь татаж
Хүний зэрэг болгож
Эгмээс чинь татаж
Эрийн зэрэгт оруулж

Хөвүүд бидний нөхөр сүүдэр болгоё гэж тэжээжээ. Миний эхийн тэжээсэн ачийг та нар их хариулан зүтгэв. Борохул надад нөхөр болж

Хурдан аянд мордож
Хуртай шөнө тохиолдовч

Хоол ундгвйгээр
Хоосон хонуулсан удагвй,
Яаралтай дайнд
Ямар ч бэрхшээл тохиолдовч
Шел тасалдуулж
Єл алдуулж байсангвй
Євєг эцгийг минь хорлосон
Єстен татаарыг доройтуулж
Єшил єшиж
Хясал хясаж
Тэр татаар иргэнийг
Тэрэгний бултай чацуулж
Тvvнээс єндєр нуруутныг
Тvvж хядах цагт

Татаарын Харгил шар, ганцаараа дутааж яваад єлссєний тул аргагвй ирж, манай эхийн гэрт орж ирээд "Идэх юм гуйя" гэсэнд, "Идэх юм гуйвал тэнд суу" гэж баруун исэр (ор)-ийн ємнєд vзvvрт суулгав. Тэр цагт таван настай байсан хєvvн Толуй гаднаас орж ирээд гэдрэг гvйж гармагц, Харгил шар босон харайж, Толуйг сугандаа хавцуулж гvйхийн хамт хутга тэмтэрч сугалан авахыг завдахад эхийн гэрт зvvн талд сууж байсан Алтани "Хvvгий минь аллаа" гэж эхийн орилон бархирахыг сонсож гvйн гарч, Харгил шарын хойноос гvйцэж нэг гараараа вснээс нь зууран барьж, нєгєє гараараа хутгыг сугалж байсан гары нь барьж угзраад хутгыг алдуулав. Тэр вед гэрийн ард мугалзар хар vxрийг тэлэн алж байсан Жидай Зэлмэ хоёр, Алтанийн дууг сонсоод сvxээ барьсаар, улаан цустай хэвээр гvйн ирж, татаарын Харгил шарыг мєн тэнд нь сvxээр цохиж, хутгаар бvлж алав. Алтани Жидай Зэлмэ гурав, хєvvнний амь аварсан гавьяаг булаалдахад Жидай Зэлмэ хоёр єгvvлрvvн: "Бид даруй гvйн ирж тvvнийг эс алсан бол ганц эхнэр Алтани юу хийж чадах вэ? Хєvvнний амийг хорлосон байх билээ. Хєvvнний амийг аварсан гавьяа биднийх болно" гэвэл, Алтани єгvvлрvvн: "Миний дууг сонссонгвй бол та нар яаж ирэх билээ? Би гvйн гvйцэж тvvний сєвлэг вснээс барьж хутгыг сугалсан гарыг татаж хутгыг алдуулсангвй бол Жидай Зэлмэ хоёрыг хvрч иртэл, хєvvнний амийг хорлож амжсан байх бишvv?" гэв. Тэгж хэлбэл, гол гавьяа нь Алтанийнх болов. Борохулын гэргий, эр Борохулдаа єрєєсєн арал болон тусалж явсны дээр, Толуйн амийг аварч тус хvргєв.

Бас хэрэйдтэй, Хархалзан элээтэд хатгалдан байлдах цагт Єгэдэйн гvрээний судал, суманд шархтаж унасанд Борохул, дээр нь бууж тvvний асгарсан цусыг амаараа шимж хоноод маргааш нь Єгэдэй морь унаж чадахгвй тул урдаа сундлан тэвэрч, бvрэлдсэн цусы нь бvлээн уруулаараа шимж, ам завжаа улайлгаж, ачит хєvvн Єгэдэйг амьд мэнд авч ирсэн билээ. Эхий минь, зовж тэжээсэн ачийг, хоёр хєvvнний амийг аварч хариулав. Борохул надтай нєхєрлєж, уриалах дуунд минь уухайгаа нэмж, урагшлан зvтгэж явав. Борохулыг єсєн удаа осол гаргавч, яллахгвй болгоё" гэж зарлиг болов.

215. Бас "Охин ургаа соёрхол єгье" гэв.

216. Бас Чингис хаан, Yсvн євгєнд єгvvлрvvн: "Yсvн, Хунан, Хєхєчос, Дэгэй энэ дєрvvлээ, vзсэн сонссоноо vлдээж нуулгвй, vргэлж хэлдэг билээ. Монголын тєр

ёсонд бэхи ноёдыг ергөмжлөх заншил бий. Ахмад үеийн хүнээ бэхи болгодог заншилтай тул баарин ахын ураг, Үсүн өвгөнийг бэхи болгоё. Бэхи ергөмжлөгдсөөд цагаан дээл өмсөж, цагаан морь унаж, дээд сууринд сууж, он сарыг олж сонгож байтугай" гэж зарлиг болов.

217. Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Хуилдар анд алалдан байлдах цагт урьтаж ам нээж байлдсан гавьяа бий тул түүний хөвүүд ач нарт, өнчдөд олгох өршөөл тусламжийг хүртээсүгэй" гэв.

218. Бас Чингис хаан, Цагаан гуагийн хөвүүн, Нарийн-Тоорилд өгүүлрүүн: "Чиний эцэг Цагаан гуа чинь зоригийг барьж байлдсаар Даланбалжудын байлдаанд Жамухад алагджээ. Одоо эцгийн гавьяаг хүртэж, өнчдийн тусламжаас авч бай" гэсэнд, Тоорил өгүүлрүүн: "Миний төрлийн нэгүс нар олон аймагт хуваагдан тарсан байна. Хаан соёрхвол, ах дүү нэгүс нараа цуглуулъя" гэвэл, Чингис хаан зарлиг болруун: "Тийм бол ах дүү нэгүс нараа цуглуулж, чи ургийн урагт хүртэл захирч бай" гэж зарлиг болов.

219. Бас Чингис хаан, Сорхон-шард өгүүлрүүн: "Намайг өчүүхэн цагт, Тайчуудын Таргудай Хирилтуг, ах дүү нартайгаа нийлж атаархан барих цагт Сорхон-шарын хөвүүн Чулуун, Чимбай нар, намайг ах дүү нартаа атаархагдсан ажээ гэж нууж, охин Хадаанаар асруулж байгаад тавьж илгээсэн бишүү. Чиний тэр ачийг би харанхуй шөнө зүүдэндээ бодож, гэгээн өдөр цээжиндээ санасаар явсан билээ. Дараа нь тайчуудаас надад баахан удаж ирэв. Одоо танд соёрхлыг өгье. Ямар соёрхлыг хүсч байна?" гэвэл, Сорхон-шар ба түүний хөвүүн Чулуун, Чимбай нар өгүүлрүүн: "Бид, мэргидийн нутаг Сэлэнгэд дархан дураар нутаглахыг хүснэ. Бас ямар соёрхол хишиг хайрлахыг Чингис хаан мэдтүгэй!" гэв. Тэгэхэд Чингис хаан өгүүлрүүн: "Нутаг дархалж, мэргидийн газар Сэлэнгээр ургийн урагт хүртэл нутаг орноо эзэмшиж, нум сумаа агсаж, хурим найрыг хийж, хундага сөнгөө түшилцэж явтугай. Өсөн удаа осолдоход зэмлэхгүй болгоё!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, Чулуун Чимбай хоёрт соёрхож хэлсэн нь: "Урьд Чулуун Чимбай та хоёрын хэлж байсныг яаж мартах вэ? Чулуун Чимбай та хоёр санаснаа хэлье гэвэл, дутуугаа гуйя гэвэл дам хүнээр бүү хэлүүлж бай. Сөрийн биеэр уулзаж, сөрийн амаар санаснаа хэлж, дутсанаа гуйж бай" гэж зарлиг болов. Бас "Сорхон-шар, Бадай, Хишилиг та гурван дархан,

Олон дайсанд довтолж
Олз юм олбол
Олноо бүрэн автугай!
Аян ав хийж
Ан өгөөс албал
Алснаа бүрэн автугай!"

гэж зарлиг болов. "Сорхон-шар бол тайчуудын Түдэгэгийн гэрийн хүн. Бадай Хишилиг хоёр бол Чэрэнгийн адуучин хүн билээ. Одоо миний шадар хорчи (нум сум агсагч) болж, хуримд хундага дэвшүүлж, дархан эрхтэйгээр жаргаж явтугай!" гэж зарлиг болов.

220. Бас Чингис хаан, Наяад өгүүлрүүн: "Ширээт өвгөн, Алан Наяа хоёр хөвүүний хамт Таргудай Хирилтугийг барьж авчрах замд Хутгал нугад хүрээд Наяагийн хэлсэн нь: "Бид хаан эзнээ яахан тэвчиж барьж одох вэ?" гэж сэтгэл түвтэхгүй

болоод Таргудайг сул тавин буцааж, Ширээт евгөн, хөвүүн Алаг Наяа нартай хамт ирж Наяагийн хэлсэн нь: "Бид, хан Таргудай Хирилтугийг гардан барьж ирж яваад жич тэвчин ядаж тавин буцаагаад бид Чингис хаанд хүчээ өгье гэж ирэв. Хэрэв ханаа барьж ирвэл хан эзнээ барьсан харц ардад яаж итгэх вэ гэх билээ. Хандаа халдаж чадсангүй тул тэднийг тус (еерийн) ханаа хайрлах их ёсыг мэдсэн хүмүүс гэж үгийг зөвшөөж, нэгэн үйл хэргийг тушаая гэсэн билээ. Боорчи, баруун гарын түмнийг захирах ноён болов. Мухулай го ван болж зүүн гарын түмнийг захирах ноён болов. Одоо Наяа, төвийн түмнийг захирах ноён болтугай" гэж зарлиг болов. 221. Бас Зэв, Сүбээдэй хоёрыг еерийн олсон зээсэн иргэнээ мянгат болгож захирагтун гэв.

222. Бас хонь хариулагч Дэгэйд мянгатыг энд тэндээс цуглуулж өгөөд мянганы ноён болгов.

223. Бас модоч дархан Хүчүгүрт өгөх иргэн дутагдсан тул бусад ноёдын албат нараас татаж цуглуулсан иргэнийг Жадараны Мулхалхууд зүгээр нийлүүлж, Хүчүгүр Мулхалху хоёр нэг мянгатыг хавсран зөвлөж захирагтун гэв.

224. Улсыг байгуулахад зүтгэсэн хүмүүсийг түмний ноёд, мянганы ноёд, зууны ноёд, арваны ноёд болгож, соёрхлыг өгөх хүмүүст соёрхлоо өгч, зарлигийг буулгах хүмүүст зарлигаа буулгаж Чингис хаан зарлиг болруун: "Урьд би, наян хэвтүүл манаачтай, далан шадар хишигтэнтэй байв. Одоо мөнх тэнгэрийн ершөөлөө, тэнгэр газрын ивээлээр хүч аугаа нэмэгдэж, гүр (нийт) их улсыг хамтатгаж, ганц жолоондоо оруулсан тул одоо надад мянган шадар хишигтэн (ээлжтэн)-г ялгаж өг. Хэвтүүл, хорчин торгуудын хамт бүгд түмэн хүн болгож өгтүгэй!" гэж зарлиг болов. Бас Чингис хаан, хишигтнийг ялгаж томилох тухай мянганы ноёдод тунхаг зарлиг буулгасан нь: "Миний хишигтнийг томилоход түмт, мянгат, зуутын ноёдын хөвүүд, сул (чөлөөт) хүний хөвүүдийн дотроос миний дэргэд тэнцэх билэг эрдэмтэй, бие сайтайгий нь ялгаж оруултугай. Миний шадар цэрэгт орохдоо мянганы ноёдын хөвүүд, арван нехер (цэрэг), нэг дүүгээ дагуулж иртүгэй. Зууны ноёдын хөвүүд таван нехер, нэг дүүгээ дагуулж иртүгэй. Арваны ноёдын хөвүүд бас сул хүний хөвүүд, гурван нехер нэг дүүгээ дагуулж иртүгэй. Ингэхдээ тэд уг газраасаа уналга морио бэлтгэж иртүгэй.

Миний шадар цэрэгт ирэх мянганы ноёдын хөвүүд арван нехэд, хэрэглэх юмаа харъяат мянганы дотроос татаж авагтун. Эцгийн өгсөн хувь хишиг буюу еерийн олсон зээсэн морь, юм хэдий байвч, өмч хувиас ангид бидний заасан хэмжээгээр авч бэлтгэж иртүгэй. Зууны ноёдын хөвүүд, таван нехэдтэй, арваны ноёд бас сул хүний хувүүд, гурван нехэдтэй, мөн өмч хувиас ангид мөн тэр ёсоор хэрэглэх морь, юмаа бэлтгэж иртүгэй!" гэж зарлиг болов. "Мянгат, зуут, аравтын ноёд олон хүн, бидний энэ зарлигийг сонсоод зерчиж давбал чангалан шийтгэнэ. Бидний шадар цэрэгт орвол зохих хүн бултарч бидний дэргэд явахдаа бэрхшээвэл өөр хүнийг оруулаад түмнийг шийтгэж, эчнээ (далд) хол газар целье" гэж зарлиг болов.

"Бидний дэргэд дотно явж суралцъя гэж бидэнд ирэх ардыг бүү хориглотугай" гэв.

225. Чингис хааны зарлигийн ёсоор мянгат, зуут, аравтын ноёдын хөвүүдийг ялгаж явуулаад, урьд байсан наян хэвтүүлийг найман зуу болгов. Найман зуу дээр нэмж мянга болготугай гэв. Хэвтүүлд орох хүмүүсийг бүү ятгаж хориглотугай гэж зарлиг болов.

Хэвтүүлийг Их-нэврин захирч, мянганы ноён болтугай гэж зарлиг болов. Бас

дөрвөн зуун хорчныг томилж, хорчныг Зэлмийн хөвүүн Есентэй ахалж, Түгэгийн хөвүүн Бүхэдэйтэй зөвлөж захиртугай гэв. Торгууд, хишигтэн нарыг дөрвөн ээлжээр манах болгож, Есентэй нэгэн ээлжийн хорчныг захирч, Бүхэдэй нөгөө ээлжийн хорчныг захирч, Хорч-худаг, гуравдугаар ээлжийн хорчныг захирч, Лаблах, дөрөвдүгээр ээлжийн хорчныг захирч явтугай. Нум сум агссан хорчин торгон цэргийг ийнхүү захирч явтугай. Хорчныг мянга болгож, Есентэй захирч байтугай! гэж зарлиг болов.

226. "Урьд Сэлэн чэрбийн захирч байсан торгууд дээр нэмж мянга болгоод, Боорчийн ураг (vр) Сэлэн чэрбиэр захируулъя. Бас нэгэн мянган торгуудыг Мухулайн ураг Бухаар захируулъя. Илугайн ураг Алчидайгаар нэгэн мянган торгуудыг захируулъя. Нэгэн мянган торгуудыг Додай чэрбиэр захируулъя. Бас нэгэн мянган торгуудыг Доголху чэрбиэр захируулъя. Нэгэн мянган торгуудыг Жорчидайн ураг Чанайгаар захируулъя. Нэгэн мянган торгуудыг Алчийн ургаас Ахуйдайгаар захируулъя. Нэгэн мянган баатар цэргийг шилж Архай Хасараар захируулаад энгийн едер ээлжлэх торгон цэрэг болгож, хатгалдан байлдах едер хамгийн түрүүнд баатарлуулан явуулъя!" гэж зарлиг болов. Олон мянгатаас ялгаж ирүүлсэн хүмүүсийг найман мянган торгууд болгов. Хоёр мянган хэвтүүл, хорчины хамт бүгд нэгэн түмэн хишигтэн болов. Чингис хаан зарлиг болруун: "Бидний шадар түмэн хишигтэнг бэхжүүлж их голын цэрэг болгоё!" гэж зарлиг болов.

227. Бас Чингис хаан зарлиг болж едрийн жасаа (ээлж)-ны торгуудыг дөрвөн ээлж болгож, ээлжийн ахлагч нарыг томилсон нь: Буха, нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Алчидай нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Додай чэрби нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Доголху чэрби, нэгэн ээлжийн хишигтнийг захирч, засаж яв. Энэ дөрвөн ээлжийн хишигтнийг захирах ахлагчдыг томилж тунхаг зарлиг буулгаад бас ээлжийн ахлагчид, харъяат хишигтнээ жагсааж ээлж хишигт оруулаад гурав хоноод солилцуулна. Хишигт хүн, ээлжээ тасалбал тэр ээлж тасалсан хүнийг гурван бэрээ занчъя. Тэр дахин ээлжээ тасалбал долоон бэрээ занчъя. Бас тэр хүн, бие эрүүл бөгөөд ээлжийн ахлагчдын зөвшөөрөлгүйгээр гуравдугаар удаа ээлжийг тасалбал гучин долоон бэрээ занчаад, бидэнд бараа болохоос бэрхшээсэн этгээд гэж үзээд эчнээ хол газарт цөлд! гэж зарлиг болов. Ээлжийн ахлагчид, гурван ээлжийн хишигтэнд тухай бүр энэ зарлигийг сонсгож байтугай. Эс сонсгосон бол ээлжийн ахлагчид бурууг хүлээнэ. Зарлигийг сонссон байтал, зерчих буюу зарлигаар тогтоосон ээлжийг тасалбал хишигтнийг буруушаан шийтгэнэ гэж зарлиг болов. Ээлжийн ахлагчид гагцхүү ахлагч гэсэн төдийгөөр хамт манаж байгаа хишигтнийг миний зөвшөөрөлгүйгээр бүү шийтгэгтүн. Гэм үйлдсэн хүнийг хэлэгтүн. Мухриулах (алах) ёстой бол бид мухриулъя. Занчих ёстойг хэвтүүлж занчъя. Ахлагч нар, ахлагч гэсэн төдийгөөр адил эрхтэй хишигтэнд минь, еерийн гар хелийг хүргэж занчвал бэрээний хариуд бэрээдэж нударгын хариуд нударгадаж занчтугай гэв.

228. Бас Чингис хаан зарлиг болруун: "Гадаад мянганы ноёдоос миний хишигтний ерийн хүмүүс эрхэм бөгөөд гадаад зууны ноёд, аравны ноёдоос миний хишигтэн хөтөч эрхэм тул гадаад мянганы ноёд, миний хишигтэнтэй тэнцэж хэрэлдвэл мянганы ноёныг шийтгэе!" гэж зарлиг болов.

229. Бас Чингис хаан зарлиг болж ээлжийн хишигтний ноёдод зарлиг тунхагласан нь: Хорчин, торгууд хишиг (ээлж)-т орж, едрийн хамгаалагчид зүг зүгт мөр мөртөө явж наран шингэхээс өмнө хэвтүүл [манаачид хамгаалах ажлаа шилжүүлээд]-д

зайлж гадна гарч хонотугай. Биднийг шене хэвтүүллийн цэрэг хамгаална. Хорчин нум сумаа, буурч (тогооч) нар аяга саваа хэвтүүлд тушааж егөөд гарч хонотугай. Гадна хоносон хорчин, торгууд, буурч нар бидний шөл идтэл уяаны тэнд хүлээж байгаад хэвтүүлд мэдэгдэж, биднийг шөл идсэний дараа дотогш орж, хорчин нум сумаа авч, торгууд сууриа эзэлж, буурч нар аяга саваа авч ажлаа хийтүгэй. Ээлж хишгийн хүмүүс энэ тогтоосон ээлжийн хуулийг мөрдөж яв гэж зарлиг болов. Наран шингэсний хойно ордны хойгуур урдуур явах хүнийг хэвтүүл манаач нар барьж хоноод маргааш өглөө байцаан асуугтун. Хэвтүүл, халаагаа ирэхэд тэмдгээ шилжүүлж өгөөд чөлөөлөгдөнө. Манаагаа шилүүлсэн хэвтүүл гарч одтугай гэв. Хэвтүүл, шене ордны орчим байж үүдийг харгалзаж, орохыг завдах хүний мөрийг мөлт цохиж, толгойг тоншин цавчиж хаятугай. Шене яаралтай мэдээ хүргэж хүн ирвэл урьдаар хэвтүүлд мэдэгдээд гэрийн ард хэвтүүллийн хамт байж, хэлэх үгээ гаднаас хэлэгтүн. Хэвтүүллийн суурь дээр хэн ч сууж үл болно. Хэвтүүллийн зөвшөөрөлгүйгээр хэн ч орж үл болно. Хэвтүүллийн дэргэдүүр хэн ч явж үл болно. Хэвтүүллийн завсраар явж үл болно. Хэвтүүллийн тоог асууж үл болно. Хэвтүүллийн дэргэдүүр явсан хүнийг барьтугай. Хэвтүүллийн тоог асуусан хүний тэр өдрийн унасан эмээлтэй, хазаартай мөрийг, өмссөн бүрэн хувцсыг хэвтүүл автугай гэж зарлиг болов. Элжигэдэй итгэлтэй хүн боловч хэвтүүллийн дэргэдүүр үдэш явж баригдсан биш үү?

УЙГУР БА ОЙН ИРГЭДИЙГ ЭЗЭЛСЭН НЬ

230. Чингис хаан өгүүлрүүн:

"Үүлтэй шене
Үүдтэй гэрий минь
Үргэлж сахиж
Энэ биеий минь
Энх унтуулж
Эрдэнийн сууринд
Хүргэсэн эртний
Ээлт хэвтүүл минь!
Одтой шене
Орд гэрийн минь
Орчимд хэвтэж
Өлгий дэвсгэрийн минь
Өмөг болж
Өчүүхэн биеийн минь
Түшиг болж
Өндөр сууринд
Хүргэсэн
Өлзийт буянт хэвтүүл минь!
Халих усан бороонд

Хайрах хүйтэн жаварт
Ханатай гэрий минь
Харгалзан байж
Халуун амий минь
Хамгаалан манаж
Хаан сууринд хургэсэн
Хайр ивээлт хэвтүүл минь!
Ёрсөх дайсны мөрсөөс
Ёших хортны гараас
Ёглөө үдэш ялгалгүй
Ёрх гэрийг минь хамгаалж
Ёерийн нүдийг цавчилгүй
Ёвч биеий минь арчилсан
Ёнийн итгэлт хэвтүүл минь!
Холтсон хоромсогын
Хорд хийх чимээнээс
Хоцролгүй ирэгч
Хотлын сайн хэвтүүл минь!
Шинсэн нумын
Ширдхийх чимээнээс
Шилжрэлгүй ирэгч
Шигшмэл сайн хэвтүүл минь!
Ёнө хэдийний
Ёлзийт хэвтүүлий минь
Ёвгөн хэвтүүлгэгтүн.
Итгэлт Ёлэн чэрбийн
Ивээлт далан торгуудыг
Их торгууд гэгтүн.
Архай Хасарын харъяат
Ачит шилдэг баатруудыг
Ахмад баатрууд гэгтүн.
Ёсөнтэй, Бүхэдэйн харъяат
Ёрөөлт хуучин хорчныг
Ёрөнхий хорчин гэгтүн"

гэж зарлиг болов.

231. "Ёрэн таван мянгатаас миний биеийн шадар өмч болгож илгээсэн түмэн хишигтнийг миний хойно их суурийг залгамжилсан хөвүүд, ургийн урагт хүртэл миний гэрээс дурсгал мэт сэтгэж, аливаа гасланд хүрүүлэлгүй сайтар асрагтун. Эдгээр түмэн хишигтнийг миний эрхэмсэг хишигтэн гэж ергөмжлөхгүй байж болох уу?" гэв.

232. Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Ордны чэрбийн охид, гэрийн хүүмүүс, тэмээчин үхэрчин нарыг хэвтүүл эрхлэн мэдэж, ордны гэр тэргийг бас мэдтүгэй. Туг, хэнгэрэг, дөрөө, жадыг хэвтүүл даргалтугай. Аяга савыг мөн хэвтүүл эрхэлтүгэй. Бидний унд идээг хэвтүүл даргалтугай. Тахилгын мах идээг хэвтүүл даргалж болготугай. Унд идээ хор хомс болбол даргалсан хэвтүүлээс шаардъя" гэв. "Хорчин

нар унд идээг түгээхдээ даргалсан хэвтүүллийн зөвшөөрөлгүйгээр тараан өгч үл болно. Идээг түгээхдээ урьдаар хэвтүүлээс эхлэн түгээтүгэй" гэв. "Орд гэрт орох гарах юмыг хэвтүүл эрхлэн мэдтүгэй. Гэрийн ойр үүдэнд хэвтүүллийн хаалгачин байтугай. Хэвтүүллийн хоёр хүн дотогш орж, их сөнг түшиж байтугай. Хэвтүүлээс нутаг эрэн үзэж орд гэрийг буулгатугай" гэв. Бидний шувуу авлахад хэвтүүл бидэнтэй хамт шувуу авлан явтугай. Гэр тэрэгний дэргэд заримыг цагийн байдлаар үлдээтүгэй" гэв.

233. Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Бидний бие байлдаанд эс мордвол хэвтүүл биднээс ангид байлдаанд мордож үл болно" гэв. "Энэ зарлигийг мэдсээр байгаад атаархан зерчиж, хэвтүүллийг байлдаанд мордуулбал цэргийн цэргийг эрхлэх чэрбийг буруушаан шийтгэнэ" гэж зарлиг болов. "Хэвтүүллийн цэргийг байлдаанд үл мордуулах шалтгааныг та нар асуувал, хэвтүүл, миний алтан амийг сахина. Шувуу, гөрөөсийг авлахад хамт зовч зүднэ. Нүүх суухад ордыг хамгаалж, хөсөг тэргийг харгалзана. Миний биеийг сахиж хонох хялбар уу? Гэр тэрэг, их аураг (гол орд)-ийг нүүхэд хамгаалах гэдэг хялбар уу? Ийм давхар салбарын ажилтай тул тэднийг биднээс ангид байлдаанд явуулахгүй гэсэн учир тийм биз" гэжээ.

234. Бас зарлиг болруун: "Шигихутугийн зарга шийтгэхэд хэвтүүлээс сонсолцож оролцтугай. Хэвтүүлээс нум, саадаг, хуяг, зэвийг хадгалах, түгээх ажлыг эрхлэлцтүгэй. Агт морьдыг авчирч ачаа юмыг ачиж явтугай" гэв. "Хэвтүүл, чэрби нарын хамт эд уурсыг түгээж байгтун. Хорчин, торгууд нар нутаг заагаад нүүхэд Есентэй, Бүхэдэй нарын хорчин, Алчидай, Сэлэн Ахудай нарын торгуудууд, ордны баруун этгээдэд явтугай" гэв. "Буха, Додай чэрби, Чанай нарын торгууд, ордны зүүн этгээдэд явтугай" гэв. "Архайн баатрууд ордны урьд явтугай" гэв. "Хэвтүүл, орд гэр, тэргийг хамгаалж ордны дэргэд, зүүн этгээдэд явтугай" гэв. "Бүх хишигтэн, торгууд ба ордны орчим явах, орд гэрийн хөвүүд адуучин, хоньчин, тэмээчин үхэрчнийг ордны дараа ард явах Додай чэрби захиртугай" гэж тушаав. "Додай чэрби, хотол ордны хойноос дагаж, хог идэж, хомоол түвж явтугай" гэж зарлиг болов.

235. Хубилай ноёныг харлагуудад мордуулав. Харлагийн Арслан хан, Хубилайд элсэн ирсэнд Хубилай ноён, Арслан ханыг авчирч, Чингис хаанд уулзуулав. Чингис хаан, Арсланыг байлдсангүй дагав гэж сайшаан соёрхож, охиноо өгье гэж зарлиг болов. [Харлугуудын Арсланд Алха бэхийг өгч Чингис хаан соён зарлиг болруун:

Харайхад минь хөл болж
Хазайхад минь түшиг болж
Халтирахад минь тах болж
Халамж тус хүргэхээ
Хайрт Алха минь мэдтүгэй.
Энэ биеэ хэврэг боловч
Эрхэм нэр мөнх шүү
Саруул ухаанаас илүү
Сайн нөхөр байдаггүй.
Мунхаг хилэнгээс илүү
Муу дайсан байдаггүй.
Эрхэм итгэл олон боловч

Халуун амийг хамгаас хайрлалтай
Хатуужиж явбал хамагт хэрэгтэй.
Ариун явбал ашид тустай гэж
Сургасан ажээ. А.то]

236. Сүбээдэй баатар, төмөр тэрэгтэй цэргээ авч яваад мэргидийн Тогтоагийн Худу, Чулуун зэрэг хөвүүдийг нэхэн довтолж, Чүй мөрний тэнд гүйцэж сөнөөгөөд ирэв.

237. Зэв, Найманы Хүчүлүг ханыг нэхэж Сариг гүн гэдэг газарт гүйцэж санаагаад ирэв.

238. Уйгурын Идүүд хан, Чингис хаанд Адхираг Дарбай хоёр элчийг илгээж хэлүүлсэн нь: "Үүл арилж гэгээн наран тодорсон мэт, мөс хайлж тунгалаг мөрөн урссан мэт. Чингис хаан соёрхвол, алтан бүсий чинь горхиноос барьж, ариун дээлийн чинь үртэснээс олж, тавдугаар хөвүүн чинь болж хүч өгье" гэж счиж илгээжээ. Тэр үгийг сонсоод Чингис хаан соёрхож хариу хэлж илгээсэн нь: "Охиноо өгье. Тавдугаар хөвүүн болтугай. Алт мөнгө, сувд, тана, хоргой хээт оёмол, торго уурсыг авч иртүгэй" гэж илгээвэл, Идүүд соёрхогдов гэж баясаж, алт, мөнгө, сувд, тана, торго, хоргой зэрэг уурс авч ирээд Чингис хаантай уулзав. Чингис хаан, Идүүдийг соёрхож, Аалатун бэхи охиноо өгөв. [Уйгурын Идүүдэд Аалатун бэхийг өгөхөд Чингис хаан сургасан нь: "Хатагтай хүнд гурван эр бий. Анхны эр нь алтан төр. Түүний дараах эр нь ариун нэр. Түүний дараах эр нь авсан эр мөн билээ. Алтан төрийг хатуужиж дагавал ариун нэр бэлэн болно. Ариун нэрийг бэхэлбэл, авсан эр ангид үл одно" гэж зарлиг болсон ажээ. А.то]

239. Туулай жил (1207 он), Зүчи, баруун гарын цэргийг авч, ойн иргэнийг эзлэхээр мордоход Буха газарчилж явав. Ойрд (ойн ард)-ын Худуга бэхи, түмэн ойрдоо авч дагаар ирэв. Худуга бэхи ирээд Зүчийг газарчлан, түмэн ойрдын нутгаар явж Шигшид (Шишгид гол)-д хүрэв. Зүчи, ойрд, буриад, барга урсууд, хабханас, ханхас, туба аймгийг оруулаад Түмэн хэргисийн нутагт хүрвэл, хэргисийн ноёд, Эди, Инал, Алдиэр, Слэбэг-тигин нар элсэн орж цагаан шонхор, цагаан морь, хар булга авч ирээд Зүчитэй уулзав. Шибир, Хэсдин, Баяд, Тухас, Тэнлиг, Теелс, Тас зэрэг Баягидаас нааших ойн иргэнийг эзэлж оруулаад хэргисийн түмний ноёд, мянганы ноёд ба ойн иргэний ноёдыг аваад ирсэнд тэд, Чингис хаанд цагаан цонхрууд, цагаан морьд, хар булгануудаа бэлэглэж уулзав.

Ойрдын Худуга бэхийг урдаас угтан, түмэн ойрдоо дагуулан элсэж ирэв гэж соёрхож, түүний хөвүүн Иналчид Чэчэйхэн охиноо өгөв. Иналчийн ах Төрэлчид Зүчийн охин Олуйханыг өгөв. Алага-бэхи охиныг Онгуудад өгөв. Чингис хаан, Зүчийг соёрхож өгүүлрүүн: "Хөвүүдийн минь ахмад чи, гэртээс анх гараад мөр сайтай явж хүрсэн газарт хүн, морийг гарздаж зовоосонгүй, елзийт ойн иргэнийг оруулж ирэв, чи. Эдгээр иргэнийг чамд өгье" гэж зарлиг болов.

240. Бас Борохул ноёныг хорь түмд (хорь буриад) иргэнийг эзлүүлэхээр явуулав. Хорь түмд иргэний ноён Дайдухул сохрыг үхсэний хойно түүний гэргий Ботохой тарган хорь түмдийг захирч байжээ. Борохул ноён, тэнд очоод гурван хүнийг дагуулан их цэргийн тэргүүн үд оройг ойлгоход бэрх ойн дотор нарийн харгуйгаар явж байтал хорь түмдийн харуулын хүмүүс тэдний ард гарч зам боогоод Борохул ноёныг барьж алжээ. Борохулыг хорь түмдэд алагдсаныг сонсоод Чингис хаан маш хилэгнэж еерее морилохыг завдвал, Боорчи Мухулай хоёул Чингис хааныг ятгаж болиулав. Жич Дөрвэдийн Дербэй-Догшинд тушаасан нь: "Цэргийг чанга захирч

менх тэнгэрт залчирч, хорь түмд иргэнийг эзлэхийг оролдогтун" гэж зарлиг болов. Дербэй, цэргээ аваад урьд цэргийн явж, харуулын сахисан зам сүвээр цеэн цэргийг явуулж сүр үзүүлж мэхлээд еерее олон цэргээ авч улаан бухын харгуйгаар урагш давшив. Цэргийн аливаа хүний зүрх шантарвал жанчихын тулд хүн бүрд арван саваа (торлог) үүрүүлж, эр бүрийг сүх, ооль, херее цүүцээр зэвсэглүүлээд улаан бухын явсан мерееур урагш давшиж, мөрт тохиолдсон модыг огтчин цавчуулж, хереедүүлж замыг цэвэрлээд, уулан дээр гараад, хуримлан суугаа түмд иргэний орой дээрээс довтлон оров.

241. Урьд Хорчи ноён, Худуга бэхи хоёр, хорь түмдэд баригдаад Ботохой тарганы тэнд байсан ажээ.

Хорчийн баригдсан учир нь: Хорь түмдээс гоо сайхан хүүхэн гучийг шилж ав гэж зарлиг болсонд Хорчи ноён, хорь түмдээс хүүхнүүдийг авах гэж очтол, урьд дагасан хорь түмд иргэн дахин дайсан болж Хорчи ноёныг бариад авчээ. Хорчийг түмдэд баригдсаныг сонсоод Чингис хаан ойн иргэний байдлыг мэдэх хүн гэж Худуга бэхийг илгээвэл, Худуга бэхи бас баригджээ. Хорь түмдийг эзэлж дуусаад Борохулын хүүр ясны тул зуун Түмдийг түвний гэр бүлд өгөв. Хорчид гучин охиныг өгөв. Ботохой тарган хатныг Худуга бэхид өгөв.

242. Чингис хаан зарлиг болж, эх, хөвүүд, дүү нартаа иргэнийг хувааж өгсөн нь: "Улсыг хураахад зовж зүдсэн эх минь биз. Хөвүүдийн минь ах Зүчи биз. Дүү нарын минь бага Отчигин (отгон: галын хан, голомтын эзэн) биз" гээд эх Отчигин хоёрт нэгэн түмэн иргэн (түмэн ерх)-ийг өгвөл эх чамлаж эс дуугарав. Зүчид есөн мянган иргэнийг өгөв. Цагадайд найман мянган иргэнийг өгөв. Сгэдэйд таван мянган иргэнийг өгөв. Толуйд таван мянган иргэнийг өгөв. Хасарт дөрвөн мянган иргэнийг өгөв. Алчидайд хоёр мянган иргэнийг өгөв. Бэлгүтэйд нэгэн мянга таван зуун иргэнийг өгөв. Авга Даридайг Хэрэйдтэй нийлж явсан гэж нүднээс далд болгоё гэвэл, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурав өгүүлрүүн: "Серийн голомтыг сенеэх мэт, еерийн гэрийг эвдэх мэт болох бишүү. Сайн эцгийн чинь гэрээс болж үлдсэн ганц авга чинь бишүү. Түвнийг үгвй хийж яаж болно? Түвний ухаж мэдсэнгүйг уучилтугай. Сайн эцгийн чинь багын нутагт голомтондоо утаа гаргаж яваг" гэж халуун сэтгэлээр ятгаж, хамраасаа утаа гартал хэлсэнд "За тийм болог" гэж сайн эцгээ санаж, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурвын үгэнд орж амарлив.

243. "Би, эх Отчигин хоёрт түмэн иргэнийг өгөөд, Хүчү, Хөхөчү Жунсо, Аргасун дөрвөн ноёдыг тушааж өгөв. Зүчид, Хунан Мүнхэвр Хэтэ гурвыг тушааж өгөв. Цагадайд Харачар Мөнх Идухадай гурвыг тушааж өгөв". Бас Чингис хаан өгүүлрүүн: "Цагадай хэцүү догшин авиртай тул Хөхө-чос, өглөө үдэш дэргэд нь байж санаснаа хэлж зөвлөж байтугай" гэж зарлиг болов. Сгэдэйд Илугай Дэгэй хоёрыг тушааж өгөв. Толуйд Жидай Бала хоёрыг тушааж өгөв. Хасарт Жибэгээг тушааж өгөв. Алчидайд Чаурхайг тушааж өгөв.

244. Хонхотны Мэнлиг эцгийн хөвүүд долоо билээ. Долоон хөвүүний дундахь нь Хөхөчү Дэв тэнгэр бее бүлгээ. Тэр хонхотны долоон хөвүүд, Хасарыг бариад элбэж жанчжээ. Хасар, долоон хонхотонд жагчигдав гэж Чингис хаанд сонсговол Чингис хаан бусад хэрэгт хилэгнэж байсан цаг тул хилэнтэйгээр Хасарт өгүүлрүүн: "Амьтанд дийлэгддэггүй хүн гэдэг биш билүү, чи? Яагаад дийлэгдэв?" гэвэл, Хасар нулимс унагаж босоод гарав. Хасар гомдож, гурван едер ирсэнгүй. Тэр цагт Дэв тэнгэр, Чингис хаанд өгүүлрүүн: "Мөнх тэнгэрийн сахиулс, нэгэн удаа Тэмүжин,

улсын эрхийг барина. Нэгэн удаа Хасар, улсын эрхийг барина гэж зен мэдэгдэв. Хасараас эс болгоомжилбол юу болохыг мэдэхгүй" гэсэнд, Чингис хаан мөн шене морилж, Хасарыг барихаар одвол, Хүчү Хөхөчү хоёр, "Хасарыг барихаар одов" гэж Сэлүн эхэд мэдээлэв. Сэлүн эх сүвх тэргэнд цагаан тэмээ хеллээд шене турш явж, наран ургах үеэр хүрч ирвэл, Чингис хаан, Хасарын ханцуйг уяж, малгай бүсий нь аваад байцаан асууж байв.

Чингис хаан эхээ үзээд эмээн зайлав. Сэлүн эх уурлаж тэрэгнээс буумагц, Хасарын ханцуйн хүлгийг еерөө тайлж тавиад малгай, бүсий нь Хасарт өгөөд уур хилэнгээ даран ядаж завилан суугаад хоёр хөхөө гаргаж, хоёр өвдөг дээрээ барьж өгүүлрүүн: "Үүнийг харж байна уу? Хөхсөн хөх чинь энэ байна. Хавиргаа хадран хазагчид, хүйгээ хүчирхэн таслагчид! Хасар яав! Тэмүжин энэ нэгэн хөхийн сүүг хөхөж барах билээ. Хачиун Отчигин хоёул нэгэн хөхийн сүүг хөхөж үл барах билээ. Хасар бол хоёр хөхийн минь сүүг дуустал хөхөж, цээжийг минь уужим болгож амарлиулдаг билээ. Тийнхүү Тэмүжин цээжиндээ эрдэмтэй,

Хасар хав хүчтэй тул
Хатгалдан зайлагсдыг
Харвах сумын хүчээр
Хамж авчирдаг билээ.
Огшиж дутаагсдыг
Онох сумын хүчээр
Оруулан авчирдаг билээ.

Одоо дайсныг дарж тегсгөв гэж Хасарыг үзэн ядаж байна уу?" гэв. Эхийн уурыг амарлиулаад Чингис хаан өгүүлрүүн: "Эхийг хилэгнэсэнд би айхын ихээр айж, ичихийн ихээр ичив. Бид одоо ингэхээ больё!" гэв. Эхдээ хэлэлгүй далдуур Хасарын зарим иргэнийг булаан авч Хасарт нэгэн мянган дөрвөн зуун иргэнийг үлдээв. Үүнийг Сэлүн эх мэдээд сэтгэлээ зовсоор хурдан хөгширчээ. Хасарт өгсөн Жалайрын Жибэгэ тэндээс зайлж Баргужин оронд дутаав.

245. Түүний хойно өсөн хэлтэн (хамаг) улс, Дэв тэнгэрт хуралдан очсон ба Чингис хааны агтны хорооноос ч олон хүн Дэв тэнгэрт очиж захирагдав. Бас Отчигин ноён Тэмүгэ-гийн харъяат иргэн, Дэв тэнгэрт очжээ. Отчигин ноён, одсон иргэнээ авчруулахаар Сохор нэрт элчийг илгээвэл, Дэв тэнгэр, элч Сохорт өгүүлрүүн: "Отчигин та хоёр, их элч илгээдэг болжээ" гэж элч Сохорыг зодож, эмээлий нь үүрүүлэн явган буцаажээ. Элч Сохорыг зодуулж явган ирсний маргааш Отчигин ноён өөрөө Дэв тэнгэрийнд очиж өгүүлрүүн: "Элч Сохорыг илгээвэл зодоод явган буцаажээ. Одоо би иргэнээ авахаар ирээ" гэвэл, долоон хонхотон, Отчигин ноёны энд тэндээс хааж "Элч Сохорыг илгээдэг чинь зөв үү?" гэж барьж зодохыг завдсанд, Отчигин ноён айж өгүүлрүүн: "Элч илгээсэн минь буруу болжээ" гэв. Хонхотны долоон хөвүүд өгүүлрүүн: "Буруугаа мэдсэн бол наманчлан сөгд!" гэж Отчигиныг Дэв тэнгэрийн хойноос сөгдүүлжээ. Тэгээд Отчигин ноён, иргэнээ авч чадсангүй буцаж маргааш өглөө нь Чингис хааныг босоогүй, орон дотроо байхад орж ирээд уйлан сөгдөж өгүүлрүүн: "Өсөн хэлтэн иргэн, Дэв тэнгэрт чуулалдаж байгаа үүнд, Дэв тэнгэрээс харъяат иргэнээ авахаар элч Сохорыг илгээв. Элч Сохор зодуулж эмээлээ үүрч явган ирсэнд, би өөрөө очвол, долоон хонхотон, намайг энд тэндээс хааж тулгаж бурууг хүлээлгэн наманчлуулав. Дэв тэнгэрийн хойноос

сегдүүлэв" гээд уйлав. Чингис хааны үг хэлэхийн өмнө Бертэ үжин, орон дотроос өндийн сууж хенжлийн захаар өвчүүлгээ бүрхэж, Отчигины уйлахыг үзэж, нулимс унагаж өгүүллрүүн: "Тэд хонхотон нар яасан хэцүү хүмүүс билээ? Урьд Хасарыг бүслэн жанчсан. Одоо бас энэ Отчигиныг яагаад хойноосоо сегдүүлэв?" Энэ ямар ёс вэ? [чамайг бэлхэн амьд байхад А.то] Ойн нарс мэт олон сайхан дүү нарыг чинь ингэж дарлаж байна.

Үүнээс хойш тэд
Үүл мэт биеийг чинь
Үгвй болж одвол
Үлсэн их улсы чинь
Үр хүүхдээр чинь мэдүүлэх үү?
Сүүлийн цагт тэд
Сүлд гэгээн биеийг чинь
Сүүдэр болж одвол
Сүрэг их улсы чинь
Сүйтгэхэд хүрэх бишүү.
Өндөр уулын нарс мэт
Өнөр сайхан дүү нарыг чинь
Өшин дарлагч тэд
Өсөж бойжиж амжаагүй
Өчүүхэн хэдэн хүүхдэд чинь
Өргөн улсыг мэдүүлэхгүй

Яасан хэцүү хонхотон нар билээ? Дүү нараа ингэж дарлахыг үзсээр байгаад зүгээр өнгөрүүлэх үү, чи?" гээд Бертэ үжин нулимс цувируулав. Бертэ үжиний энэ үгийг сонсоод Чингис хаан Отчигинд өгүүллрүүн: "Дэв тэнгэр одоо ирнэ. Өшөөгөө яаж авахыг чи өөрөө мэд" гэв. Тагахад Отчигин босож нулимсаа арчиж гараад гурван бөхийг бэлтгэж зогсоов. Удалгүй Мэнлиг эцэг, долоон хөвүүнээ дагуулан ирж бүгдээр гэрт орж, Дэв тэнгэр, сенгийн баруун этгээдэд суув. Отчигин, Дэв тэнгэрийн дээлийн захаас барьж "Өчигдөр чи намайг наманчлуулсан билүү? Хүчээ үзэлцье" гэж үүдэн тийш чирэв. Дэв тэнгэр, Отчигиныг эсэргүүцэж, түвний дээлийн захаас барив. Тэр хоёрын барилдахад Дэв тэнгэрийн малгай, голомтны дээр унав. Мэнлиг эцэг унасан малгайг авч үнсээд өвөртөө хийв. Чингис хаан өгүүллрүүн: "Гадагш гарч бөх хүчээ тэмцэлдэгтүн" гэв. Отчигин, Дэв тэнгэрийг босго дээгүүр чирч гарахад урьд бэлтгэсэн гурван бөх угтаж, Дэв тэнгэрийг бариад чирэлцэж нурууг хугалаад зүүн этгээдийн угсарсан хэрэгний үзүүрт орхив. Отчигин орж өгүүллрүүн: "Дэв тэнгэр, намайг наманчлуулж байсан билээ. Одоо хүчээ үзэлцье гэвэл, үл зөвшөөрч баширлан хэвтэж байна" гэвэл, Мэнлиг эцэг, учрыг мэдэж нулимс цувируулан өгүүллрүүн:

"Уужим эх газрыг
Довын төдий байхад
Уулзаж нөхөрлөсөн билээ, би
Усан их мөрнийг

Горхийн тедий байхад
Учирч танилцсан билээ, би"

гэхэд хонхотны зургаан хөвүүд үүдийг хааж, голомтыг тойрон ханцуйгаа шамлаж түрэмгийлэхийг завдахад, Чингис хаан бачимдан шахагдаж, "Зайл. Гаръя" гээд гэрээс гарвал, орчимд байсан хорчин торгууд нар ирж тойрон хамгаалав. Дэв тэнгэрийг угсарсан тэрэгний адагт нурууг хугалаад орхисныг Чингис хаан үзэж хойдуул (арын гэрүүд)-ээс нэгэн бор гэрийг авчруулж, Дэв тэнгэрийн дээр нь бариулаад "Хөсгөө бэлтгэ! Нvвe" гээд тэндээс нvв.

246. Дэв тэнгэрийг тавьсан гэрийн ерхийг бүтээж, үүдийг дарж хvнээр сахиулбал, гуравдугаар шене vүр цайж байхад гэрийн ерх нээгдэж, Дэв тэнгэрийн бие vгvй болжээ. Нягталж үзвэл vнэхээр тvvний хvүр алга байв. Чингис хаан өгvvлрvvн: "Дэв тэнгэр, миний дvv нарт гар хөл хvрсэн ба миний дvv нарын хооронд өргvй хов vг хэлсний тул тэнгэрийн таалалд эс нийлж, тvvний амь бие хоёулыг тэнгэр авч одов" гэв. Чингис хаан, Мэнлиг эцгийг тэнд донгодож хэлсэн нь: "Та хөвүүдийнхээ авир занг ятгахvй тул тэд, бидэнтэй тэмцэх гээд Дэв тэнгэрийн толгойг алдав. Та нарын ийм зан гаргахыг мэдсэн бол та нарыг хэдийн Жамуха Алтан, Хучар нарын адил болгох билээ" гэж Мэнлиг эцгийг буруушаан донгодоод, жич "Өглөө хэлснээ үдэш няцаж, үдэш хэлснээ өглөө няцаж явбал ичvvртэй бишvv. Урьд хэлснээ хатуу барьж явбал дээр бишvv" гээд бас зарлиг болруун "Ааш авираа татаж явсан бол Мэнлиг эцгийн урагтай хэн тэнцэх билээ" гэв. Дэв тэнгэрийг vгvй болсноос хойш хонхотны хөвүүд номхров.

ХЯТАД, ТАНГУД, САРТАУЛ, БАГДАД БА ОРОСЫГ ЭЗЭЛСЭН НЬ

247. Тvvний хойно, Чингис хаан, хонин жил (1211) хятад иргэнийг эзлэхээр морилов. Фужоу (Цагаан хэрмийн ойр байгаа одоогийн Хар балгас)-г авч [Чуулалт хаалганаас баруун тийш байгаа] Үнэгэн даваагаар давж Сюнь-дэ фу (Да-тун фу-гийн баруун хойно наяны газар байгаа)-г авч Зэв Хуйханаг баатар хоёрыг манлай болгож илгээв. Цавчаал (Цюй-юн-гван боомт)-д очиж Цавчаал давааны бэхлэлтийг хvрээд Зэв өгvvлрvvн: "Дайсныг едеж бэхлэлтээс гаргаад байлдъя" гээд цэргээ ухруулав. Зэвийн цэрэг ухрахыг үзээд "Нэхэж байлдъя" гэж Хятадын цэргүүд уулыг бүрхэж, хөндийг дvvрэн нэхэж, Сюнь-дэ-фу-гийн хошууг хvрмэгч Зэв гэдрэг эргэж довтлоод нэхэж ирсэн дайсны цэргийг сенеэж дарав. Чингис хаан, гол цэргээ авч дарцаагаар хvрч ирээд хятадыг хөөж хархятад, зvрчид, жvйний шилдэг баатар цэргүүдийг дарж, Цавчаалыг хvртэл хятадын цэргийг хиартал хядав. Цавчаалын хаалгыг Зэв эзэлж уулыг давав. Чингис хаан, Шар тээгт буув. Жунду (Алтан улсын дундад нийслэл бегеэд одоогийн Бэйжин) хотыг эзлэх ба бусад олон хот балгасыг эзлvvлэхээр цэрэг явуулав. Зэвийг Дvн чан (Алтан улсын зvvн нийслэл, одоогийн Ляо ян) хотыг эзлvvлэхээр илгээв. Зэв, Дvн чан балгасанд хvрээд шууд эзэлж барахгvй буцаж зургаан хоногийн газар яваад гэнэт эргэж, хөтөлгөө морьтой цэргийг шене турш давхиулж, Дvн чаныг санамсаргvй байхад нь дайран эзэлжээ. 248. Зэв, Дvн чан хотыг авч харьж ирээд Чингис хаанд нийлэв. Жунду хотыг бүслэн байлдаж байхад Алтан хааны их ноён Вангин чансан, Алтан хаанд дуртгаж хэлсэн

нь: "Тэнгэр газрын заяасан цаг, их суурин шилжих цагт хүрэх үү? Монголчууд маш хвчтэй болж ирээд бидний эрэлхэг шилдэг хар хятад, зүрчид, жүйний эрхэм цэргүүдийг бүрэлгэн хяджээ. Бас итгэлтэй бат Цавчаал боомтыг булаан авчээ. Одоо бид бас цэргүүдийг дайчлан мордуулж болох боловч тэд, монголчуудад дахин дарагдвал еерсдийн хот балгасанд бутран тарж дахин хуралдуулах аргагүй болохоос гадна, бидэнд итгэхгүй болж урваж дайсагнахад хүрнэ. Алтан хаан соёрхвол, Монголын хаанд энэ хир элсэн найрамдъя. Найрамдаад буцвал тэдний буцсан хойн, жич еер саналаа гаргаж зөвлөе. Моголын цэрэг, агт эндэх газрын халуунд тэсэж ядаж байна гэнэ. Хаанд нь хvvхэн өгье. Цэрэг, дарга нарт нь алт менгө, эд уурсыг гаргаж өгье. Энэ аргад орох эсэхийг яаж мэдэх вэ?" гэж дуртган хэлсэнд Алтан хаан, Вангин чансангийн энэ үгийг зөвшөөсж, энэ ёсоор гүйцэтгэе гэж найрамдан, Чингис хаанд гvнж охиныг илгээж алт менгө, уурс эд таваарыг Жунду-гээс гаргаж цэргийн хvmvvст даах хирээр өгч, Чингис хаанд тусгайлан Вангин чансанг элч болгож илгээв. Тэдний элсэн дагаж найрамдъя гэснийг Чингис хаан зөвшөөсж, олон хотыг эзлэхээр байлдаж байсан цэргүүдийг гэдрэг татаж ирvvлэв. Вангин чансан, Можоу-фужоу нэрт хошууг хүртэл Чингис хааныг үдэж гаргаад харив. Эд уурсыг манай цэргүүд өргөж даахуйц ачиж, хив торгоор ачаагаа татаж явав.

249. Тэндээс Чингис хаан, Хашин иргэнийг зорив. (Тангуд буюу Си сиягийн хан, Монголын дотор Хашин хан гэж алдаршжээ) Хүрч очвол, Хашин улсын Бурхан (эзэн) дагаар орж, "Баруун гар чинь болж хvчээ өгье" гэж Чага нэртэй охиноо Чингис хаанд авчирч өгөв. Бас Бурхан өгvvлрvvн: "Чингис хааны нэр алдрыг сонсож айн биширч байв бид. Одоо сүлдэт биеий чинь хүрч ирсэнд сүрдэн их айж байна. Айн сүрдсэн манай Тангуд улс баруун гар чинь болж хvчээ өгье" гэв. "Хvчээ өгөхдөө бид,

Байсан газартаа
Байран нутагладаг
Шавар хотдоо
Шавалдан суудаг
Хvmvvс тул
Хурдан аянд
Түргэн хеделж чадахгүй
Хурц дайнд
Даруй мордож амжихгүй.
Хаан Чингис соёрхвол
Хамаг Тангуд улс
Ёндер дэрснийнөмөрт
Ёсгөсөн олон тэмээгээ
Ёргөл болгож тусалъя
Ёерийн гараар нэхсэн
Ёрмөг бес эдээ
Бэлэг болгож өгье.
Арга чадлаар сургасан
Анч шонхор шувуудын
Аль сайныг хүргэе"

гэж ечив. Тэр хэлсэн үгэндээ хүрч, тангуд иргэнээс тэмээ татварлаж тууж барагдахгүй болон тэмээ авчирч егөв.

250. Чингис хаан, энэ удаагийн явдалд Хятад улсын Алтан хааныг дагаар оруулж, их эд уурс аваад, Хашин (Тангуд) улсын Бурханыг элсүүлж, олон тэмээг авав. Тийнхүү Чингис хаан, тэр хонин жил морилоод хятад иргэний Ахутай нэртэй Алтан хааныг элсүүлж, тангуд иргэний Илаху Бурханыг элсүүлэн харьж Саарь хээрт буув.

251. Бас түүний хойно, Жэв гуан (буюу Сүн улсын Жэв хаан)-д найрамдахаар илгээсэн Жубхан тэргүүтэн олон элчийг Хятадын Алтан хаан алсан тул, Чингис хаан нохой жил (1214) Хятадтай байлдахаар дахин мордов. "Бидэнтэй найрамдсан байтал, Жэв гуанд илгээсэн элчийг яагаад нөгчөөсөн билээ?" гэж байлдахаар мордоод Чингис хаан, Дүн гуан боомтыг чиглэж, Зэвийг Цавчаалын чигээр байлдуулав. Чингис хааныг Дүн гуан боомтыг эзлэхээр явав гэж Алтан хаан мэдэж, Илэ, Хада, Хевэгэтүр гурваар цэргээ захируулж, бас нэмэлт хүч болгож, Улаан-дэгэлэнг магнайд явуулаад Дүн гуан боомтыг бэхэлж, давааг бүү давуулагтун! гэж Илэ Хада Хевэгэтүр гурвын цэргийг хурдлуулан илгээв. Чингис хаан, Дүн гуан боомтыг хүрвэл Хятадын цэргүүд уулыг бүрхэж, хөндийг бялхаж байна. Чингис хаан, Илэ, Хада, Хевэгэтүр гуравтай байлдаж, Илэ, Хада нарыг ухруулав. Толуй, Чигу хүргэн хоёр, хөндлөнгөөс довтолж, Улаан-дэгэлэнг няцаан дараад Илэ Хада нарыг цэргийн хажуугаас цохиж, хятадыг зомгол болтол хядав. Хятадын цэргүүд хядагдан барагдав гэж Алтан хаан мэдэж, Жунду балгаснаас зайлан дутааж Нанжин (Алтан улсын өмнөд нийслэл бөгөөд Бянь лян хот, одоогийн Хэ нань мужийн Кай фин фу) хотод очиж суув. Үлдсэн цэрэг нь өлсөж үхэцгээсэн ба өөр зуураа алалцаж, хүний махыг идэлцжээ. Толуй, Чигу хүргэн хоёрыг сайн байлдаж гэж Чингис хаан ихэд сайшаав.

252. Чингис хаан, Хэ-си-вү-д буугаад дараа нь Жундугийн Шар хээрт буув. Зэв, Цавчаал боомтын хаалгыг эвдэж, тэндээс цэрэг хөдөлгөж Чингис хаанд ирж нийлэв. Алтан хаан, Жундугээс зайлахдаа Жунду хотод Хада нэрт ноёныг лү шоу гэдэг сайд болгож орхисон ажээ. Чингис хаан, Жунду балгасны алт, мөнгө, эд уурс, юмыг тоолуулахаар Үнгүр буурч, Архай Хасар, Шигихутуг гурвыг илгээв. Энэ гурвын очиход Хада ноён угтаж, алттай хээтэй эд уурсыг барьж хот дотроос гарч уулзав. Хада-д Шигихутуг өгүүлрүүн: "Урьд энэ Жунду хот ба Жундугийн эд юм Алтан хааных байв. Одоо Жунду, Чингис хааных болов. Чингис хааны эд уурсыг чи яагаад далдуур хулгайлан авчирч өгч байна? Үүнийг би авахгүй" гэж Шигихутуг эс авав. Үнгүр буурч, Архай Хасар хоёр авав. Энэ гурав, Жундугийн юмыг тоолж ирэв. Тэнд Чингис хаан, Үнгүр, Архай, Шигихутуг гурваас "Хада юу өгөв?" гэж асуувал Шигихутуг өгүүлрүүн: "Алттай, хээтэй уурсыг авчирч өгөв. Миний хэлсэн нь: "Урьд энэ Жунду, Алтан хааных байв. Одоо Чингис хааных болов. Хада чи, Чингис хааны эд юмыг далдуур хулгайлж яахин өгнө?" гэж би эс авав. Үнгүр Архай хоёр, өгсний нь авлаа" гэв. Тэгэхэд Чингис хаан, Үнгүр Архай хоёрыг маш буруушаан донгодов. Шигихутугийг "Чи их ёсыг сэтгэжээ" гэж маш сайшаан соёрхож, "Чи миний үзэх нүд, сонсох чих бишүү" гэж зарлиг болов.

253. Алтан хаан, Нанжин (өмнөд нийслэл) орж өөрөө найрамдъя гэж мөргөж, Тэнгэр нэрт хөвүүнээ зуун нөхөдтэйгээр Чингис хаанд шадар цэрэг болтугай! гэж илгээв. Чингис хаан, тэдний найрамдъя гэснийг зөвшөөрч "Буцъя" гэж өөрөө Цавчаал боомтыг дайран буцах гэж Хасарт зүүн гарын цэргийг захируулан, далайн

хөвөөгөөр хижин явж, Бэйгин гэдэг хойд нийслэл (Данин балгас)-д буугаад тэр хотыг дагуулж түүнээс цааш Зүрчидийн Фухану-г дайран одож, хэрэв Фухану (одоогийн Сүвэр Монголын зүүн хэсэг) байлдахыг сэтгэвэл байлдагтун! Элсэж орвол түүний хязгаарын хотуудыг дайран Ула-нау мөрнийг огтлон одож, Таурын голыг өгсөж, Хянганы давааг давж, Их аураг ордонд нийлэн иртүгэй! гэж илгээв. Хасартай Жорчидай, Алчи, Толун чэрби гурван ноёныг илгээлцэв. Хасар Бэйжин хотыг оруулж, Зүрчидийн Фухану-г дагаар оруулж, мөрт тохиолдсон хотуудыг эзлээд Таур голыг өгсөн давааг давж, Чингисийн уул ордонд бууж ирэв.

254. Түүний хойно Чингис хааны, сартаул иргэнд явуулсан Ухуна тэргүүтэн зуун элч алагдсанд, Чингис хаан өгүүлрүүн: "Алтан аргамжаа сартаул иргэнээр таслуулаад зүгээр орхиж болох уу? Ухуна тэргүүтэй зуун элчийн ёшлийг ешиж, хяслыг хясаж, сартаул (Дундад Азийн Туркестан) улстай байлджя" гэж мордоход Есүй хатан Чингис хаанд дуртган өгсөн нь: "Хаан

Өндөр давааг давж
Өргөн мөрнийг гэтэлж
Урт аянд морилохдоо
Улс иргэнээ захирахыг
Урьдал болгож сэтгэнэ.
Төрсөн бие түлбэрэх
Түмэн амьтны хуулийг
Төгс ухаандаа санаасай
Уулс мэт бие чинь
Нурж одвол
Улс олон Монголы чинь
Хэн захирах юм бэ?
Тулгуур мэт бие чинь
Туйвж одвол
Туг их сүлдий чинь
Хэн өргөх юм бэ?
Төрсөн дөрвөн хүүгээс чинь
Төр барих нь хэн бэ?
Хан хөвүүд дүү нар
Харц олон ард ба
Хатад бид бүхэнд
Хариу айлдах эсэхийг
Хааны зарлиг мэдтүгэй"

гэж өгчөл,

Чингис хаан зарлиг болруун: "Хатан хүн боловч Есүйн хэлсэн үг зөвөөс зөв! Дүү нар хөвүүд, Боорчи, Мухулай та нарын алин ч энэ үгийг дуртгасангүй. Би, өвгөдийн хойноос одохгүй мэт өөрөө мартсан ажээ. Үхэл надаас тойрох мэт үнэхээр түүнийг санасангүй" гээд, "Хөвүүдийн ах Зүчи мөн. Юу хэлнэ? Чи хэл!" гэв. Зүчийг үг хэлэхийн урьд Цагадай өгүүллрүүн: "Зүчийг үг хэл гээд Зүчийг юунд томилох гэж байна? Энэ мэргидийн орхидост бид захирагдах гэж үү?" гэсэнд, (Бөртө хатан, мэргидэд олзлогдож байгаад жирэмсэн болж ирсэн учраас тэгж хэлсэнд) Зүчи

босоод Цагадайн энгэрээс шvvрэн барьж егvvлрvvн: "Хаан эцэг, намайг гадуурхаж
vзээгvй байхад чи намайг яагаад ялгаж байна? Чи надаас ямар эрдэм чадлаар илvv
вэ? Чи ганц догшин омгоороо илvv биз. Харвалцаад чамд гартвал эрхийгээ огтолж
хаясугай! Барилдаад чамд ялагдвал унасан газраас бvv боссугай! Хаан эцгийн
зарлиг мэдтvгэй!" гэв. Зvчи Цагадай хоёр энгэрээсээ барилцаад Зvчийн гараас
Боорчи татаж, Цагадайн гараас Мухулай татаж байхад, Чингис хаан дуугvй сууж
байв. Хөхөчос зvvн этгээдэд байж егvvлрvvн: "Цагадай чи юунд яарав? Хаан эцэг
чинь, хөвvvдийн дотроос чамд итгэж байсан билээ. Та нарыг төрөхийн урьд

Одтой тэнгэр орчиж
Олон улс байлдаж
Орондоо унтах завгvй
Олзлон булаалдаж байв.
Хөрст дэлхий хөрвөж
Хөвчин улс хямралдаж
Хөнжилдөө унтах завгvй
Хөнөөлдөн тэмцэж байв.
Эргэлзэн бодох чөлөөгvй
Элбэлдэн зvтгэж явав
Ухран дутаах газаргvй
Урагшлан байлдаж явав.
Амар жаргах аргагvй
Алалдан тэмцэж явав
Хатан сайхан эхийнхээ
Халуун элгийг хөргөж
Хайрт зvрхийг гомтгож
Тос шиг санааг царцуулж
Сvv шиг сэтгэлийг ээдvvлэх
Чалчаа муу vгийг
Цагадай чи хэллээ.
Бvлээн элэг нэгтэй
Бөртэ хатны хvvхэд бишvv
Халуун элэг нэгтэй
Хамт төрсөн хvvхэд бишvv.
Зvрхний хайрт эхийн
Зvртгэсэн ачийг мартаж
Зvйгvй vгээр гомтговол
Гэвшивч нэгэнт хожидно.
Хэвэлдээ тээсэн эхийн
Хэтэрхий ачийг мартаж
Хэдэр vгээр гомтговол
Хэзээ ч баясгаж чадахгvй.
Хаан богд эцэг чинь
Хамаг улсыг байгуулахдаа
Хар толгойгоо хайрлахгvй
Халуун цусаа гамнахгvй

Хамхих нүдээ ирмэхгүй
Гарын ханцуйг дэрлэж
Гадаад хормойгоо дэвсэж
Шүлсний хеэсээр ундалж
Шүдний махаар хооллож
Магнайн хөлсийг гоожтол
Мацаж чармайж явахад
Улны хөлсийг урстал
Улсаа хурааж явахад
Хайрт хатан эх чинь
Хамт зовж явжээ.
Оюун тегэлдер эх чинь
Оёдолт дээлээ огшуулж
Оготор хормойгоо шууж
Хүүхдээ есгөхийн тул
Хүч чадлаа шавхаж
Залгих хоолны шимтэйг
Заяасан хүүхдэдээ өгч
Уух ундны дээжийг
Урьдаар та нарт өгч
Өсөх үрээ тэжээж
Өлсөж ядарч явлаа.
Эгмээс чинь татаж
Эрийн зэрэгт хүргэсэн
Эрхэм ачийг санацгаа
Хүзүүнээс чинь татаж
Хүний зэрэг болгосон
Хүндэт ачийг бодоцгоо.
Бохиры чинь арилгаж
Борвий чинь тэнийлгэж
Эрийн зэрэгт оруулж
Эмээлийн дөрөөнд хүргээд
Энхрий хөвүүд та нарын
Эрхэм сайныг үзье гэж
Эх чинь одоо бодож байна.
Наран шиг гэгээн ухаант
Навч шиг дэлгэр сэтгэлт
Сайн хатан эхийнхээ
Санааг бүү гомдуул!" гэв

255. Тэндээс Чингис хаан өгүүлрүүн: "Зүчийг тэгж хэлж яаж болно? Хөвүүдийн минь ахмад Зүчи бишүү? Хожим тэгж бүү хэлтүгэй" гэж зарлиг болов. Энэ үгэнд Цагадай мешилзэж өгүүлрүүн: "Зүчийн хүч эрдмийг басамжлахгүй.

Амаар алсныг
Ачиж болдоггүй

Үгээр үхүүлснийг
Свчиж болдоггүй.
Аавын хөвүүдийн ахмад нь
Зүчи бид хоёр биз.
Хаан эцэгтээ
Хавсарч хүчээ өгье
Далдиран зайлсан этгээдийг
Тас цавчиж шийтгэе.
Салж саатсан этгээдийг
Салбартал цавчиж байя
Сгэдэй өршөөлтэй тул
Сргөмжлөхөд болно.
Хаан эцгийн дэргэд
Хамт ойр байлгаж
Бараат их малгайг
Бариулан мэдүүлж болно

гэв. Энэ үгэнд Чингис хаан өгүүллрүүн: "Зүчи юу хэлэхээ хэлэгтүн!" гэв. Зүчи өгүүллрүүн: "Цагадайн хэлсэн ёсоор Цагадай бид хоёр хавсарч хүчээ өгье. Сгэдэйг өргөмжилье!" гэв. Чингис хаан зарлиг болруун: "Хавсрах нь юу вэ? Эх дэлхий аугаа бөгөөд ус мөрөн олон бий. Харь улсыг эзлүүлэн тус тус салгая. Сөр өөрийн нутгийг өргөтгөж яваарай. Харин Зүчи Цагадай та хоёр, хэлсэн үгэндээ хүрч, ардын инээдэм, амьтны тоглоом болохгүй, эв найртай яваарай. Эрт цагт Алтан Хучар хоёр энэ мэтээр үг барилдсан байтал, хэлсэн үгэндээ хүрсэнгүй, хэдэр зан гаргаад юу болсныг та нар мэдэж байгаа биз. Одоо Алтан Хучар хоёрын харьяат нарыг та нарт хувааж өгнө. Тэднийг үзэж цээрлэл болгож явагтун!" гээд Сгэдэй юу хэлэх вэ? Хэлэгтүн!" гэв. Сгэдэй өгүүллрүүн: "Хаан эцэг соёрхож, үг хэлгэхэд би юугаа хэлэх вэ? Чадахгүй гэж яаж хэлэх вэ? Чадахыг хичээе! Гагцхүү хойд үеийн хөвүүд ач нар минь, өвсөнд ороовч үхэр тоож идэхгүй, өсөхөнд хучивч нохой тоож идэхгүй юм төрөөд хандгайг харваад оготныг онох болуузай. Би үүнээс сөр юуг хэлэх вэ?" гэв. Энэ үгийг сонсоод Чингис хаан зарлиг болруун: "Сгэдэй ийм үгийг хэлэх бол болжээ. Бас Толуй юу хэлэх вэ? Хэлэгтүн!" гэв. Толуй өгүүллрүүн: "Би хаан эцгийн нэрлэсэн ахын дэргэд байж, мартсаныг сануулж, унтсаныг сэргүүлж, уриалах дуунд нь уухай болж, унах моринд нь ташуур болж, холын аянд явалцаж, ойрын дайнд оролцож тусалъя" гэж хэлбэл, Чингис хаан зөвшөөсөн зарлиг болруун: "Хасарыг түвний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил. Алчидайг түвний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Отчигиныг түвний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Бэлгүтэйг түвний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Бэлгүтэйг түвний үр хүүхдийн нэг нь залгамжил! Тэрчлэн намайг миний үр хүүхдийн нэг нь залгамжилж, миний зарлигийг өөрчлөхгүй, задлахгүй, осолдохгүй, алдахгүй баримталж явтугай! Сгэдэйн үр хүүхэд өвсөнд ороовч үхэр тоож идэхгүй, өсөхөнд хучивч нохой тоож идэхгүй юм төрвөл, миний ураг төрлийн дотор нэг хөвүүн нь сайн төрөх үгүй юу?" гэж зарлиг болов.

256. Чингис хаан (баруун зүг) байлдаанд мордоод, Тангуд улсын Бурханд элч явуулж хэлүүлсэн нь: "Баруун гар чинь больё гэж чи хэлсэн бишүү? Сараул улсад алтан аргамжаа тасдуулаад би хариу авахаар мордов. Баруун гар болж морил!" гэж

илгээвэл, Бурханыг үг хэлэхийн урьд Аша хамбу өгүүлрвүн: "Хүч хүрэхгүй бол хаан юунд болов?" гээд туслах цэрэг өгсөнгүй омогтой их үг хэлж элчийг буцаажээ. Тэнд Чингис хаан өгүүлрвүн: "Аша хамбуд яаж ингэж хэлэгдэх билээ? Урьдаар тэдэнтэй очиж байлдвал зохилтой бишvv? Гэвч өөр хүнд зорьж байгаа цаг тул энэ удаа больё. Мөнх тэнгэрт ивээгдэж алтан жолоогоо бат татаж ирвэл, тэр цагт магад болтугай!" гэжээ.

257. Туулай жил (1219), Чингис хаан, хатнаас Хулан хатныг авч, дvv нараас Отчигин ноёныг их ордондоо үлдээгээд Арайн даваагаар давж, Сартаул улстай байлдахаар морилов. Зэвийг магнайд илгээв. Зэвийн дараа гэээгт Сүбээдэйг илгээв. Сүбээдэйн гэээгт Тогочарыг илгээв. Энэ гурвыг илгээхдээ тушаасан нь: "Султан хааны нутгийн гадуур явж цаана нь гараад биднийг очиход хамтарч нийлтүгэй!" гэв. Зэв яваад хан Мэлигийн балгасуудыг огт түйвээлгүй гадуур нь гарч одов. Тvvний хойноос Сүбээдэй мөн ёсоор түйвээлгүй явж өнгөрөв. Тvvний хойноос Тогочар явахдаа хан Мэлигийн хязгаарын хотуудыг дээрэмдэн, тариачдыг олзолжээ. Хан Мэлиг хотуудаа сүйтгүүлэв гэж дутаан хеделж, Жалалдин султантай нийлж, Чингис хааны эсрэг байлдав. Чингис хааны урьд Шигихутуг манлайлан явав. Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёр, Шигихутугтай байлдаж, Чингис хаанд хүртэл хөөн ирэхэд Зэв, Сүбээдэй, Тогочар гурвуул, Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрын хойноос нэхэн байлдаж, тэднийг дарж хядаад Бухар, Сэмисгяб, Отрар хотын алинд нь ч оруулалгүйгээр хөөж байлдсаар Шин мернийг хүргэвэл сартаулын цэрэг Шин (Инд) мерэнд харайн орж, олонх нь живж үхэв. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр амь хоргодохын тул Шин мернийг өгсөн дутаав. Чингис хаан, Шин мерний ёсд явж Батхэсэнг дайран одож, Эх горхи, Гvvн горхинд хүрч Баруан хээрт буув. Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрыг нэхүүлэхээр Жалайрын Балааг илгээв. Чингис хаан, Зэв Сүбээдэй хоёрыг маш сайшаан өгүүлрвүн: "Зэв чиний нэр Зургаадай билээ. Тайчуудаас ирж Зэв нэртэй болов" гээд Тогочар, хан Мэлигийн хязгаарын хотуудыг өөрийн дураар сүйтгэж, хан Мэлигийг дайсан болгов. Цээрлэл болгож тvvнийг алья гэж хэлсэн боловч, дараа алахаа байж маш буруушаан зэмлэж, цэрэг захирах эрхийг хасав.

258. Тэр Баруан хээрээс Чингис хаан өөрөө буцаж, Зvчи, Цагадай, Өгэдэй гурван хөvvнээ баруун гарын цэргийг захирч, Аму мернийг гэтлэн Өргнэчи (Гурганачи) хотыг хүрэгтvн гэж явуулав. Толуйг Иру, Исэбvр тэргvvтэн олон хотыг эзлүүлэхээр илгээв. Чингис хаан өөрөө Отрар хотод буув. Зvчи, Цагадай, Өгэдэй гурван хөvvн очоод гэдрэг лавласан нь: "Цэрэг бүрдэв. Өргнэчи хотыг хүрэв. Бид хэнийхээ vгийг дагаж явах вэ?" гэж өчиж илгээвэл, Чингис хаан зарлиг болруун: "Өгэдэйн vгээр явтугай" гэж илгээв.

259. Тэндээс Чингис хаан, Отрар хотод буугаад бас хеделж, Сэмисгяб хотод буув. Семисгяб хотоос хеделж, Бухар хотод буув. Тэнд Чингис хаан, Бала ноёныг хвлээж, Алтан горхины нуруунд Султан хааны зусланд зусаж, Толуйд элч илгээж хэлүүлсэн нь: "Зуны халуун болов. Цэргээ амсхийж буулга. Чи бидэнд ирж нийл! Гэж илгээв. Толуй, Иру, Исэбvр хотыг аваад Систэн хотыг эвдэж, Чvхчэрэн хотыг эвдэж байхад элч хүрч очив. Толуй, Чvхчэрэн хотыг эвдээд буцаж ирээд Чингис хаанд нийлэв.

260. Зvчи, Цагадай, Өгэдэй гурван хөvvн, Өргнэчи хотод орж гурвуул олон хот ба иргэнийг хувааж аваад Чингис хаанд хувь гаргаж өгсөнгүй. Гурван хөvvн буцаж

ирвэл Чингис хаан, Зүчи, Цагадай, Ёгэдэй гурван хөвүүнд уурлаж, гурван едер эс уулзав. Тэгэхэд Боорчи, Мухулай, Шигихутуг гурав өгүүлрүүн: "Тэмцэн мэлээж байсан Сартаул улсын султаныг доройтуулж, хот ба иргэнийг нь авлаа, бид. Хуваагдаж автах Өргнэчи хот хувааж авах хөвүүд бүгд Чингис хааных билээ. Тэнгэр газарт хүч нэмэгдэж, сартаул иргэнийг ингэж доройтуулсанд олон бид, цэрэг морь чинь бүгдээр баясаж бахдаж байна. Хаан юунд ингэж хилэгнэв? Хөвүүд нэгэнт буруугаа мэдээд айж байна. Хойшид сургаал болтугай! Хөвүүдийн авир алгасангуй болуузай. Хаан соёрхвол, хөвүүдийг уулзуулж болох уу?" гэж өчвөл, Чингис хаан тайтгарч Зүчи, Цагадай, Ёгэдэй гурван хөвүүнийг уулзуулж донгодож, өвгөдийн үгийг өв болгож, хуучин үгийг хууль болгож, байсан газар нь тогтож ядтал, магнайн хөлсийг арчиж ядтал зэмлэж буруушааж байхад Хонхай, Хонтахар, Чормаган энэ гурван хорчин, Чингис хаанд өчрүүн: "Гереэнд сая гарч байгаа залуу харцага мэт, хөвүүдийн зоригийг шантруулан энэ мэтээр яаж донгодож болох вэ? Хөвүүд айж сэтгэл алгасангуй болуузай. Ургах нарнаас шингэх наранд хүртэл дайсан иргэн олон байна. Бидний түвд нохдыг (зуудаг нохдыг) тухирч явуулбал, дайсан улсыг бид дарж, тэнгэр газрын өмгөөр хүчээ нэмэгдүүлж, алт, мөнгө, эд уурс эл бүхий юмыг чамд авчирч өгье! Аль улсад явуулах вэ гэвэл, Багдад иргэний Халиф султан гэж бий гэнэ. (Багдад бол Энэтхэг ба Иранаас баруун тийш, Тигер мөрний хөвөөн дээр байгаа их хот мөн). Түүнийг эзлэхээр бид аялан явъя!" гэж өчвөл энэ үгийг шүүмжлэн бодож, Чингис хааны хилэн тайтгарч зөвшөөрсөд Хонхай, Хонтахар, Чормаган гурван хорчинг соёрхож, Адаргины Хонхай, Долонгирын Хонтахар хоёрыг "Миний дэргэд байтугай!" гэж нөгөө Үдгэгийн Чормаганыг Багдад улсын Халиф султанд аялуулав.

261. Бас индус (энэтхэг) иргэн, багдад иргэн хоёрын завсарт байгаа Ару-Мару Мадсаары улсын Абту хотыг эзлэхээр Дөрвөдийн Дөрбэй догшиныг аялуулав.

262. Бас Сүбээдэй баатрыг умар зүгийн Ханлин, Хипчак, Бажигид, Орос, Мажар, Асу, Сасу, Чэркэс, Кэшимир, Болар буюу болгар, Лала эдгээр арван нэгэн аймагхарь улсыг хүртэл Ижил (Волга), Яик (Урал гол) мөрнийг гэтлүүлэн, Кивамен (Кивамен буюу Киев), Хэрмэн хотуудыг хүртэл аялуулав.

263. Бас Сартаул улсыг эзэлж дуусаад Чингис хааны зарлигаар хот, хотод дарга тавихад Өргнэчи хотоос Хоромши овогтой сартаул Ялавач, Масхуд гэдэгнэртэй эцэг хөвүүн хоёр ирж, хот газрын ёс заншлын тухай Чингис хаантай ярилцав. Тэд, хот газрын заншил ёсыг сайн мэдэх тул хөвүүн Хоромши Масхудыг монгол дарга нарын хамт Бухар, Сэмисгяб, Өргнэчи, Удан, Хисгар, Уриан, Гусандарил тэргүүтэн хотыг захируулаад эцэг Хормши Ялавачийг авчирч, Хятадын Жунду (Бэйжин) хотыг захируулав. Ялавач, Масхуд нар хот суурин газрын журам ёсыг сайн мэдэх тул Хятад улсыг захирах монгол дарга нарын дэргэд сартаул хүмүүсийг зөвлөгч нараар томилов.

264. Чингис хаан, Сартаул улсад долоон жил яваад тэнд Жалайрын Бала ноёныг хүлээж байхад Бала ноён Шин мөрнийг гэтэлж, Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёрыг Индус газар хүртэл нэхвэл Жалалдин султан, хан Мэлиг хоёр нэгэнт завхсан тул Индусийн хязгаарын иргэдийг олзолж тоноод олон тэмээ, ямааг авч буцаж иржээ. Тэндээс Чингис хаан, буцах замдаа Ирчис меренд зусаж, долоодугаар он тахиа жил (1225) -ийн намар Туул голын Хар шугуйд их ордоо засаж буув.

265. Тэр евел евелжиж, тангуд иргэнд морильё гэж цэргээ шинээр тоолон бүртгэж, нохой жил (1226)-ийн намар Чингис хаан, тангуд иргэнтэй байлдахаар мордов. Хатдаас Есүй хатныг авч явав. Замын зуур евел, Арбухад олон хулан авлахад Чингис хаан, зост (толбот) бор морийг унаж явав. Олон хулан дайрч ирэхэд зост бор морь үргэж Чингис хааныг унагавал, хааны бие маш чилээрхэж Цоорха гэдэг газар буув. Тэр шене хоноод еглее Есүй хатан егүүлрвүн: "Хөвүүд ноёд хэлэлцэгтүн! Хааны бие шене их халуурч хонов" гэв. Хөвүүд ноёд хуралдсанд Хонхотны Толун чэрби егүүлрвүн: "Тангуд иргэн, байсан газартаа байран нутагладаг, шавар хотондоо шавалдан суудаг тул байран нутагладаг, шавар хотондоо шавалдан суудаг тул байран нутаг, шавар хотоо хаяж тэд хаана очих вэ? Бид буцаж, хааны биеийг сайжруулан, жич дахин байлдахаар мордьё!" гэвэл, хөвүүд ноёд цемсээр тэр үгийг зөвшөөрч, Чингис хаанд айлтгавал Чингис хаан егүүлрвүн: "Тангуд иргэн биднийг зүрх шантарч буцав гэх болно. Бид элч илгээж, мөн элчийг иртэл, энд Цоорхад биеэ сувилж байгаад Тангудын хэлэх үгийг сонсож буцвал болно" гэж элчийг томилоод дуу бариулж (албан бичиг нь их телев шүлэг бөгөөд цээжлэвч амархан тул дуу гэж нэрлэсэн) хэлүүлсэн нь: "Урьд тангуд иргэн баруун гар болж тусалъя! гэж Бурхан чи хэлсэн билээ. Чиний тэр үгийн ёсоор бид сартаул иргэнийг эрхэндээ оруулахаар мордохдоо чамд мэдэгдвэл, Бурхан чи хэлсэн үгэндээ хүрсэнгүй, цэрэг ч өгсөнгүй, харин их үгээр дайрсан билээ. Тэр үед бид өөр улсад зорьсон тул дараа учраа ололцье гэж сартаул иргэнд морилж, мөнх тэнгэрт ивээгдэж, сартаул иргэнийг эрхэндээ оруулж, одоо Бурхан чамтай учраа ололцье гэж ирэв" гэж илгээвэл, Бурхан егүүлрвүн: "Дайрамх муу үгийг би хэлсэнгүй" гэв. Аша хамбу егүүлрвүн: "Дайрах үгийг би хэлсэн. Одоо монголчууд та нар байлдаж сураад байлдъя! гэвэл, миний бие Алаша нутагт тэрэм (ханат) гэртэй, тэмээн ачаатай хүмүүс бий. Алаша-д аялж надад ирэгтүн! Тэнд байлдъя! Алт, мөнгө уурс, таваар хэрэгтэй бол Яргай (Нин-ся), Эржив (Ся-лян) хотод ирэгүн!" гэж илгээжээ. Энэ үгийг Чингис хаанд сонсговол, Чингис хаан бие их халуунтайгаар егүүлрвүн: "За тэр бишvv. Тэд ийм их үг хэлж байхад бид яаж буцаж болно? Үхэвч тэр их үгийг зүгээр орхихгүй. Мөнх тэнгэр чи мэд!" гэж Чингис хаан Алашаг зорьж хүрээд Аша хамбутаг байлдаж, Алаша-д бүсэлж Аша хамбыг барьж, түвний тэрэм гэртэй тэмээ ачаатай иргэнийг үнсэн товрог болтол талж сүйтгэв. "Тангудын омогтой дуулгаргвийг нь хядаж орж дагагсдыг манай цэргүүд дураар барьж олзолж автугай!" гэж зарлиг болов.

266. Чингис хаан, Цаст ууланд зусаж, цэргээ явуулж, Аша хамбыг дагаж ууланд дутаан бүгсэн тэрэм гэртэн, тэмээн ачаатан тангудыг хураан эзэлж авав. Тэндээс Боорчи Мухулай хоёрт "Тангуд иргэнээс чадлын хэрээр автугай!" гэж соёрхоод зарлиг болруун: "Боорчи Мухулай хоёрт хятад иргэнээс соёрхож эс өгсөн билээ. Хятад иргэний жүвнийг та хоёр адил хувааж аватун! Тэдний сайн эрсээр шувуугаа бариулж дагуулж явагтун! Сайхан хүүхнээр нь эхнэрүүдийнхээ хормойг засуулж явагтун! Хятад иргэний Алтан хааны итгэлт янагууд нь Монголын өвөг эцгийг хорлосон Хар хятадын жүвн байсан билээ. Одоо миний итгэлт янаг нөхөд Боорчи Мухулай та хоёр бишvv !" гэж зарлиг болов.

267. Чингис хаан, Цаст уулнаас хөдөлж, Яргай хотод бууж, Яргай хотоос хөдөлж, Түрэмгий (Лин-жоу) хотыг эвдэж байхад Бурхан, Чингис хаантай уулзахаар ирэв. Тэнд Бурхан, уулзаж алтан сүм тэргүүтэн алтан мөнгөн аяга сав есөн ес, хөвүүд охид есөн ёс, морь, тэмээ есөн ёс, элдэв зүйлс тус бүр есөн есийг бэлэглэн уулзахад

Бурханыг үүдний гадна бараалхуулав. Тэр уулзах вед Чингис хааны дотор муухай болов. Түүнээс хойш гуравдугаар едөр Чингис хаан зарлиг болж, Илаху Бурханд шударга нэрийг өгч, Илаху бурхан шударгыг ирүүлээд Чингис хаан, Илаху-г Толун чэрби гардаж нөгчөөтүгэй! Гэж зарлиг болов. Толун чэрби, Илаху-г гардаж танилгав гэж айлтгавал, Чингис хаан зарлиг болруун: "Тангуд улстай учраа ололцох гэж ирэх замд Арбухад хулан авлаж өвдсөн биеий минь анаая гэж амь биеий минь хайрлаж үг дуртгасан Толун чи мөн биз. Дайсан хүний хорт үгэнд хорсож яваад мөнх тэнгэрийн хүч нэмний ачаар дайсныг гартаа оруулж өшөөгөө авав бид. Илахугийн энэ авч ирсэн нүүдлийн харш (дагшаа орд), аяга сав сэлтийг Толун чи автугай!" гэж зарлиг болов.

268. Тангуд улсыг эзэлж, Илаху Бархунд шударга нэр өгөөд түүнийг тонилгож, тангуд иргэнийг уг удмаар нь хүртэл мохол мушгилгуй болгож (үр үлдэгдэлгүй болгож үүнийг тэмдэглэхийн учир) идээ ундаа идэж уугаад "Мохол мушгилгуй болсон" гэж хэлж төгсгөж бай! гэж зарлиг болов. Тангуд улс, үгээ баталж хэлээд тэр хэлсэн үгэндээ хүрсэнгүйн тул дахин байлдахаар явж, Тангуд улсыг сөнөөн дараад гахай жил (1227) [долоон сарын 12-т Түрэмгий балгасанд, А.то.] Чингис хаан, тэнгэрт халив. Халихын өмнө, тангуд иргэнээс маш олныг Есүй хатанд өгөв. [Эзний алтан хүүрийг хасаг тэргэнд тээж харин өөд болон ирэхэд Сенидийн Гилүгэтэй баатар магтан шүлэглэсэн нь нь:

"Хамгийн хаан, улсын эзэн минь
Харцгай шувууны жигүүр болон одов
Хангинах тэрэгний тээш болон одов
Жиргэх шувууны жигүүр болон одов
Жигдрэх тэрэгний ачаа болон одов"

гэж магтан дуулав.

Мунын хөөсөрт хасаг тэрэг булд хүртэл шигдэж таван хүлгээр татаж хөдөлгөн ядаж, гүр их улс зовоход Сенидийн Гилүгэтэй баатар өчрүүн:

"Хөх тэнгэрээс заяагаар төрсөн
Хүлэг богд эзэн минь!
Хүр их улсаа орхиж одов уу, чи?
Төвшитгөн байгуулсан улс төр чинь
Төгс заяат хатад хөвүүд чинь
Төрсөн их газар ус чинь
Тэмүжин эзэн чамайг хүлээж байна.
Ариунаа байгуулсан төр чинь
Албат олон улс чинь
Амраг хатад хөвүүд чинь
Алтан орд харш чинь
Алс газар билээ.
Удирдан байгуулсан төр чинь
Учирсан хатад хөвүүд чинь
Ураг элгэн монгол чинь
Улс олон иргэн чинь

Унасан Дэлүүн болдог чинь
Тэнд хол байна.
Хээр азарганы хөхлөөр хийсэн
Хийр туг сүлд чинь
Хэнгэрэг бүрээ уриа чинь
Хэлэхгүй бүгд улс чинь
Хэрлэний Хөдөө арал чинь
Тэнд билээ эзэн минь!
Бүтэхийн урьд учирсан
Бүртэгэлжин сэцэн хатан чинь
Буянт газар нутаг чинь
Боорчи Мухулай нөхөд чинь
Булт их улс чинь
Тэнд билээ эзэн минь!
Хувилгаанаар учирсан
Хулан хатан чинь
Хуур цуур хөг дуу чинь
Хотол бүгд улс чинь
Хутагт эрхэн (эрхэм) газар ус чинь
Тэнд билээ, эзэн минь!
Харууна уулыг дулаан гэж
Харь тангудыг олон гэж
Хатад охидыг гоо гэж
Хамаг монголоо мартав уу
Хайрт эзэн минь!
Халуун амийг чинь алдавч
Хас эрдэнэ мэт хүүрийг чинь
Хамгаалан авч харъя эзэн минь!
Хатан Бүртэгэлжинд чинь үзүүлье
Хамаг улсад чинь хүргэе"

гэж өвчөл

Хаан эзэн энэрэн соёрхов.
Хасаг тэрэг хангирсан хөдлөв
Хамаг улс баясгалант болов.
Хан их газар тэнд хүргэв
Хамгийн мөнхийг тэнд оршуулж
Хаан зайсангуудын тулгар болж
Хамаг улсын бштээн болоод
Найман цагаан гэр болов за.
Энэ их улсад тунхаг зарлаж
Өмссөн цамц, өргөө гэр
Ороосон оймыг тэнд онголов.

Үнэн хуврий нь заримууд Бурхан Халдунд онголов гэх, заримууд Алтай хааны ард, Хэнтий ханы сверт Их етег нэрт газар онголов гэх бий А.то.]

269. Хулгана жил (1228) Цагадай, Бат тэргүүтэй баруун гарыг эзэлсэн хөвүүд, Отчигин ноён, Жэв, Есүнхэй тэргүүтэн зүүн гарыг эзэлсэн хөвүүд, Толуй тэргүүтэн голыг эзэлсэн хөвүүд охид, түвний ноёд, мянганы ноёд бүгдээр Хэрлэний Хөдөө арал (одоогийн Баян-Улаан)-д хурж, Чингис хааны гэрээсэлсэн зарлигийн ёсоор Ёгэдэйг хаан ергөмжлөв. Цагадай ах, Ёгэдэй дүүгээ хаан ергөмжлөсөд Чингис хаан эцгийн алтан амийг сахиж байсан хэвтүүл, хорчин, мянган торгууд хаан эцгийн шадар явсан өмч түмэн хишигтнийг Цагадай Толуй хоёр, Ёгэдэй хаанд өгөв. Голын улсыг мөн ёсоор Ёгэдэй хаанд өгөв.

270. Ёгэдэй, хаан ергөмжлөгдөсөд шадар бараа болох түмэн хишигтэн, голын улсыг өөрөө захирч урьдаар Цагадай ахтай зөвлөсөд, Чингис хаан эцгийн дуусгаагүй Багдад улсын Халиф султанд аялсан Чормаган хорчийн хойноос Оготор Менхет хоёрыг илгээв. Бас урьд Сүбээдэй баатрыг Ханлин, Хипчак, Багижид, Орос, Асу, Сасу, Мажар Кэшимир, Чэркэс, Болгар, Кэрт улсуудад хүртэл, Ижил, Яик мөрнүүдийг гэтлүүлэн, Мэкэзмэн, Хэрмэн, Кэйбэ тэргүүтэн хотыг байлдан эзлүүлэхээр явуулсан нь тэдгээр улсын эсэргүүцэл үлэмж гэх мэдээг аваад Сүбээдэйн хойноос Бат, Бүри, Менх тэргүүтэн хааны терлийн ахмад хөвүүд ноёдыг Бат ахлан захиртугай! гэж зарлиг болов. Гол улсаас гарсан цэргийг Гүюг ахалтугай! гэж зарлиг болов. Энэ аянд улс иргэнийг захирсан хан хөвүүд өөрсдийн хөвүүдийн ахмадыг явуултугай! Улсыг эс захирсан хан хөвүүд, түмэн, мянган, зуун, аравны ноёд, олон хүн хэн боловч, мөн тэрчлэн өөрийн хөвүүдийн ахмадыг явуултугай! Ханы охид хүргэд мөн түвний адилаар хөвүүдийнхээ ахмадыг явуултугай! гэж зарлиг болоод бас Ёгэдэй хаан өгүүллрүүн: "Хөвүүдийн ахмадыг ингэж аянд явуулах саналыг Цагадай ах гаргав. Цагадай ахын хэлүүлсэн нь: "Сүбээдэйн хойноос хөвүүдийнхээ ах бүрийг явуулна. Хөвүүдийн ах аялбал цэрэг арвин болно. Цэрэг олон бол үзэгдэх сүр хүч их болно. Тэнд, дайсны хүн үлэмж, харийн улс олон бий. Тэр хязгаарын улсууд хэцүү. Хилэгнэвэл өөрийн биеийг мээсээр хорлож үхэх улс бий. Хурц мэтэй гэнэ" гэж илгээжээ. Цагадай ахын хичээн болгоомжилж хэлсэн энэ үгийн ёсоор хөвүүдийн ахмадыг томилж явуулъя! гэж зүг зүгт тунхаг зарлаж Бат, Бүри, Гүюг, Менх тэргүүтнийг аянд мордуулах болсон учир ийм билээ" гэжээ.

271. Бас Ёгэдэй хаан, Цагадай ахад зөвлөж илгээсэн нь: "Би Чингис хаан эцгийнхээ бэлэн сууринд суув. Ямар эрдмээр хаан суув? гэж би хэлэгдэх бишүү? Цагадай ахыг зөвшөөрвөл бидний хаан эцгийн эзэлж дуусгаагүй орхисон Хятад улсын Алтан хааныг эзлэхээр морилъё" гэж зөвлөж илгээвэл, Цагадай ах зөвшөөрч "Юу алзах вэ? Аураг ордоо сайн хүнд тушаагаад морилогтун! Би эндээс цэрэг гаргаж илгээе!" гэжээ. Их ордоо Олдхар хорчинд тушаав.

272. Туулай жил (1231) Ёгэдэй хаан, хятад иргэнд морилж, Зэвийг манлай болгож илгээв. Тэгээд Хятадын цэргийг хиартал хядаж, Цавчаалын даваагаар давж зүг зүгт олон хотыг хааж байлдах цэргүүдийг явуулав. Тэр үед Ёгэдэй хаан өвчин хүрч үг хэлж чадахгүй болов. Бөө, телегчин нараар мэрэглүүлбэл Хятад улсын газар усны эзэд, хүн хөрөнгөө сүйтгүүлж, хот балгасаа эвдүүлсний учир хилэгнэн хаанд хор хүргэж байна гэв. Хүн хөрөнгө, алт мөнгө, адгуус идээгээр золио өгье гэж телегдвөл өвчин ялааршихгүй харин улам хүнд болов. Ойр терлийн хүнээс золио болгож өгье гэж телегдвөл хаан гэнэт нүдээ нээж ус гүйж уугаад "Юу болов?" гэж асуув. Бөө

нар өгүүлрвүн: "Хятад улсын газар усны эзэд газраа сүйтгүүлж, хvн херенгее талуулаад хорлож ийм өвчин хvргэжээ. Элдэв бусад юмаар золио телеес өгье гэхэд зөвшөөрөхгvй улам хилэгнэж байна. Гагцхvн ойр төрлийн хvнийг золио болгож өгье гэвэл зөвшөөрч өвчнийг хөнгөрүүлж байна. Одоо яахыг зарлиг мэднэ!" гэж өгвөл

Өгэдэй зарлиг болруун: "Хан хөвүүдээс миний дэргэд хэн байна?" гэвэл, дэргэд нь байсан Толуй өгүүлрвүн: "Суут Чингис хаан эзэн минь, дээр чинь ах нар, доор чинь дvв нар байтал, хаан ах таныг агт морь шиг сорьж, иргэ хонь шиг барилж вээд их сууринд суулгаж, олон улсыг захирах дээд вургийг даатгав. Намайг хаан ахын дэргэд байж, мартсаныг сануулж, унтсаныг сэрүүлж яв гэсэн билээ. Одоо хаан ах чамайг алдвал, би хэний мартсаныг сануулж, хэний унтсаныг сэрүүлэх вэ? Үнэхээр хаан ах муужирвал, олон монгол улс өнчирч, Хятад улс баясах болно. Хаан ахын оронд би золио больё! Тул загасны нурууг тунтарч явлаа, би. Хилэм загасны нурууг хяргаж явлаа, би. Илийг ялж, далдыг дарж байв. Миний нvвр гоо, нуруу өндөр биз. Бее нар бееж залбирагтун!" гэв. Бее нар беелен залбирч, адисласан усыг Толуйд уулгав. Бяцхан суугаад өгүүлрвүн: "Согтов би. Согтсоноос сэргэтэл өнчин өчvүхэн дvв нар ба бэлбэсэн бэр Бэрвдийг хvмvүжvүлэн асрахын хаан ах мэдтvүгэй! Аливаа вгээ хэлэв, би. Согтов!" гээд гаран одож муужирсан билээ.

273. Өгэдэй хаан, тэгээд Алтан хааныг мөхөөж Сяа-Сы (зарц) нэрийг өгч, алт, мөнгө, алттай хээтэй уурс таваар, агт морь, албат зарцыг хурааж аваад захирагч, мэдээлэгч нарыг томилоод Нанжин, Жунду ба зvг зvгийн хотуудад дарга нарыг тавьж төвшин мэндээр буцаж, Хар Хорум хотод ирж буув.

274. Чормаган хорчи, Багдад улсыг дагуулжээ. Тэндхийн газар сайн, эд эрхэм гэдгийг мэдээд Өгэдэй хаан зарлиг болруун: "Чормаган хорчи, мөн тэр газарт захирагч (тамгач) болж, шар алт, шармал чимэг, хоргой, магнаг, хив, торго, сувд, тана, урт хvзvүтэй, өндөрхөлтэй аргамаг морь, ачааны тэмээ, луус зэрэг юмыг жил бvр хvргэн ирүүлж байгтун!" гэв. Сvбээдэй баатрын хойноос явсан Бат, Бvри, Гvюг, Мөнх тэргvүтэн олон хөвүүд Ханлин, Хипчак, Бажигидыг оруулж, Ижил, Яик мөрнийг гэтэлж, Мэгэд хотыг эвдэж оросыг хядаж сүйтгэв. Асу, Сасу, Боларман, Хэрмэн, Кива зэрэг хотын иргэнийг эзлэн дагуулж, дарга захирагч нарыг тавиад буцав. Урьд Зvрчид Солонгосыг эзлэхээр аялсан Жалардай хорчийн хойноос Өсvдэр хорчийг явуулав. Тvүнийг тэнд захирагч суутугай! гэж зарлиг болов.

275. Бат, хипчак нутгаас Өгэдэй хаанд нууцаар өчиж илгээсэн нь: "Мөнх тэнгэрийн хvчинд, хаан ахын сууд Мэгэд хотыг эвдэж, Орос улсыг эзэлж, зvг зvгт арван нэгэн харь улсыг оруулж, алтан жолоогоо татаж салалцах болоход их асар босгож хуримыг хуримлав. Энэ хурим дээр би бvх хан хөвүүдийн ахмад тул нэг хоёр аяга сархад тэргvүлэн ув. Гэтэл, Бvри Гvюг хоёр надад муудаж хуримаас гарч одов. Явахдаа Бvрийн хэлсэн нь: "Бат бид адил байтал, яагаад тэргvүлэн уух билээ?" Тэр сацуурах санаатай сахалт эмгэнийг өсгийгөөр давтаж өлмийгөөр гишгичих юм сан! гэжээ. Гvюгийн хэлсэн нь: "Бид хоёр тэр нум сум агссан эмгэдийн өгмийг харвалдъя" гэжээ. Элжгэний хөвүүн Аргасуны хэлсэн нь: "Тэдэнд модон сvүл зvүвэл зохино" гэв. Бид, харь өлөгтэй, дайсан улсын дотор явж байгаа учир зvйгээ гаргаж хэлсэн боловч, Бvри, Гvюг хоёр тэгж хэрvүлийн вгийг хэлээд найрамдалгvй тарав. Одоо яахыг хаан авга мэдтvүгэй!" гэж өчиж илгээжээ.

276. Батын энэ вгийг сонсоод Өгэдэй хаан маш хилэгнэж, Гvюгийг бараалхуулсангvйгээр өгүүлрвүн: "Энэ түрэмгий гайхал, хэний вгэнд орж ах хvнийг ам мэдэн доромжлох болов? Ганц муу өндөг ялзарчээ. Ах хvний өөдөөс

эсэргүүцсэн ажээ. Харь хол газар хайгуулд явуулж, арван хурууны нь хумсыг ханзартал уул мэт хотыг эзлүүлэхээр урагш зүтгүүлэе! Зах хол газрын захирагч болгож таван хурууны нь хумсыг тамтартал бат бэх хотыг байлдуулан авируулья! Бузар муу түрэмгий Аргасун, хэнийг дуурайж, бидний ургийн хүнд ам гарч доромжлох үг хэлэв? Гвюг Аргасун хоёрыг хамт илгээе! Зvй нь Аргасуныг албал зохих билээ. Гэтэл, та нар алагчлах гэх биз. Бvрийн тухай бол Батад хэлэгтvн! Цагадай ахад хэлж илгээтvгэй! Цагадай ах мэдтvгэй!" гэв.

277. Хан хөвvvнээс Мангай, ноёдоос Алчидай, Хонхордай, Жанги тэргvvтэн ноёд дуртган ечрvvн: "Чингис хаан эцгийн чинь зарлиг билээ: Хээрийн вйлийг хээр шийтгэж, гэрийн вйлийг гарт шийтгэх билээ. Хаан, одоо Гvюгт хилэгнэж байна. Энэ бол хээрийн вйл хэрэг мөн. Хаан соёрхвол энэ хэргийг Батад тушааж илгээвэл болох уу?" гэж ечвел энэ вгийг хаан зөвшөөсөж тайтгараад Гvюгийг уулзуулж буруушаан донгодож сургасан нь: "Аянд явах зуур эрvvл бөгстэй хүнийг эс vлдээсэн гэнэ, чи. Цэрэг хүний нvvрийн арьсыг хуулж явсан гэнэ, чи. Чиний тэр уур хилэнгээс айж, Орос улсыг дагаж орсон гэж бодож байна уу? Чи орос иргэнийг ганцаараа дагуулж оруулсан мэт санаж, бардам омог гаргаж, ах хүний еедеес эсэргүүцэв vv? Чингис хаан эцгийн зарлигт: Олон хүн хүчтэй, гvн ус аюултай! гэж бий бишvv. Сvбээдэй Бужиг хоёрын далавч дор явж олон бvгдээр хамсаж, орос, хипчакуудыг оруулж авсан байтал, чи анх удаа гэрээс гараад орос, хипчакийн нэг ч хүнийг олж барьсангvй, адаглавал ишигний шийр ч олж авсангvй байж эрэмгий түрэмгий зан гаргаж, ийм тийм үг хэл болж, ганц биеэ гайхуулж явдаг чинь юу вэ? Харин Алчидай, Хонхордай Жанги нар, бургилсан зvрхийг дарах нехер болж, буцалсан усыг сэвэх шанага болж уур хилэнг минь амирлиулав. Хээр болсон хэрэг тул vүнийг Бат шийтгэвэл зохино. Гvюг Аргасун хоёрыг Бат мэдтvгэй! Бvрийг Цагадай ах мэдэж шийтгэтvгэй!" гэв.

278. Бас Сгэдэй хаан зарлиг болруун: "Чингис хаан эцгий минь хамгаалж явсан хэвтvvл, хорчин, торгууд, бvх хишигтний тухай нийтэд тунхаг зарлигийг буулгах нь: Хаан эцгийн зарлигийг урьдын ёсоор дагаж явтугай! Хорчин, торгууд урьд ёсоор едер дараалан ээлжлэн манаж, наран шингэмэгц vүргээ хэвтvvлээс еер хүн дотогш ордонд орвол хэвтvvл манаач, тэр хүний толгойг цавчиж хаятугай! Шене яаралтай мэдээг хүн хvргэж ирвэл хэвтvvлийн хамт гэрийн хойно байж мэдээгээ хэлтvгэй! Орд гэрт орох гарах бvх зvйлийг Хонхордай Ширхан хоёр хэвтvvлтэй хамт элбэж эрхлэн мэдтvгэй. Элжигэдэй итгэлтэй хүн боловч vдэш хэвтvvлийн дэргэдvvр яваад хэвтvvд баригдсаны адилаар зарлигийг дагаж, хэдий итгэлтэй хүн боловч хэвтvvлийн ойр очиж vл болох ба хэвтvvлийн тоог асууж vл болно. Хэвтvvлийн дэргэдvvр бvv явтугай! Хэвтvvлийн завсраар бvv явтугай! Хэвтvvлийн дэргэдvvр явж, хэвтvvлийн завсраар орсон ардыг хэвтvvл барьтугай! Хэвтvvлийн тоо асуусан хүний тэр едрийн унаж явсан эмээл хазаартай морийг бvх хувцасны хамт хэвтvvл автугай. Хэвтvvлийн байрны дээр хэн ч сууж vл болно. Хэвтvvл, туг хэнгэрэг, дepee, жад, аяга савыг асарч хадгалтугай! Идээ унд, архи айраг, мах шvvсийг хэвтvvл даргалж мэдтvгэй!" гэж зарлиг болов. "Орд тэргийг хэвтvvл асарч мэдтvгэй! Бидний шувуу авлахад хэвтvvлийн зарим нь орд гэр, тэргийг сахиж, зарим нь бидэнтэй хамт явтугай! Хэвтvvлчин, нутаг vзэж, орд ергеег нvvлгэж буулгатугай! Ордны vүдэнд хаалгачин хэвтvvл vргэлж сахиж байтугай! Бvх хэвтvvлийг мянганы ноён Хадаан захирч мэдтvгэй!" гэж зарлиг болов. "Бас

хэвтүүлйин ээлж хишгийн ноёд Хадаан Булхадар хоёр, нэг ээлж болон хавсарч, нэг ээлж болон манаж, ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сэргийлж манатугай! Амал Чанар хоёр хавсарч нэг ээлж болж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сэргийлэн манатугай! Хадй Хорчи-хачар хоёр хавсарч, нэг ээлж болон орж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сахиж манатугай! Ялбаг Хараудар хоёр хавсарч нэг ээлж болон орж ордны баруун зүүн этгээдэд оногдсон хагасаа сахиж манатугай! Бас Хадаан, Булхадарын ээлж, Амал, Чанарын ээлж, энэ хоёр ээлж жасааны манаачид ордны баруун этгээдэд байрлаж суутугай. Энэ дөрвөн ээлжийн хэвтүүлйиг Хадаан ноён захирна. Бас хэвтүүл миний биеийншадар ордыг тойрон байж үүдийг сахиж харгалзтугай. Хэвтүүлйин хоёр хүн ордонд орж сөн түшиж барьтугай!" гэж зарлиг болов. "Бас хорчныг захирсан Ёсүнтэй, Бүхэдэй, Хорхудаг, Лабалха дөрвүүл нум сум агссан торгуудаа дөрвөн ээлж болгож, ээлж бүрийн хорчиноо захиран орж сахитугай!" гэж зарлиг болов. "Бас торгуудын ээлжийн ахлагчдыг урьдын захиран мэдэж байсан хүний ургаас болгож, урьд мэдэж байсан Алчидай Хонхордай хоёр хавсарч нэг ээлж торгуудыг захирч ортугай. Тэмүдэр Жэхү хоёр хавсарч нэгэн ээлж торгуудыг захирч ортугай! Мангудай гээглүүр (туслах) нэгэн ээлжийн торгуудыг захирч ортугай!" Бас хаан зарлиг болруун: "Бүх ноёдыг Элжигэдэй ахалж, Элжигэдэйн үгээр явтугай! Ээлжийн манаач, цагаас хожимдвол урьдах зарлигийн ёсоор гурван бэрээ жанчтугай! Мөн хүн дахин ээлжээс хожимдвол долоон бэрээ жанчтугай! Бас тэр хүн ёвчний шалтгаангүй, ээлжийн ахлагчийн зөвшөөрөлгүйгээр гурав дахь удаа тасалбал бидэнд бараа болохоос бэрхшээсэн этгээд гэж үзэж, гучин долоон бэрээр жанчаад хол газар нүдний далд целж орхиё. Бас ээлжийн ахлагчид, харьяат хишигтнээ бүртгэн жагсаасангүйгээр манаанд орвол ээлжийн ахлагчдыг шийтгэе! Бас ээлжийн ахлагчид гурван ээлж солилцохдоо энэ зарлигийг хишигтэндээ сонсгож байтугай. Зарлиг сонссон бөгөөтөл хишигтэн ээлж тасалбал зарлиг ёсоор шийтгэе! Энэ зарлигийг хишигтэндээ эс сонсгосон бол ээлжийн ахлагчдын буруу болно. Бас ээлжийн ахлагчид харьяалж хамт манаж байгаа миний хишигтэн нарыг ахлагч гэсэн тедийгээр дур мэдэн шийтгэж үл болно. Тэд, засгийг зерчвөл бидэнд мэдэгдэж ирүүлүгэй! Алах ёстойг бид ална. Шийтгэх ёстойг бид шийтгэнэ. Ахлагч гэсэн тедийгээр бидэнд мадагдахгүйгээр, миний хишигтэнд гар хөл хүргэвэл нударгын оронд нударгаар, бэрээний оронд бэрээгээр цохиж хариулна. Гаднах мянганы ноёдоос миний хишигтэн дээр биз. Гаднах мянганы ноёд, миний хишигтэнтэй хэрэлдвэл мянганы ноёдыг шийтгэнэ" гэж зарлиг болов.

279. Бас Ёгэдэй хаан өгүүлрүүн: "Чингис хаан эцгийн зовж байгуулсан улсыгбүү зовооё. Хелий нь хөсөр, гары нь газар тавиулж жаргуулъя. Хаан эцгийн бэлэн суурийг эзлээд иргэнийг үл зовоохыг эрхэм болгоно. Шөл шүүс болгож харьяат улсын сүрэг хонь бүрээс нэжээд хонь жил тутам авч байна. Зуун хониноос нэжээд хонь гаргаж улсын доторх үгээгүй ядуучуудын тусламж болгож өгтүгэй. Бас олон ах дүү эр цэрэг, агт морь дараалан чуулах бол чуулагсдын ундыг тухай бүр ардаас татварлан авах нь зохилдохгүй. Зүг зүгийн мянгат бүрээс гүү гаргаж, мөн саах саальчин адуулах нутагчныг томилж ер хөлсийг телеед унагачин болготугай. Бас ноёд ах дүү нар чуулбал өглөг соёрхлыг өгч байя. Үүний тул эд уурс, мөнгө, сүх, нум, саадаг хуяг, зэв зэргийг байшин зооринд хадгалж, тэр байшин балгасыг сахиулъя. Үүнийг зүг бүрээс балгасчин, амучин (аму будаа хадгалагч) нарыг томилж сахиулъя. Бас улс иргэнийг нутаг усыг хувааж өгье. Нутгийг хувааж

сонгож нутаглахад мянгат бүрээс нутагчныг ялгаж гаргавал болно. Бас цел говь нутагт гереснеес еер амьтангуй байна. Ард иргэн, уужим суухыг хвснэ. Чанай Уйгуртай хоёр тэргүүтэй нутагчныг явуулж, цел говьд худаг малтуулж хашуулъя. Бас элч нарыг одоогийн байдлаар явуулахад элч нар удаан явах ба ард олонд зовлон чирэгдэл үлэмж байна. Одоо бид байнга журам болгож зүг зүгийн мянгатаас замчин улаачин гаргаж, суурь суурьд ертөө тавьж элч нарыг ард олны дундуур хамаагүй уургын улаа унаж хэсвчлэн давхихгүй гагцхvv ертөө замаар явах болгоё. Энэ вйл хэргийг ингэж явуулъя гэж Чанай Булхадар хоёр санаж бидэнд дуртгасан нь зөв зүйтэй санагдах боловч, Цагадай ах мэдтүгэй! Эдэгэр хэлсэн вйлсийг зохимжтой гэж зөвшөөс эсэхийг Цагадай ах шийтгэтүгэй!" гэж илгээвэл, эдгээр асууж илгээсэн бүх вйл хэргийг цөм зөвшөөрч "Тэр ёсоор хийтүгэй!" гэж хариу илгээжээ. Бас Цагадай ахын хэлж илгээсэн нь: "Би эндээс угтуулан ертөө замыг байгуулсугай. Бас эндээс Батад элч илгээе. Бат угтуулан ертөө зам байгуулж холботугай!" гээд бас өгүүлсэн нь: "Бүгдийн хооронд ертөө зам тавья гэдэг, зөвөөс зөв үгийг дуртгажээ!" гэж илгээжээ.

280. Тэндээс Сгэдэй хаан өгүүлрүүн: "Энэ явдлыг Цагадай ах, Бат тэргүүтэн баруун гарын хөвүүд, ах дүү нар цөм. Отчигин ноён, Кэхү тэргүүтэн зүүн гарын хөвүүд ах дүү нар цөм, голын охид, хүргэд, түмний ноёд, мянганы ноёд, зууны ноёд, арваны ноёд цөм зөвшөөрчээ. Зөвшөөрсөн зүйл нь: Далай хаан (Сгэдэй хааныг жижиг хаадаас ялгаварлаж, их хаан буюу Далай хаан гэнэ)-ы шөлд хэрэглэхээр жил тутам сүрэг бүрээс нэжээд шүлгэн иргийг харгаж өгнө. Зуун хониноос нэжээд зусаг хонь гаргаж, үгээгүү ядуу хувчсийн тусламж болгож өгвөл сайн бий. Ертөө тавиулж, замчин, улаачныг гаргавал олон улс иргэнд амгалан болох ба элч нарт дөхөмтэй гэснийг бүгдээр зөвшөөрчээ гэж хаан зарлиг болж, Цагадай ахтай зөвлөсд Цагадай ах зөвшөөрсөн тул бүх улсаас, зүг зүгийн мянгатаас хааны зарлигаар жил тутам, сүрэг хониноос нэжээд шүлгэн иргэ, зуун хониноос нэжээд зусаг хонь гаргуулав. Гүүг гаргуулан цуглуулж унагачныг суулгав. Унагачин, балгасчин, амучныг томилж гаргуулав. Замчин, улаачныг гаргуулж суурилах газрыг тогтоож, ертөө замыг тавиулаад Арачиан Тогучар хоёроор захируулж, замын нэгэн суурь ертөөнд хорин улаачныг гаргав. Суурь тутмыг хориод улаачтай болгов. Улааны морь, шүүсний хонь, саалийн гүү, хөллөх үхэр, ачих тэрэг зэргийг тогтоосон хэмжээгээр бэлтгэж, охор шидэмс дутуулбал уруулын хагасыг огтолно. Халбага хигээс дутуулбал хамарын хагасыг огтолно" гэж зарлиг болов.

281. Сгэдэй хаан өгүүлрүүн: "Эцгийнхээ их сууринд сууж, хаан эцгээс хойш вйлдсэн хэрэг минь: Нэгдүгээрт, би Алтан улсыг эзлэн дагуулав. Хоёрдугаарт, бидний хооронд элч явуулж харилцах ба элдэв хэргийг зөвлөх ертөө замыг тавиулав. Гуравдугаарт, үсгүй газарт худаг малтуулж гаргуулаад улс иргэнийг үс өвсөнд хүрэлцээтэй болгов. Дөрөвдүгээрт, зүг зүгийн суурин улсын хотуудад мэдээлэгч, захирагч нарыг тавьж, улс иргэнийг хөл хөсөр, гар газар тавиулж амар төвшин болгов. Хаан эцгээс хойш, энэ дөрвөн вйлийг нэмэв, би. Бас хаан эцгийн их сууринд сууж, олон улс иргэнийг захирах их үүргийг хүлээсэн байтал бор дарсанд орсон минь нэгдүгээр буруу болов. Хоёрдугаарт өсгүй эм хүний үгэнд орж Отчигин авгын харьяат нарын дотроос хүүхэн авчруулсан нь буруу болов. Улсын эзэн хаан байтал, өсгүй муу алжаас вйлэнд автсан минь бас нэг буруу болов. Гуравдугаарт Доголхуг далдаас хардсан нэг буруу бий. Ямар буруу вэ гэвэл, хаан эцгийн минь харах нүдний өмнө, хамгаас түрүүнд хатгалдаж явсан Доголхуг хорт муу үгэнд орж

хороожээ. Одоо миний өмнө хэн тэгж тэргүүлэн давшиж өгөх вэ? Хаан эцгийн минь өмнө зүтгэсэн журамт хүнийг мэдэхгүйгээр өшөөлснийг өөрөө би буруушаана. Дөрөвдүгээрт, тэнгэр газрын заяагаар төрсөн гөрөөсийг бусад ах дүү нарын нутагт очих болуузай гэж харамлаж, шавар хэрэм бариулж, ах дүү нараас гомдох үгийг сонсов, би. Энэ бас нэг буруу бий. Хаан эцгээс хойш дөрвөн үйлийг нэмэв. Бас дөрвөн бурууг үйлджээ!" гэв.

282. Их хуралдаан болж, хулгана жилийн (1240) хуран (долдугаар) сард Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхинцэг хоёрын завсар хааны орд бууж байхад бичиж төгсгөв.